

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1999 • τεύχος 68-69 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1999
τεύχος 68-69 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στη διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079, FAX 6441060
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άγγελος Έλεφάντης, Μετακομίσαμε	5
Βασίλης Ζουναλής, Μετασεισμικά	6
Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, Ο τρόμος πάνω από τήν πόλη.....	9
Έλσα Λιαροπούλου, Δημόσιο Σχολείο: υπό κατάργηση 10	
Γιώργος Μαργαρίτης, Περί στασιαστών και στάσης 13	
Άλεξάνδρα Δεληγιώργη, Ένωτικά πολιτικά σχήματα 15	

Νίκος Θεοτοκάς, Τά ΠΣΕ τό ΣτΕ και τό Πολυτεχνείο Κρήτης.....	19
Άγγελος Έλεφάντης, Είκοσι χρόνια χωρίς τόν Νίκο Πουλαντζά.....	23
Σία Αναγνωστοπούλου, Τουρκολογικές σπουδές στήν Κύπρο.....	28
Ευάγγελή Ντάτση, Η μικροϊστορία από τήν όπτική του λαϊκού πολιτισμού.....	33

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Λιάνα Θεοδωράτου, Γράφοντας σιωπές: Ο Μανόλης Αναγνωστάκης και ό Έμφύλιος.....	40
Κώστας Βούλγαρης, «Από τό στόμα της παλιάς Remington» μέχρι τή μονή της «Ορθοκωστάς».....	49
Γιώργος Φαράκλας, Πέντε φετεινά βιβλία πολιτικής φιλοσοφίας.....	56
Δ. Γουσέτης - Ν. Θεοτοκάς: Ευρωπαϊκή Άριστερά ή μονομέρεια και λαϊκισμός (συζήτηση).....	59
Κ. Βούλγαρης, Από τίς τελευταίες εκδόσεις.....	62

Η νέα διεύθυνση του περιοδικού είναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(πρόεκταση της οδού Ζωοδόχου Πηγής, κοντά στη λεωφόρο
Άλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ο Τραπεζικός λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης, Εθνική Τράπεζα, ύποκ. 132, αριθ. λογ.
401740-48. Σ' αυτό τόν λογαριασμό ή μέ ταχυδρομική έπιτα-
γή μπορείτε να ανανεώνετε τή συνδρομή σας. Επί τή ευκαιρία:
πάνω από 200 συνδρομητές, πού ή συνδρομή τους έχει λήξει,
καλό, έπειγον και αναγκαίο θά είναι τώρα να μās θυμηθούν.

Μετακομίσαμε...

Νομίζω ὅτι δέν ὑπάρχει ἀναγνώστης τοῦ *Πολίτη* πού νά μὴν ἀναγνώρισε ὅτι τό εἰκονιζόμενο στό ἐξώφυλλο τοῦ παρόντος τεύχους κτίριο ἦταν τά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ. Ἦταν, ἀπό τό χειμώνα τοῦ 1977, ἀλλά δέν θά εἶναι πιά. Ὁ Ἐγκέλαδος τό τσάκισε κι ἀναγκαστήκαμε νά μετακομίσουμε, κατὰ τά Ἐξάρχεια, φιλοξενούμενοι σέ καλοῦς φίλους. Μετακόμισαν καί οἱ Διοτίμες: Νίκης 24.

Ἦταν «προνεοκλασικό» τό κτίριό μας, ἀπό ἐκεῖνα πού ὁ Ἄρης Κωνσταντινίδης ὀνόμασε «παλαιά ἀθηναϊκά σπίτια». Πρὶν τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21, ὄλο τό τετράγωνο ἀνῆκε στό μπεῖ τῆς Ἀθήνας. Ἡ χήρα του τό πούλησε τό 1828 σ' ἕναν ἀρβανίτη ὀπλαρχηγό ἀπό τὴν Εὐβοία, ὀνόματι Πλαντζᾶ. Τό μπροστινὸ κτίριο, στὴν Κέκροπος 2, μέ τό μπαλκόνι καί τίς λεπτές γραμμές, χτίστηκε τό 1837 ἀπὸ Ἰταλούς μαστόρους, ἐνῶ τό πίσω μέρος, μέ τό χαγιάτι καί τὴν αὐλή, εἶναι προεπαναστατικό. Παλιὰ ὄλα του τά ταβάνια ἦταν ζωγραφισμένα: ἕνα μόνο εἶχε σωθεῖ, ἀλλά τώρα μέ τό σεισμό ἕνα κομμάτι του ἔπεσε καί παραλίγο νά σκοτώσει τὴν Ἀλίκη, τὴ φωτοσυνθέτριά μας. Σ' αὐτό τό σπίτι γεννήθηκε καί μεγάλωσε ὁ μουσικοσυνθέτης Μάριος Βάρβογλης κι ὁ ταγματάρχης Βερσῆς πού αὐτοκτόνησε πάνω στό πυροβόλο του μὴ θέλοντας νά τό παραδώσει στοὺς Ἰταλούς μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1941.

Σ' αὐτό τό ὄμορφο καί ἱστορικό κτίριο τῆς Πλάκας στεγάστηκε κι ἔζησε ὁ *Πολίτης* ἐπὶ 22 χρόνια. Ἦταν θαυμάσια ἡ ἀτμόσφαιρά του, παρόλο πού ἔσταζαν τά κεραμίδια, κάπνιζαν οἱ σόμπες, δέν ὑπῆρχαν πολυτέλειες κι ἀνέσεις, τά «ἐπιπλα» ἕτερόκλητα μαζέματα, τά πάντα διατηρημένα στό περὶπου, μέ προσωπική δουλειά, μέ τοὺς ἀναγκαίους αὐτοσχεδιασμούς πού ἐπιβάλλει ἡ φτώχεια. Ἐκεῖ φτιάχναμε τό περιοδικό, ξενυχτούσαμε, ἀπὸ κεῖ πέραγα κόσμος πολὺς, φίλοι, σύντροφοι, ἀναγνώστες, ἄπειρες οἱ συζητήσεις, ὀργανωμένες ἢ

αὐθόρμητες, σ' αὐτὴ τὴ μικρὴ ἀγορά, ἐκεῖ τίς Παρασκευές τά βράδυα συναντιόμαστε, ἔχοντας πολλὰ νά ποῦμε ἢ, ἀπλῶς, γιὰ νά μὴν ξεχνᾶει ὁ ἕνας τό πρόσωπο τοῦ ἄλλου. Κάτι σάν θεσμός δηλαδή πού συγκέντρωνε κόσμο, ὅταν τά πάντα τὸν σκορποῦν.

Θά νοσταλγοῦμε τό κτίριο τοῦ *Πολίτη* καί θά πενθοῦμε τὴν ἀπώλειά του: ἐπέβαλε ἕναν τρόπο ζωῆς, ἕνα τρόπο συνάντησης ἀνθρώπων ἄμεσο κι ἀπλό. Μήπως, τάχα, τό περιοδικό καί τό κτίριό του ἦταν τόσο ἀλληλένδετα μεταξύ τους πού χάνοντας τό κέλυφός του νά χάσει καί ὁ *Πολίτης* κάτι ἢ πολλὰ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του; Δέν ξέρω ἂν καταφέρουμε νά δημιουργήσουμε ξανά μιὰν ἀνάλογη ἐστία. Θά τό προσπαθήσουμε πάντως.

Ἦταν πολλοὶ πού μέ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο συμμερίστηκαν τὴ ζημιὰ, σάν κάπως νά τοὺς ἀφοροῦσε τοὺς ἀφοροῦσε. Κι εἶναι θαυμάσιο νά αισθάνεται κανεὶς τὴ ζεστασιά τοῦ ἄλλου. Οἱ εὐχαριστίες μας γιὰ ὄλους καί ὄλες δέν εἶναι ἐκδήλωση, ἀπλῶς, τυπικῆς ἀβροφροσύνης, ὅπως δέν εἶναι ἀβροφροσύνη ἐκ μέρους μας οἱ εὐχαριστίες στὴν *Αὐγή*, τὴν *Ἐποχή*, τό *Ἀντί*, τό *Ἄλφα*, τὴν *Καθημερινή*, τὴν *Ἐλευθεροτυπία*, πού μέ δημοσιεύματά τους, συμπαραστάθηκαν στό περιοδικό: ἀναγνωρίσαμε τό νεῦμα τῆς φιλότητας.

Τοὺς φίλους πού αὐτές τίς μέρες συνέδραμαν οἰκονομικά τὸν *Πολίτη* γιὰ ν' ἀντέξει τό πλῆγμα καί νά βρεῖ πάλι τὸν βηματισμό του εἶναι λίγο νά τοὺς ποῦμε εὐχαριστῶ. Ἡ χειρονομία τους προσφέρει κάτι πιὸ σπουδαῖο: τὴν ἐνθάρρυνση νά συνεχίσουμε μαζί. Γιατί συνήθως εἴμαστε ἄξενοι κι ἀδιάφοροι ὁ ἕνας μέ τὸν ἄλλο. Ὅπως ἔλεγε ὁ Ζάν Ζάκ Ρουσώ, μ' ἀφορμὴ τὸν τρομερό σεισμό τῆς Λισαβώνας, τό 1756, πού σκότωσε 60.000 ἀνθρώπους, «τά δεινὰ στά ὁποῖα ἡ φύση μᾶς ὑποβάλλει εἶναι πολὺ λιγότερο ὀδυνηρὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πού οἱ ἴδιοι φορτάνουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Μετασεισμικά

Πέρασαν σχεδόν σαράντα ἡμέρες ἀπὸ τὸ σεισμό τῆς 7ης Νοεμβρίου. Στιγμὴ πού τῆς ἀρμόζει τὸ μνημόσυνο, ἡ περισυλλογὴ, ὁ ἀπολογισμὸς. Στιγμὴ ἐπιστράτευσης καὶ τῶν ἐφέδρων. Παράδοξη, θάλλεγες κανεῖς, αὐτὴ ἡ ἐπιστράτευση καθόσον ἀφορᾶ στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων, τουλάχιστον γιὰ τίς παραλείψεις μας. Εἴμαστε ὅλοι συνυπεύθυνοι γιὰ τὴν πέραν ἐνός κάποιου ὀρίου ἔντονη ἀσυμμετρία τῶν πληγμάτων τοῦ σειμοῦ. "Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα —κι ἔτσι ἔχουν— τότε αὐτὴ ἡ ἐπιστράτευση δὲν εἶναι καὶ τόσο παράδοξη ὅσο φαντάζει. Ἄλλοῦ πάσχει: εἶναι ὑπέρμετρα προβληματικὴ. Οἱ ἀδράνειες δύσκολα ἀντιπαλεύονται. Ἐν πάσει περιπτώσει ὀφείλουμε νὰ προστρέξουμε, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχουμε ὅλο τὸν ἴδιο βαθμὸ εὐθύνης, τίς ἴδιες δυνατότητες.

"Ἄς παραβρεθοῦμε, λοιπόν, στὸ ρέχδιεμ. "Ἄς μὴν ἀπουσιάσουμε ἀπὸ τὴν πρόνοια γιὰ τὴ θεραπεία τῶν τωρινῶν πληγμάτων. "Ἄς μὴν ἀδιαφορήσουμε γιὰ τὸν περιορισμὸ τῶν βλαβερῶν συνεπειῶν ἀπὸ τοὺς σεισμούς τοῦ μέλλοντος.

Ζήσαμε, ὅσοι ζήσαμε, σαράντα ἡμέρες πένθους, θλίψης, πόνου καὶ ταλαιπωρίας γιὰ τοὺς σεισμοπλήκτους. Σαράντα ἡμέρες ἀγωνίας καὶ φόβου γιὰ τὸ αὔριο, γιὰ ἐπικείμενους σεισμούς, γιὰ τὸ χειμῶνα πού ἀπειλεῖ τοὺς ξεσπιτωμένους. Σαράντα ἡμέρες ἀθλιότητων, ἡμέρες πολλὰ εὐκαιριῶν γιὰ μιζαδόρους, πλιατσικολόγους, μαυραγορίτες καὶ πολιτικάντηδες. Ἄλλα καὶ σαράντα ἡμέρες, λιγοστῶν μὲν ἀξιοθαύμαστων δέ, περιπτώσεων ἀλτρουισμοῦ καὶ συμπαράστασης. Τὰ μπᾶζα τῆς ἀδολοσχίας δὲν κατάφεραν νὰ καταπλακώσουν τὰ πάντα.

Πέρασαν σαράντα ἡμέρες ἀπὸ τὸ σεισμό καὶ ἡ ἐκκρεμότητα, ἡ ἀνυπόμονη ἀναμονή, γιὰ τὴ λυσιτελὴ θεραπεία τοῦ τωρινοῦ «κακοῦ» καὶ γιὰ τὸ «δέον γενέσθαι» ὥστε τὸ μελλοντικὸ κακὸ νὰ εἶναι ἐπιεικέστερο, καλὰ κρατεῖ. Μένουν πολλὰ νὰ γίνουν. Οἱ λύσεις εἶναι ὑπόθεση ὄλων μας. Τὸ «κακὸ» δὲν εἶναι ὁ σεισμός, ἀλλὰ ἡ ἀπρονοησία μας. Ὁ σεισμός εἶναι ἓνα φυσικὸ φαινόμενο. Τὰ ἐρείπια πού θανάτωσαν 143 συμπολίτες μας, ξεσπίτωσαν δεκάδες χιλιάδες οἰκογένειες, σκόρπισαν παραγωγικὲς δραστηριότητες, ἐξόρισαν χιλιάδες στὴν ἀνεργία, εἶναι ἐρείπια ἀπὸ ἀνθρώπινα ἔργα, εἶναι ἐρείπια ἔργων τοῦ μεταπολεμικοῦ δομικοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν εἶναι ἐρείπια ἔργων τῆς φύσης. Τὸ «κακὸ» εἶναι ἀνθρωπογενές.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ μεταπολεμικὸς δομικὸς πολιτισμὸς ὀφείλε νὰ εἶχε ἀποτρέψει κάθε πλῆγμα ἀπὸ τοὺς σεισμούς πού ζήσαμε τὰ τελευταῖα 50 χρόνια. Ὅφειλε, ὅμως, νὰ μεριμνήσει γιὰ τὸ προφανές, γι' αὐτὸ πού γνώριζε, ἀλλὰ ἀγνόησε σέ πείσμα ὄλων τῶν προειδοποιήσεων καὶ ὄλων τῶν ἐνστάσεων. Γι' αὐτὸ ἐγκαλεῖται.

Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ξαναδικάσουμε, νὰ ξανακαταδικάσουμε, νὰ ξανακαταγγείλουμε συλλήβδην καὶ ἐδῶ τὸν μεταπολεμικὸ ἐγχώριο καπιταλισμὸ, τὸ κεφάλαιο, τὸ κράτος, τὸν μακαρίτη Καραμανλῆ, τὴ Χούντα, τὸ ΠΑΣΟΚ, τὴν ἀντιπαροχή, τὴν αὐθαίρετη δόμηση, τοὺς μηχανικούς, τοὺς ἐργολάβους, τοὺς οἰκοπεδούχους, τοὺς βιομηχάνους καὶ βιοτέχνες, τοὺς συντελεστές δόμησης, τὴν ἀνυπαρξία γεωτεχνικῶν καὶ μικροζωνικῶν μελετῶν, τὴν ρεμούλα τῶν πολεοδομικῶν γραφείων καὶ ὄχι μόνον, τὸ μπετονάρισμα ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐλεύθερων χώρων (ἔχουν μείνει ἐλάχιστοι στὴν Ἀττικὴ γῆ), τὴν ἀνυπαρξία ἐνιαίων στεγαστικῶν προγραμμάτων, τὸ ἀπυρόβλητο τῆς αὐτοστέγασης, τὸν λαϊκισμό τῆς Ἀριστερᾶς («φτηνὸ σπίτι»

γιά τό λαό χωρίς τίς λοιπές προϋποθέσεις, ἀπροϋπόθετα, παραφράζοντας τόν Ντεριντά, πού συνέβαλε στό χάλι τῆς Δυτικῆς Ἀττικῆς, ὄχι πώς στήν Ἀνατολική Ἀττική δέν ὑπάρχουν χάλια), τήν ἐξαφάνιση τῶν δασῶν, τή μάλιστα τῶν πλημμυρῶν, τόν κάθε ὑπεύθυνο, ἡμῶν μή ἐξαιρουμένων. Δόξα σοι ὁ Θεός, αὐτές οἱ σαράντα ἡμέρες ξεχείλισαν ἀπό τέτοιες δίκες, ἀναθέματα, καταγγελίες, ἐπανάκριση τοῦ παρελθόντος. Μακάρι, δέ, νά δικασθοῦν στά ποινικά καί ἀστικά μας δικαστήρια, τουλάχιστον οἱ ἄμεσα ὑπεύθυνοι γιά τά «χάρτινα κτίρια» καί λοιπά ἐγκλήματα πού ἀποκάλυψε ὁ σεισμός. Οἱ προθέσεις μου ἦταν καί εἶναι λιγότερο, ἀλλά καί περισσότερο φιλόδοξες.

Οἱ λιγότερο φιλόδοξες προθέσεις μου εἶναι αὐτές πού στηρίζουν τήν πραγμάτωσή τους στή φαρέτρα τῶν «σεισμολόγων» (συμπεριλαμβάνονται ἐδῶ ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τό εὐρύ φάσμα τομέων, ἀπό τή σεισμική ἐπικινδυνότητα ἕως τήν ἀντισεισμική προστασία). Θά στηριχθῶ, γιά τήν ὥρα, στή φαρέτρα ἑνός ὑπέργηρου σήμερα σεισμολόγου. Διευκρινίζω: οἱ σημερινοί «σεισμολόγοι» εἶναι πιό ἐξειδικευμένοι, πιό κοντά στά πράγματα, πιό σοφοί, κι αὐτούς ὀφείλουμε νά ἀκούσουμε γιά τό αὔριο. Ἀξίζει, ὅμως, νά περιοριστοῦμε σ' αὐτό καί μόνον τό παράδειγμα, στόν ἀκαδημαϊκό, καθηγητή σεισμολογίας Ἰωάννη Γαλανόπουλο, γιά ἕνα πρῶτο γερό ταρακούνημα. Γιά νά μεταστρέψουμε τίς «παραλείψεις» 43 χρόνων σέ σημερινές καί αὐριανές θετικές ἐνέργειες.

Ὁ Ἰωάννης Γαλανόπουλος, πρὶν ἀπό 43 χρόνια, ζητοῦσε ἐπιτακτικά «ὅπως ληφθοῦν στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας καί εἰς τόν τρόπον ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν» («Ἡ σεισμική ἐπικινδυνότης τῶν Ἀθηνῶν»), 1956. Τά ἀποσπάσματα εἶναι ἀπό τή σχετική ἀναφορά στό θέμα τοῦ Νίκου Παπαδημητρίου, «Αὐγή», 10 Ὀκτωβρίου 1999). Στήν ἀνωτέρω μελέτη του ὁ Ἰωάννης Γαλανόπουλος καταρρίπτει τόν προπολεμικό μῦθο ὅτι ἡ περιοχή τῶν Ἀθηνῶν εἶναι σεισμικῶς ἀπρόσβλητος. «Ἡ γνώμη αὐτή», γράφει, «ἡ ὁποία ἀκόμη καί σήμερα ὑποστηρίζεται ἀπό τούς μή σεισμολόγους, προῆλθε ἀπό τούς ἐξῆς λόγους: ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν παλαιότερον ἠρεῖδετο σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τοῦ σχιστολίθου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τό θεμελιῶδες στρώμα τοῦ στερεοῦ φλοιοῦ τό ὁποῖον δέν παρουσιάζει σεισμικές ἐπιταχύνσεις. Ὁ δομικός πολιτισμός τῶν Ἀθηνῶν ἦτο πάντοτε εἰς σχετικῶς ὑψηλότεραν στάθμην. Οὕτω διά τούς δύο αὐτούς λόγους τά ἀποτελέσματα τῶν σεισμῶν ἐπὶ τῶν κτηρίων τῶν Ἀθηνῶν δέν φαίνεται νά ὑπῆρξαν ποτέ ἰδιαιτέρως σοβαρᾶς μορφῆς, λόγω δέ τῆς μικρᾶς, σχετικῶς, σεισμικῆς συχνότητος τῶν Ἀθηνῶν καί τῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου νά λησμονῆ ταχέως ὅλα τά ἀτυχήματα, ἰδιαιτέρως δέ τὰς σεισμικές καταστροφάς, εὐκόλως ἐριζώθη ἡ γνώμη ὅτι αἱ Ἀθῆναι οὐδένα σεισμικόν κίνδυνον διατρέχουν», γιά νά καταλήξει στό ἀκόλουθο συμπέρασμα ἀφού παρουσιάσει τά χαρακτηριστικά διαφόρων σεισμικῶν δονήσεων μέ ἐπίκεντρα στήν Ἀττική: «Αἱ ἀνωτέρω πληροφορίες, μαζί μέ τὰς ρωγμάς καί τούς μετατοπισμένους σπονδύλους τοῦ Θησειοῦ, μαρτυροῦν ὅτι εἰς τό ρηξιγενές πεδῖον τῶν Ἀθηνῶν φιλοξενεῖται τουλάχιστον μία ἐστία βλαβερῶν σεισμῶν. Ἐάν τώρα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλάί περιοχαί τῆς Ἑλλάδος ἐθεωροῦντο μέχρι πρό τινας ὡς περιοχαί στερούμεναι ἀξιολόγων σεισμικῶν βλαβῶν, ἀγόμεθα εἰς τήν σκέψιν ὅτι δέν δυνάμεθα νά ἀποκλείσωμεν μία ζωηρότεραν δράσιν τῆς τοπικῆς ἐστίας τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐπέκτασις, ἐπί πλέον, τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καί ἐπὶ χαλαρῶν ἐδαφῶν καί ἡ συχνή ἀκτινοβολία ἀξιολόγου σεισμικῆς ἐνεργείας ἐκ τῶν γειτονικῶν ἐστιῶν τοῦ Ὠρωποῦ, τῶν Θηβῶν καί τῆς Κορίνθου, ἐπιβάλλουν ὅπως ληφθοῦν στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας καί εἰς τόν τρόπον ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν».

Ὁ Ἄγγελος Γαλανόπουλος καί πολλοί ἄλλοι δέν εἰσακούσθηκαν καί ἡ «πόλις τῶν Ἀθηνῶν» ὄχι ἀπλῶς ἐπεκτάθηκε ἐπὶ «χαλαρῶν ἐδαφῶν», ἀλλὰ κατέκλυσε κάθε σπιθαμὴ τῆς Ἀττικῆς γῆς, κάθε ρεματιά της. Δέν ἐλήφθησαν «στοιχειώδη μέτρα ἀσφαλείας», ἂν ἐξαιρέσουμε τούς ὁποίους ἀντισεισμικούς κανονισμούς πού ἀπό μόνοι τους δέν ἐπαρκοῦν. «Δησημονήσαμε ταχέως» ἀπό ἀδιαφορία, ἀφέλεια καί κυρίως σκοπιμότητα καί δέν μεριμνήσαμε. Ἐάν μήν ἐπιτρέψουμε νά ξανασυμβοῦν ἔτσι τὰ πράγματα ἀπό δῶ καί πέρα, ἄς ἀκούσουμε μέ προσοχή τίς συμβουλές τῶν «σεισμολόγων», ἄς δώσουμε ὡς ἀριστεροί —μακάρι καί ὡς Ἀριστερά καί τρισμακάρι ὡς Πολιτεία, ἀλλά οἱ δυνάμεις μας δέν φτάνουν ὡς ἐκεῖ— ὅλες τίς δυνατότες καθημερινές μικρές καί μεγάλες μάχες διὰ τόν ἀσφαλῆ τρόπο «οἰκοδομῆσεως τῆς πόλεως», ὄχι μόνον τῶν Ἀθηνῶν Ἀθηνῶν, ἀλλά τῆς κάθε ἐλληνικῆς πόλεως.

Ἐάν μήν σιωπήσουμε ὡς μηχανικοί —γιά τή φάρα μου μιλάω— ὅπως κάναμε μέχρι τώρα οἱ περισσότεροι καί ἄς μήν κάνουμε ἐκπτώσεις στά ἀπαραίτητα μέτρα ἀσφαλείας πού ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνική μᾶς ὑποδεικνύουν ἐν ὀνόματι τῶν συντεχνιακῶν μας συμφερόντων, τακτική καί πρακτική πού φτάνει ὡς τό ἔγκλημα. Ἐάν χλευάσουμε τό ΤΕΕ πού μέσα ἀπό τὰ χαλάσματα τοῦ σεισμοῦ δέν βρήκε ἄλλα λάβαρα νά ἀνεμίσει παρά τὰ λάβαρα «Μητρῶο Κατασκευαστῶν Ἰδιωτικῶν Ἔργων» καί «πράσινο κουτί-ταυτότητα» γιά τίς οἰκοδομές, ἀναθεματίζοντας τό κράτος «φονιά» ἀποποιούμενο κάθε δικῆς εὐθύνης. Ἐχει καί ἡ ἰδιοτέλεια τά ὄρια της, ἔχει καί ἡ στρεψοδικία τά ὄρια της. [Σημείωση: διάβασα στίς ἐφημερίδες ὅτι ὁ πρόεδρος τοῦ ΤΕΕ δήλωσε, πρόσφατα, στήν ἐπιτροπή τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἡ ὁποία μελετᾶ τήν ἀλλαγὴ τοῦ νομικοῦ πλαισίου γιά τίς εὐθύνες μηχανικῶν καί κατασκευαστῶν ὅτι «εἶναι δύσκολο νά διατυπωθοῦν κανόνες ἐπιμελοῦς διεξαγωγῆς τοῦ οἰκοδομικοῦ ἔργου, ὥστε νά καθιερωθεῖ εὐθύνη στοὺς μηχανικούς καί τοὺς ἐργολάβους». Δηλαδή ἡ μοῖρα τῶν οἰκοδομικῶν ἔργων εἶναι νά διεξάγονται ἀμελῶς, ἄνευ κανόνων καί κανονισμῶν; Τότε πρὸς τί τό «Μητρῶο Κατασκευαστῶν Ἰδιωτικῶν Ἔργων», πρὸς τί τό «Πράσινο κουτί» στίς οἰκοδομές πρὸς τί τὰ διπλώματα καί οἱ ἐπαγγελματικές ἄδειες; Δικαιώματα ὑπογραφῆς καί εἰσπράξεως ἀμελῶν μηχανικῶν καί κατασκευαστῶν χωρὶς ὑποχρεώσεις καί εὐθύνες;]. Ἐάν γίνουμε καλύτεροι, τουλάχιστον ὅσοι σηκώσαμε καί σηκώνουμε γιά τόσα ἄλλα θέματα καί καλά κάνουμε τίς σημαῖες τῆς ἀνιδιοτέλειας, ἄς μήν ἐπαναλάβουμε ἀθλιότητες τοῦ παρελθόντος (ἀναφέρω μόνο μία: τήν ἀντίδρασή μας στό νομοσχέδιο τοῦ Στ. Μάνου γιά τήν ὑποχρεωτική κατασκευὴ χώρων στάθμευσης ἐδῶ καί 20 χρόνια πού ἔστειλε τό νομοσχέδιο στά ἀζήτητα καὶ σώριασε τὰ αὐτοκίνητα στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας). Σταματῶ. Γιατί μέ τή φάρα πού πῆρα θά φτάσω καί στήν κακομοιριά μας πού «ἐπιτρέπει» (ὁ νοῶν νοεῖτω) στόν Λαμπράκη νά ἐκμηδενίξει τόν ἐλεύθερο χῶρο στό Πάρκο Ἐλευθερίας καί σέ τόσες ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Εἶναι αὐτές οἱ λιγότερο φιλόδοξες προθέσεις μου ἐκτός τόπου καί χρόνου; Ἴδωμεν.

Οἱ περισσότερο φιλόδοξες προθέσεις μου στηρίζουν τήν πραγμάτωσή τους στή φαρέτρα τῆς ταξικῆς πάλης. Μιᾶς ταξικῆς πάλης πού θά ἀποσκοπεῖ ὄχι μόνο στήν ἀναβάθμιση τοῦ σημερινοῦ δομικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί στήν ἀναβάθμιση τῆς πόλης γενικότερα. Δέν μπορούμε νά προκαθορίσουμε τήν ἔκβαση μιᾶς τέτοιας ταξικῆς πάλης, πολύ περισσότερο ἀπό σήμερα πού αὐτή εἴτε βρίσκεται σέ χειμερία νάρκη εἴτε σκιαμαχεῖ. Μποροῦμε, ὅμως, νά ἐπιστρατεύσουμε τούς ὁποίους πολιτικούς καταλύτες διαθέτουμε, νά ἀφυπνισθοῦμε καί νά τήν ἀφυπνίσουμε, ὥστε νά διεκδικήσουμε μιᾶ πόλη ἄξια νά τήν κατοικοῦν καί νά τήν χαίρονται ὅλοι οἱ κάτοικοί της χωρὶς ἐξαιρέσεις. Ἡ μετασεισμική περίοδος πού διανύουμε, ἡ συγκυρία, εἶναι

εὐνοϊκή. Πρὶν ἀπ' ὅτιδῆποτε ἄλλο ἄς προχωρήσουμε σέ ἓνα πρῶτο καθόλα ἐφικτό βῆμα: σέ ἓνα συνέδριο σχετικό μέ τό θέμα. Ἄν πάρουμε ὡς περιοδικό μιά τέτοια πρωτοβουλία, ἄς τό συζητήσουμε μέ τά κοντινά μας περιοδικά, μέ κοντινοῦς φορεῖς καί πολιτικές ὀργανώσεις. Ἄς τό τολμήσουμε. Μέχρι στιγμῆς, ὁ σεισμός τῆς 7ης Σεπτεμβρίου δέν ἄλλαξε καί πολλά πράγματα. Ὅλος αὐτός ὁ ὀρυμαγδός, τό νταβαντούρι τῶν σαράντα ἡμερῶν (ἀναθέματα, καταγγελίες, παρελθοντολογία, φοβέρα, ὑποσχέσεις, εὐχολόγια μέ καλή προαίρεση ἀνακατεμένη μέ ἀφέλεια, ἰδιοτέλεια, ἀνοησία, σεισμομαντία καί, ἄς το ξανατονίσουμε, κάποιες ἀξιόλογες ἐπισημάνσεις) ξεθυμαίνει σιγά - σιγά. Τό χρηματιστήριο συνεχίζει τό χαβά του, τό ἴδιο καί ἡ ζωὴ ὄλων ὅσοι δέν ἐπλήγησαν ἀπό τό σεισμό. Μόνο ἡ προσεισμική ἐλληνοτουρκική ἀντιπαλότητα μεταστράφηκε σέ ἐλληνοτουρκική προσέγγιση, ἐλέω τῶν σεισμῶν ἐκεῖ κι ἐδῶ. Γιατί νά μὴν τολμήσουμε κι ἐμεῖς νά μεταστρέψουμε τήν ἀδιαφορία γιά τήν πόλη σέ ἐνδιαφέρον;

Βασίλης Ζουναλῆς

Ἄ τρόμος κάτω ἀπ' τήν πόλη

Ἄ δυτικός ἄνθρωπος, ἔτσι ὅπως τόν διαμορφώνει ὁ Διαφωτισμός, διακατέχεται ἀπό μιά «μεγάλη» ἰδέα, αὐτή τῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση. Καί ἡ ἰδέα αὐτή ἐνδυναμώθηκε τόσο πολύ μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἐφόσον τά ὑλικά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας κυριαρχίας πολλαπλασιάστηκαν ὑπέρμετρα, ὥστε ὁ δυτικός ἄνθρωπος νά αἰσθάνεται ἀνίκητος στήν ἀναμέτρησή του μέ τή φύση. Τίποτε δέν φαίνεται νά μπορεῖ νά τοῦ ἀντισταθεῖ, τίποτε δέν τόν σταματᾷ. Τό μόνο πού τοῦ χρειάζεται πέρα ἀπό τή, σχεδόν αὐτονόητη, ἰκανότητα τῆς ἐπιστήμης νά τιθασεύει τή φύση εἶναι καρτερία: μέ τό χρόνο ἀκόμα καί τά ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια, πού ἀναγκαστικά παρουσιάζονται μπροστά του, μποροῦν νά κατανικηθοῦν. Ἄ δυτικός ἄνθρωπος, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, διαθέτει ἀπέναντι στή φύση τήν ἔπαρση τοῦ μεθυσμένου, σάν τόν μεθυσμένο φαντάζεται ὅτι δέν ὑπάρχουν πραγματικά ἐμπόδια ἢ καί ὅταν ὑπάρχουν εἶναι εὐκόλα ὑπερπηδήσιμα χάρις στή γενναιοψυχία του καί τήν τόλμη του.

Διαθέτει ὅμως τή συνείδηση τοῦ μεθυσμένου καί γιά ἓναν ἄλλο, ἐπιπρόσθετο λόγο, γιατί αὐτή ἡ αἴσθηση τοῦ ἀκατανίκητου δέν εἶναι μιά στερεή συνείδηση, ἀμετακίνητη καί σταθερή. Πρόκειται, δυστυχῶς, γιά μιά εὐθραυστη ὀρμῆ εὐκόλα ἀνακόψιμη. Εἶναι ἀληθινά παράδοξο νά διαπιστώνει κανεῖς σέ ποῖο βαθμό οἱ πρόσφατοι σεισμοί διέλυσαν αὐτή τή συνείδηση τοῦ θριαμβεύοντος ἀνθρώπου τῆς προόδου, ἀκόμα καί ὅταν ἐπρόκειτο γιά τή συνείδηση θεραπόντων τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἄ σεισμός τῶν λίγων δευτερολέπτων σήμανε γιά πολλούς τόν σοβαρό κλονισμό μιᾶς πεποιθήσεως αἰώνων. Καί ἀναρωτιέται κανεῖς πῶς εἶναι δυνατόν αὐτό πού ἀποτελέσε τό κινητήριο ὄχημα ἐνός ὀλόκληρου κόσμου, ἡ πίστη, δηλαδή, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ τά πάντα ἀπέναντι στή φύση νά ἐκτρέπεται τόσο γρήγορα καί σέ τελική ἀνάλυση τόσο εὐκόλα, πῶς, πέρα ἀπό τόν φυσιολογικό, ἀνθρώπινο τρόπο τῶν λίγων δευτερολέπτων μποροῦν νά κλονίζονται συθέμελα ὄχι μόνον κάποιες πολυκατοικίες ἀλλά καί πεποιθήσεις καί ἀντιλήψεις πού ἀποτελέσαν τόν συνεκτικό ἰστό τῶν κοινωνιῶν γιά ἀρκετούς αἰῶνες. Θά φανταζόταν κανεῖς ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐπιστημῶν θά ἀντιστέκονταν περισσότερο ἀπό τόν μέσο

ἄνθρωπο σέ αὐτό τό τυφλό ζύπνημα τῆς φύσης καί τοῦτο γιατί ἡ καθυπόταξη τῆς φύσης ἀποτελεῖ, ὑποτίθεται, τό κύριο ἔργο καί τήν ἀποστολή τους. Θά φανταζόταν κανείς ὅτι οἱ διαβεβαιώσεις τῶν σεισμολόγων —θυμίζω, ἐδῶ, ὅτι τίς πρῶτες, προ-BAN, ἡμέρες οἱ διαβεβαιώσεις αὐτές ἦταν ἐνιαῖες— θά λειτουργοῦσαν κατευναστικά. Μικρό ὅμως, τελικά, ρόλο θά παίζει τό καθησυχαστικό μήνυμα τῶν ἐπιστημόνων τῶν σεισμῶν περί τοῦ ὅτι ὁ θανατηφόρος σεισμός ἦταν ὁ κύριος καί ὅτι οἱ σεισμοί πού μέλλονται εἶναι μετα-σεισμοί ἀναγκαστικά μικρότερης ἔντασης. Τό ἐνιαῖο μήνυμα τῶν σεισμολόγων ἐκείνων τῶν ἡμερῶν διαθέτει βέβαια ἓνα τυπικό χαρακτηριστικό τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου: εἶναι μήνυμα σχετικό, δέν ἐκφέρεται μέ ὄρους ἀπόλυτης ἀλήθειας, πιθανολογεῖ δέν προδικάζει, διαθέτει ὅρια ὡς λόγος ἐπιστημονικός, δέν προφητεύει μέ ἀκρίβεια ὡς λόγος τοῦ Νοστράδαμου. Αὐτός ὅμως ὁ σχετικός λόγος, πού προέτρεπε τούς ἀνθρώπους νά γυρίσουν σπίτια τους ἐφόσον αὐτά δέν εἶχαν ὑποστῆ σοβαρές ζημιές γιατί κατά πάσα πιθανότητα δέν θά ἀκολουθοῦσε ἄλλος ἰσχυρότερος σεισμός, δέν ἐπειθε οὔτε κἀν ἀρκετούς ἀπό τους ἀνθρώπους τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἀλήθεια τῶν σεισμολόγων ἦταν, ὅπως κάθε ἐπιστημονική ἀλήθεια, μιά ἀλήθεια σχετική. Τίς ὑπαρξιακές ἀγωνίες τῶν ἀνθρώπων ὅμως, μέ τρόπο διαπιστώνει κανείς, δέν τίς καταπραῦνουν οἱ μόνες ἀλήθειες πού μπορεῖ νά προσφέρει ἡ ἐπιστήμη, δηλαδή οἱ σχετικές ἀλήθειες. Ἀπό ἐκεῖ μέχρι τό σημεῖο νά πιστέψει κανείς ὅτι ἀκόμα καί οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τίς ἀπόλυτες ἀλήθειες, πού ὡς γνωστόν μόνον οἱ θρησκευτικές δοξασιές μποροῦν νά προσφέρουν, ὑπάρχει τεράστια ἀπόσταση, πού δυστυχῶς ὅμως ἀπ' ὅ,τι ἀπέδειξαν τά πράγματα εἶναι εὐκολο νά διανυθεῖ. Ὁ τρόμος κάτω ἀπό τήν πόλη δέν τάραξε μόνον τά κτίρια ἢ μόνον, γιά λίγο, τίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, τάραξε καί τίς πεποιθήσεις περί ἀπόλυτης κυριαρχίας πάνω στή φύση, τάραξε καί τήν ἐμπιστοσύνη στόν ἐπιστημονικό λόγο.

Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος

Δημόσιο σχολεῖο: θεσμός ὑπό κατάργηση;

Σ ἡμερον μετά τήν κροῦσιν τοῦ κώδωνος διά τό πρῶτον διάλειμμα ἐξῆλθον εἰς τήν αὐλήν. Ἐξερχόμενος, εἰς τό δεύτερον σκαλοπάτι τῶν προπυλαίων τῆς σχολῆς μας συνάντησα ἓνα ὑπάλληλο τοῦ φροντιστηρίου Α. Πάλλα καί Δ. Καλαμάρα νά διανέμη προγράμματα μεταξύ τῶν μαθητῶν. Διά νά λύσω καί ἐγώ τήν ἀπορίαν μου ἔλαβα, ἀλλά μόλις εἶδον ὅτι ἐπρόκειτο περί φροντιστηρίου τό ἐπέταξα, ἐν ᾧ ἄλλα παιδιά τά ἔκαμναν σαῖτες καί τά πετοῦσαν (ἀπό ἔκθεση μαθητῆ τῆς Δ' τάξης τοῦ Βαρβακείου, τοῦ 1931, ἀρχεῖο Γ. Ζεβελάκη).

Δ ἐν ξέρω ἂν στό ἀπόσπασμα αὐτό τῆς ἔκθεσης ἀπηχεῖται ἡ κοινή γνώμη τῆς ἐποχῆς. Εἶναι βέβαιο ὅμως πῶς στήν ἐπιφυλλίδα τῆς Ἐλευθεροτυπίας τῆς 3.7.99 ἡ ἀποψη, ἡ ὁποία γιά νά εἶμαστε δίκαιοι προβάλλεται, σχεδόν σέ ὀλόκληρο τόν Τύπο, πῶς ἡ ἀποτυχία στίς ἐξετάσεις τῆς Β' Λυκείου εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μέ τήν ἔλλειψη φροντιστηρίων στίς περιοχές πού σημείωσαν τά μεγάλα ποσοστά ἀποτυχίας εἶναι ὄχι ἀπλῶς

κυρίαρχη ἀλλά σχεδόν αὐτονόητη στίς μέρες μας.

Βέβαια εἶναι μᾶλλον προφανῆς στοὺς περισσότερους ἢ διαδικασία μετατροπῆς τῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τόπο πολιτισμοῦ καὶ πνευματικῶν ζυμώσεων σέ τόπο ἀπόκτησης τῶν προσόντων ἐκείνων πού κάνει τοὺς μελλοντικούς πολίτες ικανότερους διεκπεραιωτές τῶν «ιδανικῶν» τοῦ παραγωγισμοῦ καὶ τοῦ οικονομισμοῦ. Καί φυσικά στό πλαίσιο αὐτό δέν ἔχει καμιά σημασία τό σχολεῖο, στό βαθμό πού δέν ἐντάσσεται πλήρως καί ἀπρόσκοπτα στή στοχοθεσία πού προαναφέραμε.

Ἄν μάλιστα ἦταν εὐκόλο νά μὴν κρατᾶμε τά προσχήματα, θά τό καταργούσαμε ἐντελῶς. Μὲ δύο, τό πολύ, χρόνια ἐντατικό φροντιστήριο θά μπορούσαμε νά δημιουργήσουμε ἀνθρώπινο δυναμικό τό ὁποῖο δέν θά ἀναλώνεται σέ ἄχρηστες, μὴ προσοδοφόρες καί συχνά ἐπικίνδυνες σκέψεις καὶ δραστηριότητες, καθυστερώντας ἀνεπίτρεπτα τήν πρόοδο τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἐπιπλέον, ἕνας πολίτης πού ἔχει ἀποκτήσει τή μόρφωσή του ἀπὸ καὶ στό φροντιστήριο, ἐκτός τοῦ ὅτι δέν καθυστερεῖ καθόλου, ἔχει ἀναπτύξει καὶ μιά ἰδιαίτερη εὐκολία νά φέρνει πάντα καὶ μέ ταχύτητα στή μνήμη του αὐτό πού τοῦ ζητᾶνε, νά μὴν λοξοδρομεῖ, νά χρησιμοποιεῖ τή μιά καὶ μοναδική λέξη πού ἀρμόζει στήν περίπτωση, νά μὴν μπερδεύει καὶ νά μὴν ἀνησυχεῖ ἄσκοπα κανένα. Τό κυριότερο, ἕνα τέτοιο ἄτομο δέν πρέπει νά ξέρει, πρὸς τί ἄλλωστε, νά τοποθετεῖ τά γεγονότα στό ἱστορικό τοὺς πλαίσιο, νά κάνει συσχετισμούς, νά παραλληλίζει καὶ νά ἔχει μιά συνολική ἀντίληψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς πορείας του. Ποιὸς τοῦ τό ζητάει ἐξᾶλλου;

Δέν εἶναι τυχαῖο πού τό φροντιστήριο γνωρίζει δόξες στίς μέρες μας, τείνει νά ἀντικαταστήσει μάλιστα, ἴσως καὶ ἐπιτυχῶς, τήν ἐκπαίδευση, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τή μέση πού εἶναι ἄλλωστε καὶ ὁ κορμὸς τῆς ὅλης ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας. Ἐδῶ σημασία δέν ἔχει τό ἱστορικό, τό γλωσσικό, τό πολιτισμικό, τό θεωρητικό πλαίσιο. Τά κείμενα διδάσκονται μέ τρόπο μηχανιστικό, τό συντακτικό καὶ ἡ γραμματικὴ ἀποθεώνονται, φτάνει ὁ μαθητὴς νά χειρίζεται μέ μεγάλη εὐκολία σχεδόν ὁποιοδήποτε ἀρχαῖο κείμενο – συνήθως χωρὶς νά ξέρει ποιὸς τό ἔγραψε, πότε, μέ ποιά ἀφορμή, ποιά ἢ συνομιλία του μέ τήν ἐποχὴ στήν ὁποία γράφτηκε, σέ ποιούς ἀπευθύνεται, τήν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ τήν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ὀργάνωση. Μάλιστα παρατηρεῖται τό φαινόμενο συχνά οἱ μαθητὲς νά μεταφράζουν ἐπιτυχῶς κάποιο κείμενο κι ὅταν τοὺς ἀπευθύνεις ἐρωτήσεις πάνω στό περιεχόμενο νά προκύπτει πὼς δέν τό καταλαβαίνουν, ἀποροῦν μάλιστα γιατί δέν μποροῦν νά καταλάβουν τό νόημα μιᾶς τέτοιας ἐρώτησης πού τοὺς ξεστρατίζει ἀπὸ τίς φιλότιμες προσπάθειες πού κάνουν γιὰ νά μποῦν σέ μιά ἀνώτερη σχολή.

Τό ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στήν ἱστορία, τά μαθηματικά, τή φυσικὴ, τή χημεία καὶ σέ ὅλα γενικῶς τά μαθήματα. Μοιάζει νά προηγεῖται ἡ δεξιολογία καὶ ἡ μηχανιστικὴ ἐξάσκηση ἀπὸ τήν κρίση, τή γνώση, τό διάλογο, τήν πνευματικότητα.

Γιατί λοιπὸν δυσανασχετοῦμε ὅταν βρισκόμαστε μπροστά σέ δημοσιεύματα πού ἀναγνωρίζουν τό ρόλο τῶν φροντιστηρίων ἢ ὅταν ἀκοῦμε τά ἀνάλογα καθημερινά; Μήπως δέν εἶναι ὄντως οἱ καλύτεροι χειριστὲς μιᾶς ἐκπαίδευσης πού προσανατολίζεται πρὸς ὅ,τι τό ἀποτελεσματικό καὶ τό αὐστηρὰ ἐνταγμένο στό οικονομικὸ μοντέλο; Καὶ τί ἔχει νά προτείνει τό σχολεῖο ἢ οἱ διάφοροι ἀπολογητὲς του;

Φοβᾶμαι πὼς ἐκεῖνοι πού διαχειρίζονται τὰ πράγματα τοῦ σχολείου ἐπιθυμοῦν διακαῶς νὰ τὸ μετατρέψουν σέ φροντιστήριο. Αὐτό κατά τή γνώμη τους εἶναι ἡ μεγαλύτερη ὑπηρεσία πού μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν ὥστε νὰ πάψει πιά νὰ εἶναι ἀνυπόληπτο καί οὐραγός μιᾶς προόδου πού ὄχι μόνο το ξεπερνάει ἀλλά καταλύει καί τόν ἐξ ὀρισμοῦ προορισμό του. Κι ἂν πρὸς τό παρόν ἔχουν μερικῶς ἀποτύχει, ὀφείλεται στήν ἀνικανότητά τους καί στήν ἀδυναμία τους νὰ εἶναι ἀποτελεσματικοί ὡς πρὸς τοὺς στόχους τους, ἀλλά καί στήν ἀντίσταση πού συντηρεῖ μιά διαχρονική, διαφωτιστική, μέ ἰσχυρές φαντασιακές μαζικές ἐπενδύσεις, ἀντίληψη γιά τόν προορισμό καί τή φύση τοῦ σχολείου, ἡ ὁποία κατορθώνει νὰ ἐπιβιώνει, παρ' ὄλο πού στίς μεταμοντέρνες κοινωνίες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ τείνει νὰ γίνεῖ ἐνοχλητική καί συνεχῶς φθίνουσα.

Γιατί τό σχολεῖο, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι συνιστᾷ ἐξουσιαστικό μηχανισμό κι ἀναπαράγει ἐπικίνδυνα τό λόγο τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἴσως ἡ μόνος μὴ ἀκτιβιστικός δρόμος μέσω τόν ὁποίου μποροῦν νὰ ἀνατραποῦν τὰ δεδομένα. Καί αὐτό ἀφ' ἐνός γιατί ἡ γνώση καί ἡ πρόσληψή της ἔχουν μιά δυναμική ἀνεξέλεγκτη, ἀφ' ἑτέρου, γιατί πιθανόν ἡ πολυσημία τοῦ λόγου καί ἡ ἀνεξέλεγκτη ροπή τοῦ νοῦ νὰ ἐπιλέγει καί νὰ ἀπορρίπτει ἐνισχύονται ἀπό τήν ἐκπαίδευση καί μποροῦν νὰ στραφοῦν ἐναντίον ὄχι αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἴδιας ἀλλά τοῦ μηχανισμοῦ ἐλέγχου της. Κι ἂν ἡ χούντα στή Βιρμανία μπορεῖ νὰ ἔχει κλειστά τὰ πανεπιστήμια ἐπὶ τρία χρόνια, ἡ Δύση μπορεῖ νὰ τὰ εὐνουχίξει προτείνοντας ἢ καί ἐπιβάλλοντας τό ἀποσπασματικό καί τήν ἐφαρμογή ὡς ἐκεῖνο τό μοντέλο γνώσης πού μᾶς ὀδηγεῖ κατευθείαν στό κέντρο τῆς ἐπιτυχίας καί τῆς καταξίωσης.

Παρακολουθώντας κάποια μαθήματα σέ γυμνάσιο τῆς Ὀλλανδίας, στό πλαίσιο τῶν μαθητικῶν ἀνταλλαγῶν, διαπίστωσα ὅτι τό σχολεῖο, στήν Εὐρώπη τουλάχιστον, ἔχει ἀποκτήσει τήν κατεύθυνση τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσης. Ἄψογη ὑλικοτεχνική ὑποδομή, συνθήκες κτιριακές ἱκανοποιητικές, πληρότητα σέ διοικητικό καί ἐκπαιδευτικό προσωπικό. Ὡστόσο, οὔτε γιά μιά στιγμή δέν αἰσθάνθηκα γοητευμένη, συνεπαρμένη. Οὔτε κατά διάνοια δέν χάριζα ἀπό τό παράθυρο καί δέν βγῆκα ἀπό τήν τάξη κουβαλώντας στά ροῦχα μου τή μυρωδιά τῶν γραμμάτων πού τόσο μέ συντρόφεψε στά παιδικά μου χρόνια.

Ἀσκήσεις πολλαπλῶν ἐπιλογῶν, ναί καί ὄχι, πίνακες, ὑπολογιστές, χάρτες. Οὔτε γιά λίγα λεπτά ὁ δάσκαλος δέν εἶχε συνεχῆ λόγο, δέν ἀνάπτυξε προφορικά οὔτε μιά ἰδέα, τὰ πάντα ἦταν στά χαρτιά, ἔτοιμα, μορφοποιημένα, ὑποταγμένα καί τιθασειμένα στό ὄνομα τῆς μαζικότητας καί τῆς εὐκολίας. Ἐκείνη ἡ ἐνεργητική ἐπίδραση στήν ψυχὴ καί τό πνεῦμα τῆς φωνῆς τοῦ δασκάλου, πού δρομολογεῖ τή γνώση ἀλλά σοῦ ἐπιτρέπει παράλληλα νὰ φύγεις ἢ νὰ συνομιλήσεις, νὰ ἀποσυρθεῖς ἢ νὰ γοητευθεῖς, ὄλο καί συρρικνώνεται. Δέν ἀπηχεῖ τή σύγχρονη ἀντίληψη τοῦ γρήγορου, τοῦ λαχανιασμένου, τόν ἀποσπασματικοῦ. Εἶναι μιά ἄχρηστη πολυτέλεια μέ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα, μάλιστα ἀντιπαιδαγωγική γιατί κουράζει τόν μαθητὴ καί χαλαρώνει τό ἐνδιαφέρον τον. Ἄν ὅμως ὁ μαθητὴς δέν μπορεῖ νὰ δραπετεύσει ἀπό τήν τάξη ἢ καλύτερα νὰ ταξιδέψει μέσα στήν τάξη, πὼς θὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ μέθεξη; Πὼς θὰ ἀγαπήσει τή γνώση μέ τόν τρόπο τοῦ ἀνθρώπου πού διαισθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ τήν κάνει δική του;

Δυστυχῶς ἐλάχιστοι συντηροῦν τήν ψευδαίσθηση ὅτι χρειάζεται ἢ συνεχῆς καί σέ διάρκεια προφορικός λόγος. Μάλιστα κάποιοι ἔχουν τήν τάση νὰ ἀντιμετωπίζουν μέ συγκα-

τάβαση καί συμπάθεια αὐτούς πού τόν ὑπερασπίζονται, ἴσως μάλιστα νά τόν θεωροῦν χαρακτηριστικό ἀργόσχολων, βαρεμένων ἢ συνταξιούχων στά καφενεῖα, εἶναι τόσο ξένος πρὸς τό ἐπικοινωνιακό πρόταγμα τῆς ἐποχῆς! Καί ἂν θαυμάζουμε τούς ἀρχαίους Ἕλληνες πού τόν ἀσκοῦσαν εἶναι ἀπό συνήθεια καί μέ τήν αἴσθηση πῶς τά πάντα ἔχουν ἀλλάξει καί εἶναι ἄλλες οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλωστε ἡ παιδεία μας, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ, δέν εὐνοεῖ τή συνέχεια, ἐξαντλεῖται στό συγχρονικό ὡς τό πλέον ἀποτελεσματικό μιά καί ἀποτελεῖ τό ἐπιστέγασμα σειρᾶς προσπαθειῶν, τό ἱστορικό καί τό σκεπτικό τῶν ὁποίων δέν ἔχει νόημα νά γνωρίζει αὐτός πού καλεῖται νά ἐργασθεῖ γιά τήν εὐημερία τόν συστήματος.

Ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, κι ὅσο ἂν εἶναι παρήγορο πού ὑπάρχουν κάποιες ἀντιστάσεις, ἡ πορεία τῆς ἐκπαίδευσης εἶναι προδιαγεγραμμένη ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ πορεία τῶν κοινωνικῶν σχημάτων. Δέν εἶναι τυχαῖο πού οἱ ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοῦν τόσο ἐνοχικά ὅσον ἀφορᾷ τίς διεκδικήσεις τους. Οἱ περισσότεροί ἔχουν ἀφομοιώσει καί ἀποδεχθεῖ τούς προσανατολισμούς τόν συστήματος, ἴσως νά δικαιώνουν τή ροπή του πρὸς τήν ἀποτελεσματικότητα, τό μηχανικισμό, τό γρήγορο καί εὐκόλο. Ἡ ἀδυναμία τους ἐπομένως νά ἐργαστοῦν ἀποτελεσματικά πρὸς τή συγκεκριμένη κατεύθυνση, κατὰ τήν περίοδο αὐτή τή μεταβατική καί κρίσιμη γιά τό σχολεῖο, τούς κάνει νά ἀποποιοῦνται ὅποιαδήποτε ἀμοιβή ἢ διεκδίκηση, θεωρώντας ὅτι δέν εἶναι παραγωγικοί καί ἀποτελεσματικοί, ἐπομένως δίκαια τιμωροῦνται καί παραμερίζονται.

Οἱ ἴδιοι στά φροντιστήρια καί τά ιδιαίτερα εἶναι ἐπιθετικοί καί διεκδικητικοί. Ἐκεῖ ἄλλωστε παράγουν ἔργο καί κανεῖς δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ. Ὀλόκληρος ὁ κοινωνικός ἴστος εἶναι προετοιμασμένος γιά νά ὑφάνει στή δομή του μέ τέτοιο τρόπο τά φροντιστήρια ὥστε νά μὴν φανεῖ καθόλου ἡ ἔλλειψη τοῦ σχολείου. Ἴσως εἶναι βέβαια χρήσιμα γιά νά βάζουν τίς σφραγίδες στοὺς τίτλους σπουδῶν πού θά ἀπονέμουν τά διάφορα φροντιστήρια πού ξεφυτρώνουν σάν μανιτάρια. Καί αὐτό ὅμως μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ παραρτήματα σχολείων στά μεγάλα τουλάχιστον φροντιστήρια, πού θά ἀσκοῦν καλά τό γραφειοκρατικό του ἢ καθήκον χωρίς νά χρειάζεται οἱ μαθητές νά μετακινοῦνται.

Ἔλσα Λιαροπούλου

Περί τῶν στασιαστῶν καί τῆς στάσης...

Τὸ ἄρθρο - ἀπάντηση τοῦ παλαίμαχου πολιτικοῦ Γεωργίου Ράλλη στόν δημοσιογράφο Ἀντώνη Καρκαγιάννη σχετικά μέ τόν Ἐμφύλιο Πόλεμο τροφοδότησε μιά «συζήτηση» (ἓνα παραζῆ διακηρύξεων καί δηλώσεων καλύτερα) πού, ὅπως φαίνεται, θά συνοδέψει ὀλόκληρη τήν ἐπετειακή συγκυρία. Τό κεντρικό σημεῖο τῆς παρέμβασης τοῦ κ. Ράλλη ἦταν, θυμίζουμε, ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνεταί λόγος γιά «ἐμφύλιο πόλεμο». Τά γεγονότα τοῦ 1946 - 1947 δέν ἦταν παρά ἓνα πρόβλημα δημόσιας τάξης, πρόκλησης στή νομιμότητα, μιά ἀνταρσία, μιά στάση στρεφόμενη εὐθέως ἐνάντια στή συγκροτημένη πολιτεία, τή νόμιμη κυβέρνηση καί τό ἔθνος ὀλόκληρο - μιά προδοσία, σέ τελευταία ἀνάλυση. Τό ἔθνος δέ, ὡς ὄφειλε, τήν κατέστειλε, μέ

τόν τρόπο πού καταστέλλονται οἱ ἀνταρσίες...

Τό ἄρθρο λειτούργησε ὡς σάλπισμα πολεμιστήριο. Πλήθος ἐπώνυμοι καί ἀνώνυμοι ἔσπευσαν νά παρασταθοῦν στόν πρῶην πρωθυπουργό. Μία ξεχασμένη ἐθνικοφροσύνη ἔσπευσε νά συνταχθεῖ κάτω ἀπό τά λάβαρα τῆς σταυροφορίας γιά τήν προάσπιση ἱερῶν καί ὀσίων (ἡ Καθημερινή θεωρήθηκε ὡς ἕνα ἀπό αὐτά, καμία ἐντύπωση, ὑποθέτουμε, δέν θά ἔκανε ἡ ἀποψη τοῦ κ. Καρκαγιάννη ἄν δημοσιευόταν στήν Αὐγή ἢ τήν Ἐλευθεροτυπία). Τό ἐπιμύθιο ἦταν ἀπλό. Οἱ ἀντιλήψεις γιά τήν ἱστορία τῆς ἐποχῆς ἔπρεπε νά γυρίσουν τουλάχιστον τριάντα χρόνια πρῖν, σέ καιρούς πού τίς περί τήν ἱστορία ἀπόψεις τίς ὑπαγόρευε στήν κοινωνία ὁ κύκλος τοῦ Παλατιοῦ, οἱ ἐνώσεις τῶν ἀποστράτων καί οἱ περίξ αὐτῶν διανοούμενοι, ὑμνητές τοῦ αἰώνιου ἑλληνικοῦ φωτός καί ἄσπονδοι πολέμοι τῶν ἀλλόφυλων καί δῆ τῶν Σλάβων. Ἡ συγκυρία προσφέρεται γιά τέτοιου εἶδους σαλπίσματα. Ἡ ἀκατάσχετη φλυαρία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, γιά παράδειγμα, πού κινεῖται παράλληλα πρὸς τέτοιου εἶδους ἀντιλήψεις, καλλιεργεῖ τό ἔδαφος, διαχεόμενη ἀπό ραδιόφωνα καί κανάλια γιά τέτοιου εἶδους ἀνατροπές.

Τό νά ἐπιθυμεῖ ἕνας γηραιός καί ἐκτός πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ πλέον πολιτικός νά καταστεῖ σημαιοφόρος μιᾶς παρωχημένης ἀντίληψης εἶναι ἴσως κατανοητό. Ἰδιαιτέρα μάλιστα ὅταν οἱ οἰκογενειακές καταβολές του φέρουν βαριά κληρονομιά ἀπό τό παρελθόν. Τό ἴδιο σύνδρομο — ἄς τό ὀνομάσουμε «σύνδρομο τοῦ κάπταιν Μπλάι» — πρέπει νά καταδίωκε καί τόν πατέρα τοῦ γηραιοῦ πολιτικοῦ, ὅταν, στά χρόνια τῆς κατοχῆς, ἀνέλαβε, σέ συνεργασία μέ τίς ναζιστικές ἀρχές πού τότε συνέθλιβαν ποικιλοτρόπως τή χώρα, νά «καταστειλεῖ τήν ἀνταρσία», Μέ τόν ὄρο «ἀνταρσία» ἐννοοῦσε φυσικά τήν Ἀντίσταση, ἐνάντια στήν ὁποῖα ὀργάνωσε, μέ ναζιστικά ὄπλα καί στολές, τά Τάγματα Ἀσφαλείας. Ὁ στενά συνεργαζόμενος μέ τή Βέρμαχτ —στή λεηλασία καί στό κάψιμο τῶν χωριῶν τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου— στρατός αὐτός ἀποδείχθηκε στή συνέχεια, μέ διάφορες μεταμφιέσεις καί ὀνόματα, πολλαπλά χρήσιμος στίς ἐπόμενες φάσεις τῆς καταστολῆς τῆς ἀνταρσίας γενικῶς. Ὑποψιάζομαι ὅτι ἡ καταστολή τῆς ἀνταρσίας εἶναι, γιά τήν ἐν λόγω οἰκογένεια, ἕνα εἶδος παράδοσης, μιά δεξιότητα, ἕνα ταλέντο.

Ἐκεῖνο πού δέν εἶναι τόσο εὐκόλα κατανοητό εἶναι οἱ τελικοί στόχοι μιᾶς τέτοιας κινητοποίησης. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς τιμῆς τῶν γονέων καί ἡ «ἀποκατάσταση» τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν σκληρῶν ἐθνικοφρόνων δέν δικαιολογεῖ τό εὖρος τῶν ἀντιδράσεων. Στόν κοινωνικό καί πολιτικό δέ χῶρο, παρά τήν ἀμετροπέπεια ὀρισμένων κύκλων, δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιά ἀνατροπή των τάσεων πού ἐπικράτησαν τά τελευταῖα χρόνια καί πού, στή σχέση τους μέ τήν ἱστορία, ἐπέβαλαν ἕνα σχῆμα μᾶλλον συμβιβαστικό. Ὅτι ὁ πόλεμος δηλαδή τοῦ 1946 - 1949 ἦταν μέν ἐμφύλιος, ἦταν μέν σκληρότατος, πλὴν ὅμως δέν ἦταν παρά μιά θλιβερή παρένθεση, ἕνα ἱστορικό λάθος στό ὁποῖο ἔσπρωξαν τή χώρα οἱ ξένοι καί τά ἀχαλίνωτα πάθη ἀκραιῶν ἐκατέρωθεν κύκλων. Ἡ τρέχουσα ἑλληνική κοινωνία ἔχει ὑψηλό δείκτη προσδοκιῶν, τά ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα προσδίδουν καί βάσιμα ἐλπίζουν στήν κοινωνική τους ἀνέλιξη ἐνῶ ἡ χώρα, ὡς σύνολο, πιστοποιεῖ τήν καθολική ἀνωτερότητά της ἀπέναντι στόν γύρω της γεωγραφικό καί πολιτικό χῶρο. Δέν ζοῦμε δηλαδή σέ ἐποχές κρίσης ἢ ἀγωνίας, κανένα ἀπό τά κοινωνικά στρώματα πού εἶναι σέ θέση νά ὑπαγορεύσουν καί νά χρησιμοποιήσουν τήν ἱστορία δέν πιέζεται ἢ συνθλίβεται ὥστε νά χρειάζεται τήν προσφυγή σέ ἀπόλυτες καί μεταφυσικές ἀλήθειες. Τό σχῆμα τῆς ἀντιπαλότητας ἀνάμεσα στήν καθαρῆ καί προαιώνια ἑλληνική φυλή καί τούς γύρω της ἐπίβουλων σκοτεινῶν

ἐχθρῶν δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει στίς μέρες μας περιορισμένη καί ἀσταθὴ πελατεία.

Ἐκεῖνο πού ἀπομένει εἶναι μιὰ στενὴ παρέα νοσταλγῶν τῆς ἐποχῆς τῆς καθαρότητος πού, πιεζόμενοι, ἐπιχειροῦν νά καταγραφοῦν στίς παρυφές τῆς κυρίαρχης ρευστότητας μέ τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ αὐριανές ἐξελιξίς θά τοὺς δώσουν πρόσθετες εὐκαιρίες. Εἶναι ἓνας ὑπολογισμὸς πού, προερχόμενος μάλιστα ἀπὸ ἀνθρώπους ὑπερήλικες, ἔχει περισσότερο ὑπαρξιακὸ παρά πολιτικὸ χαρακτήρα. Περισσότερο καί ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντώνη Καρκαγιάννη ἢ αἴσθησις τῆς περιθωριοποίησης πρέπει νά προῆλθε ἀπὸ τοὺς 24 τόμους «ἀρχειακῶν ὑλικῶν» τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου πού κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ. Καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ δεξιές ἀντιλήψεις περὶ τοῦ τί ἔγινε καί δέν θά ἔπρεπε νά ἔχουν παράπονο: τὰ δημοσιευμένα κείμενα εἶναι προσεκτικὰ ἐπιλεγμένα ὥστε νά μειώνουν τὸν ἀντίπαλο, νά ὑπαινίσσονται διάφορα εἰς βάρος του καί μερικές φορές νά παραπλανοῦν συνειδητὰ (γιά παράδειγμα τὰ ἀναφερόμενα στίς σχέσεις μεταξύ Στρατοῦ καί παρακρατικῶν - τρομοκρατικῶν ὁμάδων στὴν Πελοπόννησο ὅπου ὁ Στρατὸς ἐμφανίζεται νά κρατᾶ ἴσες ἀποστάσεις μεταξύ τῆς ὀργάνωσης Χ καί τῆς Ἀριστερᾶς!). Τὸ ζήτημα ὅμως πού ἐνοχλεῖ εἶναι ὅτι στὰ κείμενα αὐτὰ καταγράφεται καθαρὰ ἡ εἰκόνα ἑνὸς πολέμου καί ὄχι μιᾶς καταστολῆς ἀνταρσίας. Οἱ ἀπώλειες τοῦ Στρατοῦ, περίπου 13.000 ἀξιωματικοὶ καί ἄνδρες, ταυτίζονται μέ τίς ἀπώλειές του στὴ διάρκεια τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ καί Ἑλληνογερμανικοῦ Πολέμου (1940 - 1941), οἱ συγχρούσεις - καί ἐνίοτε οἱ καταστροφές πού ὑφίστανται οἱ κυβερνητικὲς δυνάμεις - παραπέμπουν σέ κανονικότατο πόλεμο καί ὄχι σέ μέτρα καταστολῆς καί δημόσιας τάξης. Καθὼς δὲ ἀπὸ πουθενά δέν προκύπτει ὅτι πολεμοῦσαν Σλάβοι στό στρατόπεδο τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, πολὺ δύσκολα ἀκόμα καί ὁ πλέον προκατειλημμένος ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀγνοήσει ἢ νὸ παρακάμψει τὴ στέρεα κοινωνικὴ βάση πάνω στὴν ὁποῖα στηρίζονταν ὁ Δημοκρατικὸς Στρατὸς.

Στὴν περίπτωσι ταυριάζει ἀπόλυτα τὸ «καί ἐσύ Βροῦτε!». Ἵπάρχουν καταστάσεις στὴ ζωὴ πού σέ ἀναγκάζουν νά γίνεις σημαιοφόρος στὴν προάσπισι κάποιου τελευταίου χαρακώματος. Ἴδιαίτερα ὅταν ἔχεις νά προασπίσεις τὴν ὑστεροφημίαν ἑνὸς χώρου καί μιᾶς οἰκογένειας. Κάνει θόρυβο αὐτὴ ἡ ἀπόφασι, δημιουργεῖ ἠχώ σέ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσις πού ἀγωνιοῦν ἀε-nάως γιά τὸ πῶς θά καλύψουν τὴν πολυλογία τους, βραχύβιο ὅμως. Ἡ προσαρμογὴ τῆς ἱστορίας στίς ἀνάγκες ἑνὸς χώρου προαπαιτεῖ εὐρύτερες κοινωνικὲς καί πολιτικὲς ἀνατροπές πού δέν διακρίνονται σήμερα παρά ὡς ἀσήμαντες πιθανότητες. Πολὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νά φανταστῆ τὴν ἀναβάθμισι τῶν ἀμετροπειῶν τοῦ κυρίου Χριστόδουλου σέ ἐπίσημη πολιτικὴ καί ἰδεολογία τῆς χώρας.

Γιώργος Μαργαρίτης

Ἑνωτικὰ πολιτικὰ σχήματα

Ο Μάντισον, ἓνας ἀπὸ τους συντάκτες τοῦ ἀμερικανικοῦ συντάγματος, διακήρυξε ὅτι κάθε κυβέρνησι στηρίζεται στὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ Χ. Ἄρεντ, διακόσια χρόνια μετὰ, ἐπανάλαβε ὅτι στὴν κοινὴ γνώμη στηρίζεται κάθε πολιτικὴ πρακτικὴ.

Στήν Εὐρώπη, πού ἐπιμένει νά συνδέει τόν Διαφωτισμό μέ τήν ἐργαλειακή σκέψη (νομιμοποιώντας, ἔτσι, καί τή βία γιά τόν κατ' ἐξοχήν ἐργαλειακό χαρακτήρα της) ἡ κοινή γνώμη, ἐδῶ καί καιρό, ἐνσαρκώνει στό πρόσωπο ἑνός αὐταρχικοῦ, πλήν, ὅμως, καί «ξένου» πολιτικοῦ, τόν διάβολο. Ἀποτέλεσμα εἶναι νά δέχεται τήν πολεμική ἀναμέτρηση μέ τούς ἀμάχους πού αὐτός ὁ «διάβολος» κυβερνᾷ, μέ τήν ἰδέα ὅτι σέ ἀνάλογα μέσα θά κατέφευγε καί ὁ ἴδιος, ἂν ἦταν νά ἀναμετρηθεῖ μέ τούς ἀντιπάλους του. Ἔτσι, μέ τή συναίνεσή της, ἡ ἀνοιξη τοῦ 1999 θά μείνει γιά τούς ἐπόμενους αἰῶνες μιά μαύρη σελίδα στήν ἱστορία τῆς Δύσης, τήν ὁποία ἡ κοινή γνώμη τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν θά ἀπωθήσει καί πάλι γιά νά στηρίξει, ἂν χρειαστεῖ, ἀνάλογες πολιτικές πρακτικές.

Γιατί ἡ κοινή γνώμη, ὑπό τό κράτος τοῦ κοινοῦ νοῦ, μαθαίνει νά ἀπωθεῖ τήν ἱστορική μνήμη. Τήν πολιτική θεωρία πού ἐξετάζει τίς σχέσεις κυριαρχίας ἢ ἐξουσίας πού καθορίζουν ὅσα κάνουν καί ὅσα παθαίνουν οἱ ἄνθρωποι, στό δημόσιο βίο τους, μπορεῖ νά τήν πληροφορηθεῖ ἀπό τά ἄρθρα τῶν διανοουμένων στόν Τύπο (ὅσα ὑπάρχουν) ἀλλά ἀμελεῖ, ἐλλείπει χρόνου ἢ ἐνδιαφέροντος. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ πολιτική πρακτική δέν ἔχει λόγο οὔτε αὐτή νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἱστορία καί συνακόλουθα γιά τήν πολιτική θεωρία, ἔτσι πού ἡ τελευταία νά ἀποδεικνύεται κτῆμα ἐς αἰεὶ τῆς ἀνθρώπινης λήθης.

Ἡ κριτική παρέμβαση τοῦ Χάμπερμας, πού ξανάθεσε ὡς γνώμονα τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τήν ἀλήθεια, ἀντιπαράθετοντας στούς καταναγκαστικούς κανόνες πού ὀρίζουν τή γνώμη τούς κατευθυντήριους κανόνες πού στηρίζει ἡ ἀλήθεια, θυμίζει τό δράμα τῶν φιλοσόφων νά σκέφτονται γιά λογαριασμό ὄλων, ἀλλά νά μήν τούς ἀκούει κανείς. Παρ' ὄλ' αὐτά, σταχυολογῶ, ἀτάκτως, ἐδῶ, ἐλάχιστα δείγματα ἀπό τήν παράδοση πού δημιούργησε ἡ δυτική πολιτική σκέψη, στή θέλησή της νά μετατρέψει τόν κλειστό κύκλο τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς στήν ὠμότητα σέ σπείρα προόδου.

Τόν 18ο αἰ., ὅταν ἀναγνωρίστηκε ἡ σημασία τῶν ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν κρατῶν, ὁ νεωτεριστής Μοντεσκιέ, στό περίφημο *Πνεῦμα τῶν νόμων*, ἐκθειάζει τά πλεονεκτήματα τῆς ὁμοσπονδιακῆς διακυβέρνησης. Ἐπειδή μικρά κράτη μέ δημοκρατικό ἢ ἀριστοκρατικό πολίτευμα εἶναι καταδικασμένα νά καταστραφοῦν ἀπό μιά ξένη δύναμη, ἐπινοήθηκε, λέει ὁ Γάλλος φιλόσοφος, ἡ σύμβαση τῆς ὁμοσπονδιακῆς δημοκρατίας γιά νά ἀποφευχθεῖ αὐτό τό ἄλλως ἀναπόφευκτο κακό.

Σ' αὐτή τή σύμβαση συναινοῦν πολλά πολιτικά σώματα ἰδρύοντας μίαν ἐταιρεία ἐταιρειῶν. Αὐτό συνέβηκε στήν Ἑλλάδα μέ τίς συμπολιτεῖες πού τήν ἔκαναν νά θάλλει γιά μεγάλο διάστημα, πρὶν ὀδηγηθοῦν στήν κατάρρευσή τους. Μέ τήν ἴδια σύμβαση, οἱ Ρωμαῖοι ἔπληξαν ὀλόκληρο τόν κόσμον κι ὅταν ἡ Ρώμη ἔφτασε στό ἀπόγειο τοῦ μεγαλείου της, οἱ βάρβαροι δέν θά μπορούσαν νά τῆς ἀντισταθοῦν ἂν, ἐξαιτίας τοῦ φόβου, δέν συνασπίζονταν, ἐκεῖθεν τοῦ Δούναβη καί τοῦ Ρήνου. Πολλοῦς αἰῶνες μετά, ἡ Ὁλλανδία, ἡ Γερμανία καί οἱ ἐλβετικές συνομοσπονδίες θεωρήθηκαν γιά τόν ἴδιο λόγο, συνεχίζει ὁ Μοντεσκιέ, αἰώνιες δημοκρατίες.

Αἰώνιες γιατί, ὅπως ἐξηγεῖ, μιά ὁμοσπονδιακή δημοκρατία εἶναι ἱκανή νά ἀντισταθεῖ στήν ἐξωτερική ἐπίθεση καί συγχρόνως νά διατηρήσει τό μεγαλεῖο της, χωρίς νά διαφθαρεῖ ἐσωτερικά. Κι αὐτό τό πετυχαίνει γιατί εἶναι μιά ἔνωση πού προλαμβάνει ὅλα τά ἄτοπα, ὅπως λχ. τόν σφετερισμό τῆς ἐξουσίας ἀπό κάποιον ἀπό τά ὁμόσπονδα κράτη ἢ ἀπό τήν αὔξησιν τῆς ἰσχύος τοῦ ἑνός ἐναντι ὄλων τῶν ἄλλων ἢ ἀπό τήν ὑποταγή ἑνός σέ ἕνα ἄλλο, τό ἴδιο ὅπως καί ἀπό τίς ἐξεγέρσεις στό ἐσωτερικό ὀρισμένων ἢ ἀπό τίς τυχόν καταχρήσεις τους,

πράγματα, ὅλα αὐτά, πού δέν θά ἔβρισκαν σύμφωνα τά ὑπόλοιπα.

Στό ἐσωτερικό τους, οἱ ὁμόσπονδες δημοκρατίες ἐξασφαλίζουν τά πλεονεκτήματα πού παρουσιάζει ἡ ἐσωτερική διακυβέρνηση μιᾶς μικρῆς χώρας, ἐνῶ στό ἐξωτερικό ἔχουν ὅλα τά πλεονεκτήματα τῶν μεγάλων καί ἰσχυρῶν κρατῶν. Καί ἐπειδή τό πνεῦμα τῆς μοναρχίας εἶναι ὁ πόλεμος καί ἡ ἐπέκταση, ἐνῶ τῆς δημοκρατίας ἡ εἰρήνη καί ἡ μετριοπάθεια, ὁ Μοντεσκιέ θεωρεῖ τήν ὁμοσπονδιακή σύμβαση ἰδεώδη γιά τίς μικρές δημοκρατίες, πού μέσα ἀπό τή σύμπραξή τους ἀποκοτοῦν τή δύναμη μιᾶς μεγάλης χώρας.

Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα (σέ ἐμᾶς, ὁ Ρήγας, μετά τό ξέσπασμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, εἶχε, ἤδη, ὁραματισθεῖ μία συνομοσπονδία βαλκανικῶν καί μεσογειακῶν κρατῶν) ὁ Πруντόν, ὑπέρμαχος τοῦ δόγματος τῆς ἰσοροπίας τῶν δυνάμεων τῆς Δύσης, ἀντιμετωπίζει τήν ὁμοσπονδία ὡς τό κατ' ἐξοχήν ἐνδεδειγμένο σχῆμα γιά τήν πολιτική μορφοποίηση ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας.

Κατά τήν κρίση του, ὅσο πληρέστερη εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῆς ὁμοσπονδιακῆς ἀρχῆς τόσο καλύτερα διασφαλίζονται οἱ ἐθνότητες καί τό αἶσθημα τῆς πατρίδας, τῆς οἰκογένειας, τῶν ἐδαφικῶν κτήσεων στή συνείδηση τῶν λαῶν. Κι ἀναφερόμενος στό βελγικό ἢ τό ἐλβετικό κράτος, θυμίζει ὅτι δέν πρόκειται γιά ἐθνικά κράτη, ἀλλά γιά πολιτικές ἐνώσεις δυό ἢ τριῶν τμημάτων ἀπό διαφορετικές φυλές. Ἔτσι, λέει ὁ Πрунτόν, ὅσοι ἐπιδιώκουν τήν ἀποκατάσταση ἐθνικῶν κρατιδίων δέν ἔχουν αἶσθηση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καί ὁ ἐθνικισμός εἶναι τό ἄλλοθι πού χρησιμοποιοῦν γιά νά ἀποφύγουν εὐσχήμως τήν οἰκονομική ἐπανάσταση.

Ὁ σοσιαλιστής Πрунτόν εὐελπιστοῦσε ὅτι, ὕστερα ἀπό πολλές διακυμάνσεις, τά μεγάλα κράτη θά ἔχαναν τόν συγκεντρωτικό χαρακτήρα τους, γιά νά γίνουν ὁμόσπονδα, προωθώντας τό καθεστῶς τῶν ἀμοιβαίων ἐγγυήσεων καί τῶν κοινῶν νόμων. Μόνον ὑπ' αὐτές τίς συνθῆκες ἔκρινε ὅτι ἡ δημοκρατία τῶν λαῶν θά μπορούσε νά βγεῖ ἀπό τόν μυστικισμό της καί νά πάρει τή μορφή μιᾶς ὁμοσπονδίας ὁμοσπονδιῶν.

Ὅπως καί ὁ Τοκβίλ στό διάσημο βιβλίο του *Ἡ δημοκρατία στήν Ἀμερική*, τήν ἴδια περίπου ἐποχή, ὁ Πрунτόν εἶχε κατά νοῦ τό μοντέλο τῆς ὁμόσπονδης δημοκρατίας τῶν ΗΠΑ πού δημιουργήθηκε μέ τήν κήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀγγλικῶν ἀποικιῶν. Ἡ δημοκρατία αὐτή, σ' ὅλο τόν 19ο αἰ., ἐνισχυόταν πληθυσμιακά ἀπό τό μεγάλο ρεῦμα Ἀγγλοσαξόνων στήν ἀρχή, Σκανδιναβῶν καί Γερμανῶν, στή συνέχεια, καί μεσογειακῶν καί σλαβικῶν, τέλος, μεταναστῶν γιά νά θεμελιωθεῖ, ἔτσι, ἕνα νέο ἔθνος στό ὁποῖο πολιτικά ἐνσωματώθηκαν μαῦροι, Ἰνδιάνοι (ὅσοι ἀπέμειναν ἀπό τίς ἄγριες γενοκτονίες τῶν Ἰσπανῶν καί τῶν Ἀγγλων) καί Ἀσιάτες.

Ὅσοι, τό '70, διαβάσαμε τήν *Pax Americana*, θυμόμαστε τό μότο πού προτάσσει ἡ ἔκδοσι. Τό ὑπογράφει στήν Οὐάσιγκτον, τό 1821, ὁ Τζ. Κ. Ἄνταμς:

«[...] Ἡ καρδιά τῆς Ἀμερικῆς... γνωρίζει καλά ὅτι ἂν ποτέ στρατεύοταν γιά σκοπούς διαφορετικούς ἀπό τούς δικούς της, ἀκόμη κι ἂν αὐτοί οἱ σκοποὶ θά εἶχαν γιά στόχο τήν ἀνεξαρτησία ἐνός ἄλλου ἔθνους, θά μπορούσε νά παρασυρθεῖ ἀνεπανόρθωτα σέ ὅλες ἐκεῖνες τίς διαμάχες τῶν συμφερόντων καί τῆς ἴντριγκας, τῆς ἀτομικῆς ἀπληστίας, τοῦ φθόνου καί τῆς φιλοδοξίας—σέ ὅλους ἐκείνους τούς πολέμους πού γίνονται δῆθεν γιά τήν ἐλευθερία. Οἱ θεμελιώδεις πολιτικές της ἀρχές θά περνοῦσαν ἀνεπαίσθητα ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἐλευθερίας στή σφαῖρα τῆς βίας... Ἡ Ἀμερική θά ἔχανε τήν

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

αὐτοκυριαρχία της καί θά κινδύνευε νά γίνει ὁ δικτάτορας τοῦ κόσμου».

Ὁ ἄνθρωπος πού ὑπογράφει τά παραπάνω λόγια, γνωρίζει τήν ἱστορία, ἔχει πείρα τῆς πολιτικῆς καί ἐπιπλέον τό πλεονέκτημα νά τήν ξαναθέτει ὑπό κρίση, μέ γνώμονα τά συμπεράσματα τῆς πολιτικῆς σκέψης πού ζυγίζει γεγονότα καί καταστάσεις ὥστε νά ὑποδείξει τή διέξοδο στά ἀδιέξοδα πού προκαλοῦν οἱ πολιτικές πρακτικές, ὅταν, μέ μέτρο τήν κυριαρχηση καί τόν ἐγωτισμό, ὀδηγοῦν σέ διαχωριστικά καί ὄχι ἐνωτικά πολιτικά σχήματα. Πέντε χρόνια πρίν, ὁ Σταντάλ, γνώστης τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς καί διπλωματίας, σέ ἓνα ἄρθρο του γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, ἔβλεπε ὡς μόνη λύση γιά τή διχόνοια πού χώριζε τούς Ἕλληνες τή δημιουργία μιᾶς συνομοσπονδίας κρατιδίων στόν ἐλλαδικό χῶρο.

Βέβαια τό 1821 εἶναι πολύ μακρινό κι οὔτε ζοῦμε στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν ὁ συγγραφέας τῆς *Pax Americana* ἀναφερόταν στή θέληση τῆς Εὐρώπης γιά ἀνεξαρτησία καί ἐνότητα.

Τριάντα χρόνια μετά, εἶχαμε τή θλιβερή τύχη νά ξανασκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἱστορία δέν προχωρεῖ διορθώνοντας λάθη, μέ βάση κατευθυντήριους κανόνες στήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική πολιτική μικρῶν ἢ μεγάλων χωρῶν, ἀλλά ἐπαναλαμβάνοντάς τα, μέ μίαν ἀσύλληπτη ξεροκεφαλιά, τήν ξεροκεφαλιά πού ὑπαγορεύει τό ἐνστικτο τῆς κυριαρχησης, ὅταν, ὄντας τυφλό, κλείνει, ἐπιπλέον, τά αὐτιά σέ ὅσα σκέφτεται ἡ συνείδηση, ὅταν ἀποκτήσει ἓναν ὄριζοντα. Μ' αὐτή τήν ἀμοιβαία κώφευση συνειδητοῦ - ἀσυνείδητου, ἡ ἱστορία ἀντί νά προχωρεῖ ἀπό τό παρελθόν στό μέλλον, ὀπισθοδρομεῖ ἀπό τό τώρα στό παρελθόν, καί κάθε φορά πού ὀπισθοδρομεῖ, ἐπαναλαμβάνεται.

Ἔτσι, σήμερα, ἡ κοινή γνώμη τῆς Δύσης συναινεῖ στή δημιουργία μικρῶν ἐθνικῶν κρατιδίων πού ἔχουν ἐκ τῶν προτέρων ὑπονομεύσει, μέ μίση, τούς μεταξύ τους δεσμούς, στή θέλησή τους νά περιφρουρήσουν τό ἐθνικό αἶσθημα, τό ὅποιο οὕτως ἢ ἄλλως θά ἐξασφάλιζαν, στό πλαίσιο πολιτικῶν ἐνώσεων τύπου συμπολιτείας ἢ ὁμοσπονδίας.

Οἱ μεγάλες δυνάμεις πού χρωστοῦν τή δύναμή τους σέ ἐνωτικά πολιτικά σχήματα, μέ τό ἄλλοθι τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εὐνοοῦν τά διαχωριστικά σχήματα, παγιδεύοντας τά μικρά ἔθνη στό αὐτεξούσιο τῶν ἐπεμβάσεών τους. Λέω ἄλλοθι, γιατί εἶναι κοινή συνείδηση ὅτι ὁ σεβασμός τῶν δικαιωμάτων δέν κατακτᾶται μέ τίς τεχνολογίες τῆς ἐξολόθρευσης ἀλλά μέ τήν παιδεία καί τήν καλλιέργεια τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος, στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων χωρῶν.

Ἀλεξάνδρα Δεληγιώργη

Τό ἄρθρο αὐτό στάλθηκε γιά δημοσίευση στό *BHMA* τῆς Κυριακῆς, στίς ἀρχές Μαΐου, καί παρέμεινε, ἔκτοτε, ἀδημοσίευτο. Ὁ πόλεμος στή Σερβία στό μεταξύ ἔληξε καί δέν βρῆκα τό χρόνο νά τό στεῖλω σέ κάποιαν ἄλλη ἐφημερίδα ἢ περιοδικό. Διαβάζοντας τήν παρουσίαση του συγγραφέα Δημήτρη Νόλλα στήν *Κυριακάτικη Καθημερινή*, στή στήλη «Πρόσωπα» (26.9.99) τοῦ Ἡ. Μαγκλίνη καί τό σχόλιό του γιά τή λαμπρή ἀπουσία των λογοτεχνῶν ἀπό τίς διαμαρτυρίες κατά τῶν βομβαρδισμῶν, τό ξαναθυμήθηκα. Τό ζήτημα πού θέτει τό ἄρθρο, παρά τήν ἀνεπικαιρότητά του, καί ἴσως χάρη σ' αὐτήν, διατηρεῖ, πιστεύω, τό ἐνδιαφέρον του.

ΤΑ ΠΣΕ, ΤΟ ΣτΕ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Λόγος περί νομιμοφροσύνης καί ἄλλων ἀμφιλεγόμενων ἐννοιῶν

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

*Κύριε κύρ' εἰσαγγελέα
Βάλ' τους στόν Γεντί Κουλέα...*

Στό σημείωμα πού ἀκολουθεῖ, ἀντί νά ἐπαναλάβω εἰπωμένα ἐπιχειρήματα ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ τῶν ΠΣΕ, θά περιγράψω καί θά σχολιάσω κάποια γεγονότα.

Ὅπως εἶναι γνωστό, κατά τά δύο τελευταῖα χρόνια τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης ἀντιμετωπίζει τίς συνέπειες τῆς ἀπόφασης τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καί τῆς ἀπελθούσας Πρυτανείας τοῦ Ἰδρύματος νά ἐπιβάλουν τή λειτουργία τριῶν Προγραμμάτων Σπουδῶν Ἐπιλογῆς (ΠΣΕ Καλῶν Τεχνῶν καί Σύγχρονης Τεχνολογίας, ΠΣΕ Μηχαντρονικῆς καί Ἰατρικῶν Ἐφαρμογῶν, ΠΣΕ Τεχνολογίας Ὑλικῶν καί Κατασκευῶν) πού ὑποδέχθηκαν καί «ἐκπαιδεύουν» φοιτητές δίχως νά πληροῦνται οὔτε κἀν αὐτές οἰκτυπικές καί οὐσιαστικές προϋποθέσεις πού προβλέπει ἡ ὑπουργική ἀπόφαση περί ἵδρυσης καί λειτουργίας τῶν ΠΣΕ.

Καθώς προκύπτει ἀπό πλῆθος στοιχείων πού εἶδαν τό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἡ ἵδρυση καί λειτουργία τῶν ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης πάσχει ἀπό σωρεία παρανομιῶν καί παρατυπιῶν. Ἡ ἀπελθούσα Πρυτανεῖα ἀρκέστηκε νά ἀποσπάσει τήν ἐπί τῆς ἀρχῆς ἔγκριση τῆς Συγκλήτου γιά τήν ἵδρυσή τους. Ὡστόσο, ἡ ἔγκριση τῶν ὀλιγοσέλιδων σχετικῶν εἰσηγητικῶν ἐκθέσεων πού ὑποβλήθηκαν στή συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου (26.11.97) δέν μπορεῖ νά ὑποκαταστήσει τίς προβλεπόμενες ἀπό τό νόμο τυπικές καί οὐσιαστικές προϋποθέσεις γιά τήν ἵδρυση ΠΣΕ. Οὔτε ὑποβλήθηκαν πρὸς τή Σύγκλητο οὔτε, συνελπῶς, ἐγκρίθηκαν νομίμως τά ἀπαιτούμενα τεχνικά δελτία. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι τά ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης ἔχουν ἐγκριθεῖ τρεῖς ὀλόκληρους μήνες πρίν ἀπὸ τή δημοσίευση στό ΦΕΚ τῶν ὑπουρ-

γικῶν ἀποφάσεων πού προβλέπουν τίς προϋποθέσεις καί τή διαδικασία ἵδρυσης ΠΣΕ στά ἑλληνικά ΑΕΙ καί ΤΕΙ (Υ.Α. Β1/138, 139, 140/ΦΕΚ 197/03.03.98). Ἀκόμα καί ἡ ἡμερομηνία πρόσκλησης τῶν ἐνδιαφερομένων νά ὑποβάλουν ὑποψηφιότητα ἐγγραφῆς τους στό ΠΣΕ (27.02.98) προηγήθηκε τῆς δημοσίευσης τῆς σχετικῆς ὑπουργικῆς ἀπόφασης. Ἡ δέ ὑπουργική ἀπόφαση πού ἵδρυσε τά ἐν λόγω ΠΣΕ δημοσιεύθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, στό ἴδιο ΦΕΚ στό ὁποῖο προβλέφθηκε καί ἡ ἵδρυση τῶν ΠΣΕ γενικῶς. Ἄς περιοριστοῦμε σ' αὐτές τίς, μεταξύ ἄλλων πολλῶν, μείζονες αἰτίες γιά τίς ὁποῖες φαίνεται νά πάσχει τυπικά ἡ ἵδρυση τῶν ΠΣΕ στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης.

Πέραν τῶν ἀνωτέρω πού ἀφοροῦν στό νόμιμο ἢ μή τῆς ἵδρυσης τους, καί ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ δέν πληροῖ τίς προϋποθέσεις τοῦ νόμου. Τά ΠΣΕ ἀπονέμουν τίτλο σπουδῶν ἰσότιμο μέ τά πτυχία τῶν ΑΕΙ. Κατά συνέπεια, ἀκόμα καί σ' αὐτόν τόν ἀντιακαδημαϊκό καί νεοφιλελεύθερο θεσμό προβλέπονται συγκεκριμένες τυπικές διαδικασίες ἔγκρισης τῶν σχετικῶν προγραμμάτων σπουδῶν. Στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης δέν τηρήθηκε καμία ἀπό τίς προβλέψεις τοῦ νόμου πού θά μπορούσαν νά διασφαλίσουν τήν ἐποπτεία τῶν ΑΕΙ στίς ἐκπαιδευτικές ὑπηρεσίες πού προσφέρουν τά ΠΣΕ. Οὔτε οἱ Γενικές Συνελεύσεις τους συγκροτήθηκαν ὅπως προβλέπει ἡ οἰκεία ὑπουργική ἀπόφαση ὥστε νά ἀποφασίσουν γιά τό περιεχόμενο τῶν προγραμμάτων σπουδῶν οὔτε καί ἡ Σύγκλητος τοῦ ιδρύματος ἔλαβε ἀρμοδίως σχετικές ἀποφάσεις. Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τίς τυπικές ἀτέλειες, γιά νά τό πῶ μέ τήν πιό ἀνώδυνη ἔκφραση, πού ἀφοροῦν στήν ἵδρυση καί τή λειτουργία τους, τά ἐν

λόγω ΠΣΕ δέν πληροῦν ἐπὶ τῆς οὐσίας τίς προϋποθέσεις πού θά ἐπέτρεπαν σέ ἓνα ΑΕΙ νά ἀπονέμει στούς ἀποφοίτους τούς πανεπιστημιακά πτυχία. Κι ἄς ἀντιπαρέλθουμε ὅλες τίς παρατυπίες πού, ὅπως καταγγέλθηκε χωρὶς νά ἔχει διαψευστεῖ, σημειώθηκαν στόν τρόπο ἐπιλογῆς τῶν φοιτητῶν οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν δικαίωμα ἐγγραφῆς στά συγκεκριμένα προγράμματα.

Ἡ λειτουργία τῶν ΠΣΕ ὀδήγησε τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης σέ βαθύτατη κρίση. Κινητοποιήσεις, καταλήψεις, ἀντεγκλήσεις μεταξύ φοιτητῶν καί σπουδαστῶν τῶν ΠΣΕ, ἀπειλές καί διαιοπραγίες, κατάργηση τῶν συλλογικῶν ὀργάνων διοίκησης τοῦ ΑΕΙ. Μπροστά σέ μιά κατάσταση διάλυσης τοῦ Ἰδρύματος, ἐπὶ ἓναν ὀλόκληρο χρόνο, ὁ πρύτανης τοῦ Πολυτεχνείου ἀρνιόταν νά συγκαλέσει τῆ Σύγκλητο γιά νά ἐπιληφθεῖ τοῦ προβλήματος καί νά ἐπαναφέρει τῆ νομιμότητα. Κατόπιν τούτου, φοιτητές καί καθηγητές τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης, τό Τεχνικό Ἐπιμελητήριο Ἑλλάδος καί ἡ Σχολή Καλῶν Τεχνῶν προσέφυγαν στό ΣτΕ ζητώντας τήν ἀκύρωση τῆς ἀπόφασης ἴδρυσης τῶν τριῶν ΠΣΕ. Τέλος, περί τά τέλη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1998-1999, γιά τυπικούς λόγους, προκηρύχθηκαν πρυτανικές ἐκλογές καί ἡ ψήφος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας ἀνέδειξε τούς πολεμίους τῶν ΠΣΕ στήν Πρυτανεία τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης.

Ἡ νέα διοίκηση τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης, πού προέκυψε ἀπό τίς ἐκλογές αὐτές, ἀποφάσισε, ὡς ὀφείλει, νά θέσει τό πρόβλημα λειτουργίας τῶν ΠΣΕ στή Σύγκλητο τοῦ Ἰδρύματος. Κατά τῆ σχετική συνεδρίασή της ἡ Σύγκλητος ἀποφάσισε νά παύσει ὀριστικά ἡ λειτουργία τῶν ΠΣΕ στό Πολυτεχνεῖο. Ἐπιπλέον, ἡ νέα Πρυτανεία τοῦ Ἰδρύματος ὑπέβαλε συγκεκριμένες προτάσεις γιά τήν ἀπορρόφηση τῶν σπουδαστῶν τῶν τριῶν ΠΣΕ. Τίς ἀποφάσεις τῆς Συγκλήτου ἀκολούθησαν δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας ὅτι, σέ κάθε περίπτωση, τά ΠΣΕ θά λειτουργήσουν. Παραλλήλως, ὁ ὑπουργός Δικαιοσύνης ζήτησε ἀπό τόν Εἰσαγγελέα Ἐφετῶν Κρήτης νά διενεργήσει κατεπειγόντως ἐνορκή προανάκριση γιά νά ἀπαγγελοῦν κατηγορίες κατά τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου γιά παράβαση καθήκοντος. Σχεδόν ταυτόχρονα, μέ ἐπιστολή του στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα* (01.09.99), ὁ καθηγητής τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου στό Πάντειο Πανεπιστήμιο Δημήτρης Τσάτσος παρένδῃ στήν κρίση τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης. «Ὡς ἀναγνώστης», ὅπως ἐπισημαίνει, καί ὄχι ὡς «τακτικός συνεργάτης» του ἐντύπου, ζήτησε τήν «κριτική ἐγρήγορηση τῆς ἐγκριτῆς ἐφημερίδας» γιά τήν καταστολή τοῦ «σκανδαλώδους θεσμικοῦ πραξικοπήματος» στό ὁποῖο, κατά τῆ γνώμη του, προέβῃ ἡ Σύγκλητος. Κι ἀκόμη, στήν κατακλείδα τῆς ἐπιστολῆς του, συντάσσει μέ τήν ἐνέργεια τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, προδικάζοντας μάλιστα τήν κρίση τῶν ἀρμόδιων εἰσαγγελικῶν καί δικαστικῶν ἀρχῶν. Τούς ὑποδει-

κνύει δηλαδή ὅτι «οἱ κυρώσεις πρέπει νά εἶναι παραδειγματικές, ἀσχέτως πρὸς ὅσα νομικά προβλήματα τυχόν παρουσιάζουν τά ΠΣΕ». Τό ὕφος, τά ἐπιχειρήματα καί ἡ ἐτυμηγορία τοῦ Δ. Τσάτσου μαρτυροῦν ἀδιαφορία πρὸς τά πραγματικά περιστατικά, πρὸς τίς τυπικές καί τίς οὐσιαστικές πτυχές τοῦ προβλήματος.

Θά ἀναφερθῶ στό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς Τσάτσου. Πρὶν ἀπό αὐτό, ὅμως, θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μιά ἀπόπειρα «σκανδαλώδους θεσμικοῦ πραξικοπήματος» πού ἐπιχειρήθηκε ἀλλά δέν τελεσφόρησε στό Πάντειο Πανεπιστήμιο. Πρόκειται γιά γεγονότα ὁμόλογα μέ ὅσα ἐκτυλίχθηκαν στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς κυβερνητικές μεθοδεύσεις γιά τήν ἴδρυση τῶν ΠΣΕ. Καί στό Πάντειο, λοιπόν, «ἰδρύθηκαν» ΠΣΕ. Τό ὑπουργεῖο Παιδείας, δηλαδή, δίχως νά ἔχουν προηγηθεῖ οἱ κατά νόμο προβλεπόμενες διαδικασίες, ἐξήγγειλε τῆ λειτουργία Προγραμμάτων Σπουδῶν Ἐπιλογῆς στό Ἰδρυμα, ἀνακοίνωσε δημοσίως ὅτι τά ΠΣΕ τοῦ Παντείου θά λειτουργήσουν καί θά ὑποδεχοῦν φοιτητές. Κατόπιν τούτου, ὑπηρεσίες τοῦ Παντείου ἄρχισαν νά ἐνημερώνουν τούς ἐνδιαφερόμενους ὑποψηφίους ἐνῶ ὁ ὑπουργός Παιδείας ἐγκαινίασε στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του τίς ἐγκαταστάσεις ἐνός ἀπό αὐτά. Τέλος, κι αὐτό εἶναι σκανδαλῶδες, τό Πανεπιστήμιο εἰσέπραξε τήν πρώτη δόση ἀπό τούς πόρους τοῦ ΕΠΕΑΕΚ πού θά χρηματοδοτοῦσαν τό ἐγχείρημα: περίπου ἑκατὸν ἑβδομήντα ἑκατομμύρια. Ὅπως καί στό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, ἔτσι καί ἐδῶ τό ὑπουργεῖο καί οἱ ὑποστηρικτές τῶν ΠΣΕ ἐπικαλέστηκαν «ἀποφάσεις» συλλογικῶν ὀργάνων. Μόνο πού στό Πάντειο, σέ ἀντίθεση μέ τό Πολυτεχνεῖο Κρήτης, οἱ κινητοποιήσεις τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νά συνεδριάσει ἡ Σύγκλητος γιά νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα τῶν ΠΣΕ καί νά λάβει σχετικές ἀποφάσεις. Ἡ Σύγκλητος, λοιπόν, θεώρησε ὅτι ὁ θεσμός τῶν ΠΣΕ δέν συνάδει μέ τήν ἐπιστημονική φυσιογνωμία τοῦ πανεπιστημίου καί ὅτι ἡ ἴδρυση τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ πάσχει ἀπό σοβαρότατες τυπικές ἀτέλειες. Ἔτσι, παρά τίς φορτικότητες πιέσεις πού ἀσκήθηκαν, παρά τίς μεθοδεύσεις γιά τήν *de facto* εἰσαγωγή φοιτητῶν, τά παντειακά ΠΣΕ ἔμειναν μόνο στά χαρτιά.

Ἄς ἐπιστρέψουμε, ὅμως, στήν προαναφερθεῖσα ἐπιστολή τοῦ Δ. Τσάτσου, ὅπου ἐγκαλεῖται ἡ Σύγκλητος τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης γιά τήν ἀπόφασή της νά διακόψει τῆ λειτουργία τῶν ΠΣΕ. Στό κείμενο αὐτό, ὁ καθηγητής τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, ἀντὶ νά προσφέρει ἐπιχειρήματα στή σχετική συζήτηση, περιορίζεται στό ρόλο αὐτόκλητου εἰσαγγελέα.

Ἀποφαίνεται, λοιπόν, ὅτι τὰ μέλη τῆς Συγκλήτου παρανόμησαν ἀποφασίζοντας τῆ μή λειτουργία ΠΣΕ στό Ἰδρυμα, ὅτι κατέλυσαν τό κράτος καί ὅτι, ὡς πρὸς αὐτά τά μείζονος σημασίας ἀδικήματα, κάθε

αναφορά «στό ούσιαστικό ζήτημα τῶν ἐνδεχομένων νομικῶν ἢ καί ἄλλων προβλημάτων» πού μπορεῖ νά παρουσιάσει ὁ νεόκοπος θεσμός ἢ ἡ ἴδρυση τῶν συγκεκριμένων ΠΣΕ συνιστᾶ «ὕπεκφυγή». Κατά τόν καθηγητή, ἡ παύση τῆς λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν αἰτιολογεῖται ἀπό πλευρᾶς τυπικῆς νομιμότητας καί, συνεπῶς, ἡ ἀπόφαση τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου συνιστᾶ «θεσμικό πραξικόπημα» πού καταλύει τήν ἀρχή τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ διοικουμένου πρὸς τή διοίκηση καί θίγει τά νόμιμα συμφέροντα τῶν φοιτητῶν πού ἐνεγράφησαν σέ αὐτά. Ἐπιπλέον, κατά τόν Δ. Τσάτσο, ἡ Σύγκλητος προσέβαλε βαρύτερα τά μέλη καί τόν θεσμό τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, καθώς στήν ἀπόφασή της ἐπικαλέστηκε τόσο τίς ἀπόψεις τοῦ εἰσηγητῆ-δικαστῆ τοῦ ΣτΕ ὅσο καί «πληροφορίες» γιά τήν πορεία τῆς διάσκεψης. Γιά ὅλα τά ἀνωτέρω εἰσηγεῖται τήν «παραδειγματική τιμωρία» τῶν ἐνόχων.

* Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τό τελευταῖο. Γράφει ὁ κ. καθηγητής:

«Οἱ ἰσχυρίζομενοι ὅτι γνωρίζουν ὅτι "ἐπίκειται ἡ ἐκδόσή της [ἀπόφασης]", ὀφείλουν νά κατονομάσουν δημόσια τούς πληροφοριοδότες τους δικαστές. Προσωπικά, ὅμως, δέν δέχομαι ὅτι ὑπάρχει ἔστω κι ἓνα μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῆς χώρας πού παραδιάζει τή μυστικότητα τῶν διασκέψεων καί δίδει πληροφορίες γιά νά στηρίξει ἐκτροπα ὅπως αὐτά πού συνέβησαν στά Χανιά. Καί ἐδῶ τίθενται διαζευκτικῶς δύο ἀμείλικτα ἐρωτήματα: α) Ἄν κάποιος ἢ κάποιοι δικαστές στήριξαν τελικά τά ἐκτροπα παρέχοντας πληροφορίες ἀπό τήν πορεία τῆς διάσκεψης ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ εἰσηγητῆ-δικαστῆ, ἐξετελιζοντας τό Δικαστήριο, πῶς καί γιατί δέν κινήθηκε πειθαρχική διαδικασία ἐναντίον αὐτῶν τῶν δικαστῶν; β) Ἄν, πάλι, οἱ ἐνόχοι τοῦ θεσμικοῦ πραξικοπήματος ψεύδονται, πῶς δέν ὑπέβαλαν οἱ βαρύτερα θιγόμενοι δικαστές μήνυση;»

Τά πραγματικά περιστατικά δέν δικαιολογοῦν τήν ὀργισμένη παρέμβαση τοῦ Δ. Τσάτσου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ διοίκηση τοῦ Ἰδρύματος, ὡς παριστάμενος διάδικος κατά τήν ἐκδίκαση τῆς σχετικῆς ὑπόθεσης ἐνώπιον τοῦ ΣτΕ, ἔλαβε γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς εἰσήγησης ἀπό τή δημόσια ἀνάγνωσή της. Ἐξάλλου, ὅπως σημείωσαν μέλη τῆς Συγκλήτου καί τῆς Πρυτανείας, «τά περισσότερα ΜΜΕ, ἐντυπα καί ἠλεκτρονικά, ἀνεφέρθησαν στό περιεχόμενο τῆς εἰσήγησης καί στήν ἐπικείμενη ἀπόφαση ἐνῶ σχολιασμό γιά τό θέμα ἔκανε καί ἡ ἠγεσία τοῦ ΥΠΕΠΘ». Συγκεκριμένα, ἀπό τήν 1η Ἰουλίου οἱ ἐφημερίδες (ἀκόμα κι ἐκεῖνη στήν ὁποία ἔστειλε τήν ἐπιστολή του ὁ Δ. Τσάτσος) φιλοξένησαν ἀναλυτικά ρεπορτάζ γιά τήν ἐκδοχή τῆς διάσκεψης τοῦ δικαστηρίου καί γιά τίς ἀντιδράσεις καί τίς σχετικές δημόσιες δηλώσεις τῆς ἠγεσίας τοῦ ΥΠΕΠΘ. Ἡ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου,

γιά τήν ὁποία μιλοῦμε, ἔλαβε χώρα τήν 26η Αὐγούστου. Καί ἀπό τά πρακτικά προκύπτει ὅτι οὐδείς ἔκανε μνεῖα τῆς ἐπικείμενης ἀπόφασης τοῦ ΣτΕ. Ἄς μὴν ἐπιμείνουμε ὅμως ἄλλο στά περί προσβολῆς τοῦ δικαστηρίου κι ἄς ἔλθουμε στό περί «θεσμικοῦ πραξικοπήματος» θέμα πού θίγει ἡ ἐπιστολή Τσάτσου.

Ἡ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τοῦ Ἰδρύματος νά παύσει τή λειτουργία τῶν ΠΣΕ ἔλαβε ὑπόψη βαρύνουσας σημασίας ούσιαστικά καί τυπικά στοιχεῖα, ὀρισμένα ἀπό τά ὁποῖα εἶναι ἄσχετα πρὸς τήν ἐκδοχή τῆς ὑπόθεσης στό ΣτΕ. Ἡ Σύγκλητος διαπίστωσε ὅτι σημειώθηκαν παρανομίες καί οὐσιώδεις παραλήψεις κατά τή διαδικασία ἐγκρίσης καί ἴδρυσης τῶν τριῶν ΠΣΕ. Ἐπιπλέον, ἡ Σύγκλητος ἔκρινε ὅτι οἱ πραγματικοὶ ὄροι λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν πληροῦν τά κριτήρια προγραμμάτων πανεπιστημιακῶν σπουδῶν. Θά περιοριστῶ στό δεύτερο στοιχεῖο. Ἀνήκει στίς ἐκ τοῦ νόμου ἀρμοδιότητες τῆς Συγκλήτου νά κρίνει ἂν τηροῦνται οἱ ἀκαδημαϊκές προϋποθέσεις γιά τή χορήγηση πανεπιστημιακῶν τίτλων σπουδῶν στό οἶκιό Ἰδρυμα, πολύ περισσότερο πού οἱ Γενικές Συνελεύσεις τῶν ΠΣΕ τοῦ Πολυτεχνείου Κρήτης οὐδέποτε συγκροτήθηκαν κατά νόμο. Ἡ παύση τῆς λειτουργίας τῶν ΠΣΕ δέν συνιστᾶ, λοιπόν, «σκανδαλώδες θεσμικό πραξικόπημα» ἀλλά ἀπορρέει ἀπό τήν ὑποχρέωση τῆς Συγκλήτου νά τηρεῖ τό γράμμα καί τό πνεῦμα τοῦ νόμου ὅσον ἀφορᾶ στίς τυπικές καί ούσιαστικές προϋποθέσεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί τῆς χορήγησης πανεπιστημιακῶν τίτλων σπουδῶν. Ἐπιπλέον, ἡ νέα Διοίκηση τοῦ Ἰδρύματος ζήτησε ἀπό τήν ἠγεσία τοῦ ὑπουργείου Παιδείας νά ἀντιμετωπιστεῖ τό πρόβλημα τῶν σπουδαστῶν τῶν ΠΣΕ καί ὑπέβαλε συγκεκριμένες προτάσεις γιά τήν προστασία τῶν «νόμιμων συμφερόντων» ὅσων, μέ καλή πίστη, ἐνεγράφησαν γιά νά σπουδάσουν στά Προγράμματα Σπουδῶν Ἐπιλογῆς.

Ἄν ὑφίσταται πρόβλημα, αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τό γεγονός ὅτι ἓνα ἐπιφανές μέλος τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητος ἀμφισβητεῖ ούσιαστικά τό αὐτοδιοικητοῦ τῶν ΑΕΙ. Ἀμφισβητεῖ τήν ἀρμοδιότητα τῶν Συγκλήτων νά ἐγγυῶνται τό κύρος τῶν πανεπιστημίων, τήν ποιότητα τῶν διατμηματικῶν ἢ διαπανεπιστημιακῶν προγραμμάτων σπουδῶν πού «φιλοξενοῦν», τό ἐπιστημονικό κύρος τῶν τίτλων σπουδῶν πού ἀπονέμουν. Συντάσσεται μέ τήν παρέμβαση τοῦ ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης πού ἐπιχειρεῖ νά ποινικοποιήσει τήν ἐκ τοῦ Συντάγματος καί τῶν Νόμων ὑποχρέωση τῶν συλλογικῶν ὀργάνων διοίκησης τῶν ΑΕΙ καί τῶν Συγκλήτων νά λαμβάνουν τίς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν στίς ἐκπαιδευτικές λειτουργίες τῶν ἰδρυμάτων.

Ἄ ἐν χρειάζεται νά ὑπενθυμίσουμε σ' ἓναν διαπρεπή καθηγητή τοῦ δικαίου ὅτι, ἐκ τοῦ νόμου, οἱ Σύγκλητοι ἔχουν τή γενική ἐποπτεία τῆς λειτουργίας τῶν ΑΕΙ καί τῆς τήρησης τῆς κείμενης νομοθεσίας. Ὅτι οἱ Σύγκλητοι καθορίζουν τή γενική ἐκπαιδευτι-

κή πολιτική, τόν προγραμματισμό και τήν ανάπτυξη των πανεπιστημίων. Ότι μπορούν να αποφασίσουν ακόμα και τη διακοπή της λειτουργίας και του εκπαιδευτικού έργου, αν θεωρήσουν ότι αντίκεινται στους σκοπούς και τις αρχές των ιδρυμάτων. Ότι, τέλος, οι Σύγκλητοι δικαιούνται να εγκρίνουν τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων προς αντιμετώπιση επείγοντων ζητημάτων και έχουν όσες αρμοδιότητες δεν έχουν ανατεθεί ειδικώς σε άλλα όργανα των ΑΕΙ.

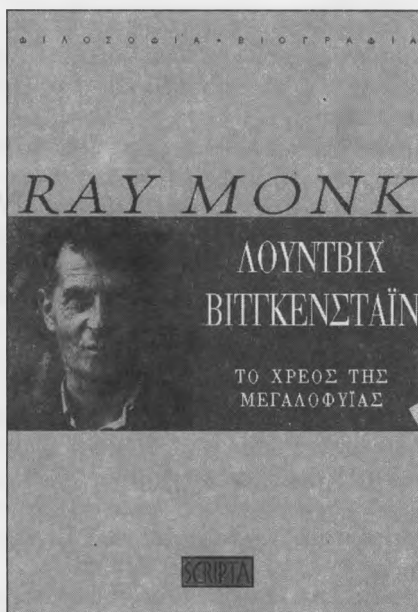
Ο Δ. Τσάτσος, αντί να καταφέρεται εναντίον συναδέλφων του που υπερασπίζονται τήν πανεπιστημιακή νομιμότητα, όφειλε, ως νομικός και ως εξέχον μέλος του ελληνικού Πανεπιστημίου, να σχολιάσει τις ανακοινώσεις του ΥΠΕΠΘ που υποτίθεται ότι απαντούσαν στη «σκοταδιστική» απόφαση του ΣτΕ: «Τό ΣτΕ εξετάζει τή νομιμότητα και όχι τή σκοπιμότητα των πολιτικών επιλογών της κυβέρνησης [...]. Είναι αυτόνομη ή άμετακίνητη δούληση της πολιτείας όχι απλώς να στηρίζει αλλά και να αναπτύξει περαιτέρω τό θεσμό των ΠΣΕ», αντίεττεινε ή πολιτική ήγεσία του ύπουργείου Έθνικῆς Παιδείας και Θρησκευμάτων

στήν απόφαση του δικαστηρίου. Και ό ύπουργός συμπλήρωσε: «Θά δώσουμε τή μάχη μεταξύ τῆς προόδου και αυτών που έχουν τά μάτια στραμμένα στον 18ο αιώνα [...]. Αν ήμουν ένθερμος ύποστηρικτής των ΠΣΕ, τώρα ήγνα φανατικός οπαδός τους [...] αφήστε και σ' έμας λίγες έκπληξεις». Θά ήθελα πραγματικά να μάθω τήν έπιστημονική γνώμη του συνταγματολόγου Δ. Τσάτσου για τό νομικό θέμα. Θά ήθελα, όμως, περισσότερο να γνωρίσω τήν άποψη και τά έπιχειρήματα του πανεπιστημιακού Δ. Τσάτσου για τόν ίδιο τό θεσμό των ΠΣΕ, για τή σχέση του με τήν άνωτατη εκπαίδευση και τόν δημόσιο χαρακτήρα της. Θά ήθελα, τέλος, να άκούσω τή γνώμη του διαπρεπούς μέλους τῆς έπιστημονικῆς μας κοινότητας για τή σχέση των «νέων» γνωστικῶν αντικειμένων που υποτίθεται ότι θεραπεύουν τά ΠΣΕ με τήν έπιστήμη, με τήν πανεπιστημιακή εκπαίδευση, με ό,τι τέλος πάντων θεωρεί ότι μπορεί να άποτελεί περιεχόμενο έγκύκλιων ή προωθημένων μαθήσεων που όδηγοϋν στην άπόκτηση πανεπιστημιακού πτυχίου.

Σεπτέμβριος 1999

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Φ Ι Λ Ο Σ Ο Φ Ι Α • Β Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

RAY MONK

ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΒΙΤΓΚΕΝΣΤΑΪΝ

Το χρέος της μεγαλοφυΐας

Μπφρ. Γ. Ν. Κονδύλης

Επιμέλεια: Κ. Μ. Κωβαίος

Τίποτε δεν μπορεί να υποκαταστήσει την καλά τεκμηριωμένη αλήθεια. Η βιογραφία του Ray Monk μας βοηθάει όχι μόνο να κατανοήσουμε τις φιλοσοφικές και ανθρώπινες διαστάσεις του Wittgenstein, αλλά και να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι, τελικά, η πραγματικά μεγάλη φιλοσοφία έχει πάντοτε εξομολογητικό χαρακτήρα.

ARTHUR C. DANTO, *Times Literary Supplement*

Μια εξαιρετικά καλή βιογραφία, που διαπλέκει με ευφυή τρόπο «ζωή» και «σκέψη», κρατώντας αξιοπρεπή απόσταση από το αντικείμενό της.

MARY WARNOCK

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

του Άγγελου Ξεφαντή

Ενα συνέδριο σήμερα για τον Νίκο Πουλαντζά, για το έργο του Νίκου Πουλαντζά. Είκοσι χρόνια μετά το θάνατο του Νίκου Πουλαντζά, *είκοσι χρόνια χωρίς τον Νίκο Πουλαντζά*. Δέν έννοώ χωρίς τό τεθνεώς, άλίμονο, τόσο χωρίς σάμα του φίλου και συντρόφου Νίκου, αλλά χωρίς τό έργο του. Τό έργο αυτό, καταχωρημένο σέ πασίγνωστα, ζώντος του, βιβλία, άρθρα, συνεντεύξεις, δοκίμια, έκφρασμένο μέ τή θερμή, τή δυναμική του, τήν παθιασμένη παρουσία μέσα στον κόσμο, στην Ελλάδα και τήν Εύρώπη, μέσα στις έπιστημονικοθεωρητικές και πολιτικές καταστάσεις της δεκαετίας του '60 και '70, εκείνο, λοιπόν, τό έργο, σήμερα μοιάζει άπομακρο, ξεχασμένο. Κι ώστόσο, κοσμούσε τίς βιβλιοθήκες του φοιτητόκοσμου εκεί γύρω στά 1975 μέ '85, διαβαζόταν από πολλούς, συστηματικά ή άποσπασματικά, τροφοδοτούσε τον πολιτικό και έπιστημονικό στοχασμό, λειτουργούσε, ήχοϋσε δυνατά στό μυαλό και τήν καρδιά των άριστερών: των άριστερών, των κομμουνιστών τής άνανέωσης. Ο Πουλαντζάς ήταν ένας δικός μας, ήταν από τους δικούς μας. Γρήγορα όμως, μέσα στις μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές μετατοπίσεις και καθιζήσεις της Άριστεράς, έννοώ του κινήματος του σοσιαλισμού, τό έργο του Πουλαντζά έπαψε νά χρησιμοποιείται, και σήμερα στις καλύτερες των περιπτώσεων καταλαμβάνει, άραιά και ποϋ, δυό-τρεις άράδες σέ κάποιες ύποσημειώσεις έργων πολιτικής έπιστήμης για λόγους άκαδημαϊκής έπάρκειας. Δέν διαβάζουν πιά Πουλαντζά. Ίσως είμαι ύπερβολικός: σίγουρα είμαι ύπερβολικός και άδικώ εύαίσθητες έστιές και άτομα, πού δέν παρασύρθηκαν άκόμη και δέν σαγηνεύτηκαν από τον σάλαγο του κυρίαρχου μεταμοντερνισμού. Αϋτή όμως είναι ή γενική εικόνα: μιάς αίφνιδίας έκλειψη, πού κάλυψε, άποσιώπησε τό έργο του Πουλαντζά. Άκόμη κι εκείνο τό μικρό του δοκίμιο για τήν κρίση των δικτατοριών, γραμμένο έν θερμό τό 1975, άμέσως μετά τήν κατάρρευση τής στρατιωτικής δικτατορίας των συνταγματαρχών, έπαψε από πολύ καιρό νά λειτουργεί, παρ' όλο πού μιλά για ένα θέμα τόσο κοντινό μας και τόσο τραυματικό όπως ή έπτάχρονη δικτατορία, παρ' όλο πού, κατά τή γνώμη μου, είναι τό κείμενο πού περιέχει τίς πιο καιρίες έπισημάνσεις για τίς διαδικασίες πού, στην Ελλάδα τουλάχιστον, όδήγησαν στην πτώση της δικτατορίας και τίς διαδικασίες τής μεταπολίτευσης.

Πώς νά εξηγήσει κανείς αϋτή τήν σχεδόν είκοσάχρονη άπουσία; Και τί νόημα έχει ένα συνέδριο σαν τό σημερινό για τον Νίκο Πουλαντζά όταν τό έργο του όλον αϋτό τον καιρό δέν θρισκόταν στα χέρια μας και στα μυαλά μας;

Θά μπορούσε νά πει κανείς ότι τό έργο του Πουλαντζά ήταν συγκυριακό, χρονολογημένο από τίς καταστάσεις, τό ιδεολογικό και τό πολιτικό κλίμα εκείνης τής έποχής. Σίγουρα σήμερα δέν μās άφορα πλέον ή άντιπαλότητα προς τά καθεστάτα του ύπαρκτου σοσιαλισμού ούτε ποιά θά πρέπει νά είναι ή πορεία εκείνου του ρεύματος πού είχε όνομασσει εύρωκομμουνισμός. Οι τοτινές άπορίες, οι δοκιμές, οι έπεξεργασίες, οι πολιτικοθεωρητικές συγκρούσεις για τό μέλλον του σοσιαλισμού στην Εύρώπη, πού άποτελούσαν τό διάκοσμο του έργου αλλά και τή μόνιμη έγνοια του Πουλαντζά, έχουν ξεπερασει. Άλλες είναι σήμερα οι έγνοιες και τά προβλήματα. Θά μπορούσε, έπομένως, νά πει κανείς ότι και τό έργο του Πουλαντζά, τόσο πολύ σφραγισμένο από τήν έποχή του, έχει ξεπερασει και δέν άποτελεί πιά παρά ένα ίχνος για τήν ιστορία των ιδεών εκείνης τής έποχής, στην όποία οι άνθρωποι, οι άριστεροί, παθιαζόμασταν μέ τά προβλήματα του ίμπεριαλισμού, τής πάλης των τάξεων, τό χαρακτήρα του κράτους, τήν πολιτική του εργατικού κινήματος, για τό πώς ό σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός ή άλλως δέν θά ύπάρξει καθόλου, όπως συμπύκνωσε άποφθεγματικά τή σκέψη του ό Νίκος Πουλαντζάς στο τελευταίο του έργο. Αϋτή είναι ή μία δυνατή σχέση πού μπορούμε νά έχουμε μέ τό έργο του Πουλαντζά: νά τό καταχωρίσουμε όριστικά στην ιστορία και νά τό άποδώσουμε στη δικαιοδοσία των ιστορικών των ιδεών, χωρίς νά βλέπουμε μέσα σ' αϋτό μιά ζώσα πνοή πού νά φτάνει ως εμάς. Πολύ όδυνηρό ένα τέτοιο συμπέρασμα, δυσβάστακτο. Γιατί, αν είναι έτσι, δέν έχουμε παρά νά τό έγκαταλείψουμε τελεσίδικα στην τρωκτική διάθεση των ποντικών, άρνούμενοι άκόμη και τίς τελετουργικές επικαιροποιήσεις, όπως πιθανόν μπορεί νά άποδειχθει ένα συνέδριο *in memoriam*.

Πολύ πιο όδυνηρό, όμως, είναι νά αναλογισθοϋμε ότι εμείς οι ζωντανοί, οι άριστεροί, μεταποπιστήκαμε σέ προβληματικές και σέ θέσεις πού δέν άναταμώνουν μέ εκείνες του Πουλαντζά. Γιατί τό έργο του τό διαπερνά μιά κόκκινη γραμμή άπ' τήν άρχή ως τό τέλος,

ἓνα κεντρικό ἐρώτημα: Τί θά γίνει μέ ἐκείνη τήν ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ; Ἄν ἐμᾶς δέν μᾶς νοιάζει ἡ ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί νά μᾶς νοιάζει τό ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ; Ἄν στόν 21ο αἰώνα εἰσερχόμαστε ἀκολουθώντας πειθήνια τόν «Τρίτο δρόμο» τοῦ Μπλέρ καί τοῦ Σρέντερ, τί μᾶς νοιάζουν οἱ ἔρευνες καί οἱ ἀγῶνες πού διαπέρασαν τόν 20ό αἰώνα μέ κύριο διακύβευμα τήν ὑπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ πού ὁ Πουλαντζᾶς ὑπηρετήσε μέ ὀξυδέρκεια καί πάθος; Ὁ ἴδιος γνώριζε πολύ καλά ὅτι στούς μεγάλους πολιτικούς καί κοινωνικούς ἀγῶνες ὑπάρχουν νίκες ἀλλά καί ἤττες, ὅτι γιά τά κινήματα χειραφέτησης δέν ὑπάρχει βασιλική ὁδός, ὅτι ἡ ἀστική καί ἡ ἱμπεριαλιστική κυριαρχία δέν εἶναι μόνο ἡ εὐημερία κάποιων οικονομικῶν δεδομένων καί ἀριθμῶν ἀλλά καί κυριαρχία τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καί τοῦ ἀστισμοῦ, ὅτι ἂν ὁ ὅρος κυριαρχία ἔχει κάποιο νόημα τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀρχει, δεσπόζει, ὄχι μόνο στά χρηματιστήρια ἀλλά καί στίς ἰδεολογίες, ὅτι τελικά τά ἠττημένα κινήματα τελοῦν ὑπό τήν κυριαρχία τῶν ἰδεολογιῶν τῶν κυρίαρχων τάξεων καί δυνάμεων.

Μήπως, λοιπόν, ἡ ἀνεπικαιρότητα τοῦ ἔργου τοῦ Πουλαντζᾶ, καί γενικῶς τοῦ μαρξισμοῦ, δέν εἶναι παρά μιά ἐνδειξη ἤττας κι ὄχι θεωρητικῆς ἀνεπαρκείας του σέ σχέση μέ τά σημερινά;

Ἄν ἰσχύει τό ὅτι δέν στέρεψε τό ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ ἀλλά ὅτι ἡ ὑποχώρηση τοῦ σοσιαλισμοῦ τό παραγκωνίζει, ὅπως πιστεύω πῶς ἰσχύει, τότε ὁ Πουλαντζᾶς κι ἄλλοι πολλοί, πέρα ἀπό τά συγκυριακά - ἐμπειρικά στοιχεῖα τοῦ ἔργου του, πού πράγματι ὑπάρχουν καί εἶναι ὄντως ξεπερασμένα, μᾶς εἶναι διπλά χρήσιμο: ὡς στοιχεῖο αὐτογνωσίας, γιά νά ἀναστοχαστοῦμε τή διαδρομή πού διανύσαμε ἀντά τά χρόνια καί τίς μετατοπίσεις πού ὑποστήκαμε καί κυρίως: ἐπειδή τό ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ δέν ἐγγράφεται σέ μιά παρωχημένη καί ἀνεπίστρεπτη συγκυρία, ἐπισημαίνοντας ὅ ἄυτό τά στοιχεῖα ἐκείνα πού ὑπερβαίνουν τήν ἐποχή τους, νά τά χρησιμοποιήσουμε, ἀνανεώνοντάς τα, ὡς ἀναλυτικά ἐργαλεῖα γιά τήν κατανόηση τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἐνα ἐρώτημα εἶναι αὐτό τό τελευταῖο, ὄχι μιά θεβαιότητα. Θά δείξει.

Ο τίτλος τῆς ἀνακοίνωσής μου, θά εἶδατε, ἐπιγράφεται «περί κράτους καί ἔθνους». Ἐθνος, λοιπόν, καί κράτος, ἄρα στήν καρδιά τῆς πολιτικῆς. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ ἡ σχηματική, ἀναγκαστικά, ὑπενθύμηση τριῶν σημείων πού κατέχουν κεντρική θέση στό ἔργο τοῦ Πουλαντζᾶ.

α) Τό σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος κατέχει κεντρική θέση μέσα στόν κάθε κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, ὄχι μόνο γιατί ἀποτελεῖ ἀπό μόνο του ἕναν τεράστιο οικονομικό μηχανισμό ἀλλά διότι ὀργανώνει συνολικά τοὺς ὅρους δράσης καί ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἐκμετάλλευσης καί ἀπόσπασης τῆς ὑπεραξίας. Τό κράτος ἐνυπάρχει ὀργανικά μέσα στίς σχέσεις παραγωγῆς

στίς κοινωνικές σχέσεις καί στή διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τους. Συμμετέχει εὐθύς ἑξαρχῆς στή σύστασή τους. Ὁ εἰδικός αὐτός μηχανισμός δέν εἶναι οὔτε μιά ὄντοτητα-πράγμα οὔτε ἓνα ὑποκείμενο, πού θά ὀδηγοῦσε σέ μιά θεώρηση τῶν σχέσεων κράτους καί κοινωνικῶν τάξεων ὡς μιᾶς σχέσεως ἐξωτερικότητας. Ὅποτε, εἴτε οἱ κυρίαρχες τάξεις ὑποτάσσουν πλήρως τό κράτος - πράγμα καθιστώντας το ἐργαλεῖο γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους εἴτε, ἀντίθετα, τό κράτος - ὑποκείμενο, ὡς ὑπερβατική ὄντοτητα, ὑπεράνω τῶν τάξεων, τίς ὑποτάσσει. Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὁ Πουλαντζᾶς, τό καπιταλιστικό κράτος εἶναι ὑλική συμπύκνωση ἑνός συσχετισμοῦ δυνάμεων ἀνάμεσα σέ τάξεις καί ταξικές μερίδες πού σημαίνει, ἐκτός τῶν ἄλλων, ὅτι τό κράτος τό διαπερνοῦν ταξικές ἀντιθέσεις, ὅτι ἡ κρατική πολιτική ἔχει μιά σχετική αὐτονομία, εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων πού ἐγγράφονται μέσα στήν ἴδια τή δομή τοῦ κράτους. Κι ἐπειδή οἱ πολιτικοἰδεολογικές σχέσεις εἶναι ἑσαεὶ παρούσες στή σύσταση καί ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ ἴδια ἡ διαδικασία παραγωγῆς καί ἐκμετάλλευσης εἶναι ταυτόχρονα διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων κυριαρχίας / ὑποταγῆς πού συντελεῖται στή διάρκεια τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα. Δέν ὑπάρχουν κοινωνικές τάξεις, λέει ὁ Πουλαντζᾶς, πρὶν ἀπό τήν ἀντιπαράθεσή τους, πρὶν ἀπό τοὺς ἀγῶνες πού ἀκριβῶς αὐτοί τίς συγκροτοῦν.

β) Ὁ σύγχρονος μονοπωλιακός καπιταλισμός εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μέ τόν ἱμπεριαλισμό, εἶναι οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίματος, λέει ὁ Πουλαντζᾶς. Στό πλαίσιο, λοιπόν, τοῦ διεθνοποιημένου, τοῦ παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου καί τοῦ διεθνούς καταμερισμοῦ ἐργασίας οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἐγγράφονται μέσα στήν ἱμπεριαλιστική ἀλυσίδα, ὑποστασιοποιοῦνται ὡς ἱμπεριαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς, στίς ὁποῖες ἡ στρατιωτική βία, τό σύγχρονο *imperium*, διαδραματίζει ἀποφασιστικό ρόλο καί γιά τήν ἐδραίωσή τους στό οικονομικό πεδίο τῆς παραγωγῆς καί γιά τήν ἀναπαραγωγή τους ὡς πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν σχέσεων. Οἱ ἱμπεριαλιστικές σχέσεις παραγωγῆς, τῆς ἄρχουσας δυνάμεις τῶν ΗΠΑ, ἀναπαράγονται ἐσωτερικευόμενες μέσα στοὺς ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς ὡς σχέσεις ἱμπεριαλιστικῆς συμμαχίας καί ἀλληλεξάρτησης ἀνάμεσα στόν δεσπίζοντα ἱμπεριαλισμό τῶν ΗΠΑ καί τίς ἄλλες χώρες τῆς Εὐρώπης ἰδιαίτερα.

γ) Τό ἔθνικό κράτος, παρά ταῦτα, ὅπως τό ἔβλεπε ὁ Πουλαντζᾶς πρὶν ἀπό εἴκοσι χρόνια, πρὶν ἀκόμη ἀπό τή λαίλαπα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τῆς παγκοσμιοποίησης καί τῶν ἀποφασιστικῶν βημάτων πού συντελέστηκαν μέ τίς ὑπερθετικές ὀλοκληρώσεις, ἰδίως τήν Ε.Ε., ναι μέν ὑφίσταται σημαντικές τροποποιήσεις ἰδίως πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ αὐταρχικοῦ κρατισμοῦ καί τήν ἀποδυνάμωση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, παρά ταῦτα δέν χάνει τόν διακριτικό καί κεντρικό του ρόλο. Κι ἀκόμη ἡ διεθνοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί οἱ ὑπερεθνικές ὀλοκληρώσεις δέν συντε-

Παρίσι 1971: από τὰ ἀριστερά Νίκος Χατζηνικολάου, Νίκος Πουλαντζάς, Άγγελος Έλεφάντης και Ντίνος Γεωργούδης

λούνται υπεράνω και ερήμην των εθνικών κρατών αλλά διά των κρατών και των κυρίαρχων καπιταλιστικών-ιμπεριαλιστικών τάξεων. Σ' αντίθεση με άλλα ρεύματα που έδλεπαν τή διεθνοποίηση σάν σκέτη άμορφία κρατών μπροστά στην ανεξέλεγκτη δύναμη των πολυεθνικών και στό άμερικανικό υπεριμπεριαλιστικό κράτος, ο Πουλαντζάς, τό 1979 ακόμη, έδλεπε ότι ούτε τό κράτος ούτε τό έθνος χάνουν τήν κεντρικότητά τους. Η σημερινή διεθνοποίηση τής άγοράς και του κεφαλαίου δέν άφαιρεί τίποτε από τή βαρύτητα που έχει τό έθνος. Άν στίς νέες συνθήκες του ίμπεριαλισμού και τής διεθνοποίησης ύπάρχει μιά συρρίκνωση τής έθνικης κυριαρχίας όχι μόνον στην πολιτική αλλά και τή θεσμική ύλικότητα των ευρωπαϊκών κρατών, αυτή η συρρίκνωση δέν συνιστά άπώλεια αλλά αναδιάθρωση οικονομικών και πολιτικών έξουσιών του κράτους και των κυρίαρχων τάξεων σε διεθνικό επίπεδο, ώστε να προσαρμοστούν καλύτερα στό πλαίσιο τής ίμπεριαλιστικής άλυσίδας, τής ίμπεριαλιστικής κυριαρχίας και του διεθνούς καπιταλισμού.

Τά τρία αυτά σημεία, που δάναυσα συμπύκνωσα με τά προηγούμενα, μπορούν να έλεγχθούν θεωρητικά για τό κατά πόσον στό καιρό που διατυπώθηκαν ίσχυαν σάν πίστες έρευνας, αλλά κυρίως κατά πόσον σήμερα διατηρούν τήν έγκυρότητά τους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, βρίσκονται στό επίκεντρο μιάς σύγχρονης αντικαπιταλιστικής προβληματικής, κι αυτό είναι τό ούσιωδέστερο στοιχείο όταν μιλά κανείς για τό έργο του Πουλαντζά.

Πάντως, γνωρίζουμε τήν άπάντηση, που, σε γενικές

γραμμές, έδωσαν επίσημα άκαδημαϊκά ρεύματα στην κοινωνιολογία και τίς πολιτικές έπιστήμες στα όποια κυριάρχησε ο λειτουργισμός και διάφορες συστημικές θεωρήσεις, συγχωνευμένες, σ' ένα καταπληκτικό άμάλγαμα, με τή δυναμική επανάκαμψη του νεοφιλελευθερισμού, του μαχητικού άντιμαρξισμού, του περι «έπιθυμίας» λόγου κι ενός πραγματισμού που άναγορεύει σε κυρίαρχη πραγματικότητα ένα όνομαζόμενο «πνεύμα τής εποχής», στό ε-ί-οίο πρέπει να προσαρμοστούμε και έξαιτίας του όποιου πρέπει να έξσυγχρονιστούμε ώστε να μη χάσουμε τό τρένο του 21ου αιώνα. Σε ποιο πράγμα, όμως, πρέπει να προσαρμοστούμε; Μά φυσικά στον καπιταλισμό, που συνθέτει τό καλύτερο δυνατό και αιώνιο καθεστώς και καταδικάζει κάθε ιδέα ριζικής άλλαγής του κόσμου τούτου ως αναχρονισμό και επανέκδοση του γκουλάγκ. Και ποιές είναι οι νέες πραγματικότητες που μās επιβάλλουν να έξσυγχρονιστούμε; Μά φυσικά ή άνευ όρων και άνευ όριών έλευθερία τής έλεύθερης άγοράς και του έλεύθερου άνταγωνισμού. Και έτσι άποσιωπούνται οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό, ή ταξική πάλη και οι συνακόλουθοι μετασχηματισμοί του καπιταλιστικού κράτους, τά ζητήματα, άκριθώς, που βρίσκονται στό επίκεντρο τής σκέψης του Πουλαντζά. Και ως ήχώ αυτών των ιδεολογικών κατασκευών έρχονται ρήσεις και θεωρίες που διατρανώνουν ότι, σήμερα πλέον, τό κράτος έχασε τήν κεντρικότητα που είχε καθώς όδεύουμε προς τίς υπερεθνικές όλοκληρώσεις, ενά τό έθνος, μπροστά στίς καλπάζουσες τάσεις τής παγκοσμιοποίησης και του κοσμοπολιτισμού, είναι πλέον ένας ίστορικός αναχρονισμός και ή περι έθνους

συνηγορία αντιδραστικός έθνικισμός.

Αυτά στίς θεωρίες καί στίς κυρίαρχες ιδεολογίες.

Άς δοϋμε όμως, πολύ συνοπτικά, τήν απάντηση πού έδωσε ή ιστορία, ή γεγονική ιστορία, αυτά τά είκοσι χρόνια.

Έδώ τό κεντρικό σημείο είναι ή οικοδόμηση τής Εϋρώπης, οι σχέσεις τών έθνικών εϋρωπαϊκών κρατών μέ τούς εϋρωπαϊκούς θεσμούς καί ο ρόλος τού εϋρωπαϊκού καπιταλισμού. Όλοι γνωρίζουμε ότι ή οικοδόμηση τής ΕΟΚ, πού μετονομάστηκε σέ Ε.Ε., ήταν έργο πολυμερών διακρατικών συμφωνιών κυρίαρχων καί ανεξάρτητων κρατών, τά όποια, ασκώντας τά κυριαρχικά τους δικαιώματα, παρείχαν νομιμοποίηση, έγκυρότητα καί υλικότητα στους εϋρωπαϊκούς θεσμούς. Η ΕΟΚ ήταν ή οικονομική απάντηση στή δύναμη τού σοβιετικού στρατοπέδου, ή οικονομική οχύρωση τής έντεϋθεν τού «Σιδηρού Παραπετάσματος» Εϋρώπης. Έκείθεν τής γραμμής Όντερ - Νάισε, εκτός από τόν τρόπο, τήν ανελευθερία καί τόν ολοκληρωτισμό, [ένας άλλος ξεχασμένος μαρξιστής, ο Άνρί Λεφέβρ, θεωρούσε ότι στό ανατολικό στρατόπεδο κυριαρχούσε ο τρομοκρατικός τρόπος παραγωγής], βασίλευε ή ανέχεια, ή καθυστέρηση, ή στέρηση, ή υπανάπτυξη. Έντεϋθεν τής γραμμής αυτής, εκτός από δημοκρατία καί ελευθερία είχαμε τά βασίλεια τού πλούτου, τής ευημερίας, τής ανάπτυξης. Για νά υπάρξει όμως ή ευημερία τού ονομαζόμενου ελεύθερου κόσμου ή Εϋρώπη έπρεπε νά συνεργάζεται οικονομικά. Για όρισμένους μάλιστα εϋρωπαϊστές, τούς φεντεραλιστές, ή συνεργασία αυτή, επεκτεινόμενη στό πολιτικό καί τό θεσμικό επίπεδο, θά έφερνε στό φώς τήν όμοσπονδιακή Εϋρώπη, ένα κράτος ανέκδοτου τύπου, τό όποιο δέν θά τελούσε υπό τήν ήγεμονία τών ΗΠΑ. Αντίθετα, οι άτλαντιστές, πού εξέφραζαν καί τίς κύριες δυνάμεις τού μονοπωλιακού κεφαλαίου, έννοούσαν τήν εϋρωπαϊκή συνεργασία ως συνεργασία καί μέ τίς ΗΠΑ, όχι ένάντια σ' αυτές. Πάντως, τά έθνικά κράτη, ως έντολοδοχοί τής λαϊκής κυραρχίας, ως έντολοδοχοί τών λαών τους, διαμόρφωναν τά όργανα καί τούς εϋρωπαϊκούς θεσμούς όπου εκχωρούσαν καί κάποιο μέρος τής έθνικρατικής τους κυραρχίας, πάντοτε όμως μέ όμόφωνες αποφάσεις. Η έξουσιοδότηση πού είχαν τά κράτη δέν ήταν γενική, αλλά ειδική αφορούσε μόνο προβλήματα οικονομικά. Παραδοξολογώντας θά έλεγα ότι ή ΕΟΚ δέν έκανε πολιτική, ή μάλλον υπέτασσε τήν πολιτική στήν οικονομία. Η Εϋρωπαϊκή Κοινότητα, εκ γενετής, κινήθηκε στό πλαίσιο ενός ιδιότυπου τεχνοκρατικού οικονομισμού. Αντίθετα, για τήν πολιτική αρμόδια ήταν τά έθνικά κράτη, καί στό κορυφαίο της σημείο, στα ζητήματα δηλαδή τού πολέμου ή τής αποτροπής του, τής όργάνωσης τών στρατών, τών γιγαντιαίων έξοπλισμών καί τής έξωτερικής πολιτικής αρμόδιο ήταν τό ΝΑΤΟ, τό όποιο, διά τών ΗΠΑ, παρείχε στήν Εϋρώπη τήν πυρηνική προστατευτική ασπίδα έναντι τής σοβιετικής απειλής. Τεράστιες οι συνέπειες αυτής τής «άπολιτικής» κατάστασης άφού ή άμερικα-

νική υπεροπλία, συμβατική καί πυρηνική, παρείχε τή βάση τής ήγεμονίας καί ταυτόχρονα έδινε προεξέχουσα θέση στήν άμερικανική τεχνολογία, πού μέ τή σειρά της υπέτασσε τίς εϋρωπαϊκές οικονομίες. Άς θυμηθούμε για παράδειγμα τήν προοδευτική αποεθνοποίηση τών εϋρωπαϊκών στρατών καί τή μετατροπή τους σέ, αϋστηρώς πλέον, μισθοφορικούς επαγγελματικούς στρατούς, πού στήν αρμοδιότητά τους, εκτός από τήν αντιμετώπιση τής έξωτερικής απειλής, υπάγεται καί ή πειθάρχηση τού *έσωτερικού έχθρου*, δηλαδή ή αντιμετώπιση τής όποιας σοβαρής αντικαπιταλιστικής άμφισβήτησης.

Έκτός τών άλλων, αποτέλεσμα αυτής τής άπολιτικής Εϋρώπης είναι ή αποκλειστικώς εκ τών άνω οικοδόμησή της: δέν γνωρίζω καμιά λαϊκή κινήση υπέρ τής Εϋρώπης - κι αυτό πού ονομάζεται εϋρωπαϊκό δημοκρατικό έλλειμμα δέν είναι παρά ο αποκλεισμός τών λαϊκών τάξεων από τήν πολιτική σέ εϋρωπαϊκό επίπεδο, ή άσκηση τής πολιτικής από τεχνοκράτες - εμπειρογνώμονες καί τά πολιτικά έπιτελεία τών κυρίαρχων εϋρωπαϊκών πολιτικών οικογενειών.

Καί αϊφνιδίως ένσκήπτει ή πολιτική εκεί πού κανείς δέν τό περίμενε. Πέφτει τό τείχος τού Βερολίνου, καταρρέει ο σοβιετικός αντίπαλος, Πόλεμος τού Κόλπου, πόλεμοι τής Γιουγκοσλαβίας στους όποιους οι Εϋρωπαίοι θέλουν δέν θέλουν συμμετέχουν, έννοποιούνται οι δύο Γερμανίες, αλλάζει ο πολιτικός χάρτης τού κόσμου, παύει ο διπολισμός, εγκαθιδρύεται ή νέα τάξη πραγμάτων, δηλαδή τό ήγεμονικό μονοπώλιο τών ΗΠΑ.

Όλα αυτά υποχρεώνουν τούς Εϋρωπαίους νά δράσουν πολιτικά. Άλλά ή Εϋρωπαϊκή Κοινότητα, πού είχε αφήσει τήν πολιτική απ' έξω, βρέθηκε μπροστά σέ ένα κενό. Δέν διέθετε όργανα άσκησης κοινής έξωτερικής πολιτικής, δέν είχε κυβέρνηση, δέν είχε στρατό, νόμισμα, κεντρική τράπεζα.

Τό κενό πήγε νά καλυφθεί βιαστικά βιαστικά, μέ τή Συνθήκη τού Μάαστριχτ, στήν όποια διατρανώνεται ή ελευθερία δράσης τής ελεύθερης αγοράς καί τίθενται οι βάσεις για ένα εϋρωπαϊκό υπερκράτος, τό όποιο όμως βρίσκεται πέραν τού οϊουδήποτε δημοκρατικού ελέγχου. Αποκτήσαμε έτσι οι Εϋρωπαίοι τήν ΟΝΕ, τήν Κεντρική Εϋρωπαϊκή Τράπεζα, τό εϋρωνόμισμα, κανένα ουσιαστικό μέτρο κατά τής ανεργίας καί υπέρ τής εϋρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, ένω τό Συμβούλιο καί ή Εϋρωπαϊκή Έπιτροπή παραμένουν ανεξέλεγκτα, παρά τήν έλαφρά αναβάθμιση τού αίρετου Εϋρωκοινοβουλίου. Όμως τό κύριο τής πολιτικής, ή διαχείριση τού πολέμου, τής αποτροπής του, τών έξοπλισμών παραμένουν εκτός τών εϋρωπαϊκών όργάνων: παραμένουν στή δικαιοδοσία τών έθνικών κρατών καί κυρίως τού ΝΑΤΟ.

Τέλος, στίς 25 Άπριλίου, στήν Ουάσιγκτον, ένω ή Νέα Γιουγκοσλαβία σαρωνόταν από τούς νατοϊκούς Κρούς καί Τόμαχοκ μέσα σέ μιά τελετουργική φαντα-

ομαγορία, πού τά τηλεοπτικά συνεργεία παρουσίασαν στά εκθαμβά όμματα τών κατοίκων όλόκληρου του πλανήτη, συμφωνήθηκε ή νέα στρατηγική αποστολή του NATO, μέ τήν ύπογραφή, άνευ έπιφυλάξεων, όλων τών συμμάχων. Τό νέο στοιχείο είναι ότι τό NATO από άμυντικός όργανισμός, άν ποτέ ήταν, μετατρέπεται σέ έπιθετικό και άπονέμει στόν έαυτό του τό δικαίωμα νά έπεμβαίνει στρατιωτικά σέ οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη θεωρεί ότι υπάρχει κίνδυνος αποσταθεροποίησης ή, όπως λέει, άπειλείται ή ειρήνη. Οί Εύρωπαίοι έταίροι εκχωρούν τά δικαιώματά τους για άσκηση έξωτερικής πολιτικής στό NATO και δι' αυτό στίς ΗΠΑ. Ο ΟΗΕ, όταν τούτο κρίνεται άναγκαίο, παρακάμπτεται. Η Ένωμένη Εύρώπη καθίσταται νατοϊκή, άναπόστατο και δομικό στοιχείο του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού κέντρου υπό τήν ήγεμονία τών ΗΠΑ.

Έτσι αποφάσισε ή ιστορία: έτσι αποφάσισε ή ιμπεριαλιστική πολιτική τών μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών κρατών και τών πανίσχυρων κεφαλαιοκρατικών κέντρων πού έχουν συμμαχήσει μέ τά άμερικανικά γιατί ό καπιταλισμός και ό ιμπεριαλισμός είναι οί όψεις του ίδιου νομίσματος, όπως έλεγε ό Νίκος Πουλαντζάς. Τό imperium ωστόσο δέν είναι «στέλθ», παρ' όλο πού διαθέτει πολλά άπ' αυτά τά σύνεργα. Τό βλέπουμε ολοκάθαρα νά αποφασίζει τήν έπιδρομή ενάντιον τής Γιουγκοσλαβίας, μέ τήν όμόθυμη συμμετοχή τών Εύρωπαίων έταίρων, άκόμη και τής μικράς άλλ' όχι έντιμου Ελλάδος, ενώ ένα ψήφισμα τής Εύρωβουλής, στά μέσα του περασμένου Άπριλίου, θέσπιζε ότι ή μέριμνα για τά ανθρώπινα δικαιώματα είναι άρχή ύπερτερη από τήν έθνοκρατική κυριαρχία, θέση πού συνιστά τόν πυρήνα τής σύγχρονης ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας. Έτσι μίλησε ή ιστορία: μέ τή γλώσσα τών κυρίαρχων εύρωπαϊκών δυνάμεων, μεταξύ τών οποίων και ή εύρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σέ όλες της τίς άποχωρώσεις. Έτσι αποφάσισε ή ιστορία διότι ό άλλος πρωταγωνιστής, οί λαϊκές μάζες και ή Άριστερά, όλο αυτό τό διάστημα, βρέθηκε σέ μία κατάσταση καταπληκτικής άμηχανίας, άφοπλισμού, παραίτησης, ήττας, ήττας πού κατέστησε άφερέγγυα εκείνη τήν υπόθεση του σοσιαλισμού, για τήν όποία μαχόταν παθιασμένα ό Νίκος Πουλαντζάς.

Σ' αυτήν τήν απάντηση τής ιστορίας διαψεύστηκε ή έπαληθεύτηκε ό Νίκος Πουλαντζάς; Τό έρώτημα θά ήταν άνευ σημασίας και θά ένδιέφερε μόνον όσους άρέσκονται στήν άγιογραφία και στήν άνάσταση τοτεμικών συμβόλων, κάτι σαν ύπεράσπιση μιās ιδιοκτησίας, άν δέν τό άντιμετωπίσουμε στή συνθετότητά του. Νά μου έπιτρέψτε λίγα λόγια άκόμη πάνω σ' αυτό τό έρώτημα.

Ο Πουλαντζάς σίγουρα διαψεύστηκε γιατί τό 1979 άκόμα, πατώντας σέ στέρεη άντικαπιταλιστική θέση, έβλεπε ότι ό δημοκρατικός σοσιαλισμός ήταν μία μάχη και αξιόμαχη δύναμη αλλά ή ιστορία έδειξε ότι στήν Εύρώπη ύπέστη δεινή ήττα κι ότι στήν έξουσία

βρίσκεται ό μονοπωλιακός καπιταλισμός, ό ιμπεριαλισμός και οί συνάδουσες ιδεολογίες τής παγκοσμιοποίησης και του μεταμοντερνισμού πού πλαισιώνουν και τίς ιδεολογίες τών εύρωπαϊκών λαϊκών μαζών. Η διάψευση όμως αυτή είναι ήττα όλων μας, είναι τό αποτέλεσμα άγώνων πού χάθηκαν αυτή τήν είκοσαετία ή πού δέν έπιχειρήθηκαν καν.

Άπό αναλυτική άποψη, όμως, όσα συνέβησαν αυτά τά χρόνια δέν είναι παρά μία σχεδόν έγχειριδιακού τύπου έπαλήθευση τών έπιστημονικών και θεωρητικών θέσεων του Πουλαντζά γιατί στό έργο του είχε έντοπίσει τίς διαδικασίες πού θά μπορούσαν νά όδηγήσουν, και πού πράγματι όδηγησαν, στή θριαμβευτική έπικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού και στήν άποδυνάμωση του έργατικού κινήματος. Στό σημείο αυτό δέν έχουμε παρά νά κάνουμε τόν όδυνηρό άπολογισμό. Κι άπ' αυτή τήν άποψη τό έργο του Πουλαντζά μάς είναι χρήσιμο, για λόγους άυτογνωσίας τουλάχιστον. Άλλά και από μία άλλη πλευρά πολύ πιό σημαντική.

Η πάλη τών τάξεων είναι αυτή πού αποφασίζει στήν ιστορία. Και ξερούμε πώς αποφάσισε, μέ τήν επικράτηση του άτλαντικού μοντέλου. Η πάλη τών τάξεων, όμως, δέν αποφασίζει τελεσίδικα παρά μόνο σέ μακροϊστορικό επίπεδο. Στό επίπεδο πού ζούμε, τό άτλαντικό μοντέλο δέν είναι ή τελευταία λέξη τής ιστορίας. Οί εύρωπαϊκοί λαοί και τά έθνικά κράτη δέν μετατράπηκαν ολοσχερώς και όριστικώς σέ στρατιωτικές περιφέρειες, δέν έχουν γίνει χωροφύλακες του κόσμου. Τά εύρωπαϊκά έθνη, στά όποία άναγνωρίζονται οί εύρωπαϊκοί λαοί, έχουν μέσα τους μεγάλες, ιστορικές δυνάμεις πολιτισμού, αξιών και άλληλεγγύης πού μπορούν νά αναδείξουν τήν Εύρώπη του σοσιαλισμού και ν' άκουσθει πάλι, όπως τά χρόνια του άντιφασιστικού πολέμου, ή φωνή τών camarades, τών comrades, τών συντρόφων. Γιατί ή Εύρώπη ή θά είναι σοσιαλιστική ή δέν θά ύπάρξει. Δέν ξερω άν, όπως έλεγε ό Σάρτρ μέσα στόν πόλεμο, είναι ό καιρός τά έθνη νά σώσουν τους λαούς. Μάλλον οί λαοί θά σώσουν τους λαούς. Ο καπιταλισμός, άντι για ένα τρόπο ζωής πού θά ξιζε νά ζήσουν μαζί, τους προσφέρει έναν διάκοσμο κατανάλωσης. Τό έργο του Νίκου Πουλαντζά, πού τό διαπερνά αυτός ό ριζικός και άσυμφιλίωτος άντικαπιταλισμός, μπορεί νά χρησιμεύσει. Μπορεί νά χρησιμεύσει, γιατί τό διάταγμα του Καρακάλα, τής Pax Romana, δέν ύπογράφηκε άκόμη, παρ' όλο πού ό Κλίντον και οί σύμμαχοί του τό προσαθούν.

Ομιλία στό συνέδριο για τόν Νίκο Πουλαντζά
πού όργάνωσε τό Πανεπιστήμιο Άθηνών,
30 Σεπ. - 2 Οκτ. 1999.

ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ*

τῆς Σίας Αναγνωστοπούλου

Θά 'θελα κατ' ἀρχὴν νά συγχαρῶ τοὺς φοιτητές τοῦ Τμήματος γιὰ τὴν πολὺ καλὴ πρωτοβουλία τους, πού ἀποδεικνύει ὅτι οἱ φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου μποροῦν νά προκαλοῦν συζήτηση πάνω σέ θέματα πού ἀπασχολοῦν τοὺς ἴδιους, τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Θά ἤθελα ἐπίσης νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν πρόσκληση νά συμμετέχω σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση. Ἡ ἴδρυση ἐνός Τμήματος Τουρκικῶν Σπουδῶν στὴν Κύπρο, τὸ πρῶτο τέτοιο τμῆμα στὸν ἑλληνόφωνο κόσμο, ἀποτελεσε καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη, γιὰ λόγους πού ἀμέσως παρακάτω θά ἐξηγήσω, πρόκληση ἕνα δύσκολο στοίχημα πού τὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου ἔπρεπε καὶ πρέπει ἀκόμη νά κερδίσει. Τὸ βάρος αὐτοῦ τοῦ στοίχηματος τὸ σήκωσαν μέχρι σήμερα ἀπὸ κοινῶν κάποιου ἀνθρώπου, στοὺς ὁποίους θά ἄξιζε ἡ μνεῖα σήμερα, ἂν ὁ χρόνος τὸ ἐπέτρεπε. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε, ὅμως, ν' ἀναφέρω ἐπιλεκτικὰ κάποιους, ξέροντας ὅτι ἀδικῶ πολλοὺς ἄλλους. Νά ἀναφερθῶ στὴν κα Ζαχαριάδου καὶ τὸν κ. Δημητριάδη, ὡς, μεταξύ ἄλλων, ἀπὸ τοὺς πρῶτους τουρκολόγους τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου· στὸν σημερινὸ πρύτανη, κ. Παπαμιχαήλ, πού ἐμεῖς οἱ παλιότεροι τοῦ Τμήματος ξέροντε πόσο σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολή του σέ ἀποφασιστικὲς καὶ δύσκολες στιγμὲς τοῦ Τμήματος· στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς, ὄλους ἀνεξαιρέτως, τοῦ Τμήματος, μέ ξεχωριστὴ ἀναφορὰ στὸν κ. Χαζάι, πού ὁ ρόλος του, ὡς πρῶτου προέδρου τοῦ Τμήματος, καθιστᾷ τὴ συμβολή του παραπάνω ἀπὸ αὐτονόητη, καί, θά μοῦ ἐπιτρέψετε, τὴν ιδιαίτερη ἀναφορὰ στὸν κ. Νιαζί Κιζιλγιουρέκ, πού γιὰ πολλοὺς λόγους ἡ συμβολή του εἶναι μεγάλη σέ ἐπιστημονικὸ, ἀκαδημαϊκὸ, ἀλλὰ καὶ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο. Τέλος, θά ἦταν μεγάλη παράλειψη νά μὴν ἀναφερθῶ στοὺς φοιτητές τοῦ Τμήματος, τοὺς σημερινούς καὶ τοὺς παλιούς, γιὰ τὴ στήριξη καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τους. Ὅπως θά ἦταν παράλειψη νά μὴν ὑπενθυμίσω ὅτι κάποιου πολίτες τῆς κυπριακῆς κοινωνίας, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, ἀπλοὶ ἄνθρωποι, ἀποδέχθηκαν τὴν πρόκληση καὶ ποντάρισαν σὸ στοίχημα.

Γιατί, λοιπόν, ἦταν πρόκληση καὶ γιατί εἶναι στοίχημα ἡ δημιουργία τοῦ Τμήματος στὴν Κύπρο; Τί σημαίνει καὶ τί σημαίνει ἕνα τέτοιο τμῆμα, ἀπὸ ἐπιστημονική, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄποψη; Ἀπὸ ἐπιστη-

μονικὴ ἄποψη σημαίνει καὶ σημαίνει ὅτι, γιὰ πρώτη φορά στὸν ἑλληνόφωνο κόσμο, μέ ἐξαίρεση τὸ τουρκολογικὸ τῆς Κρήτης καὶ τίς μεμονωμένες περιπτώσεις σέ διάφορα ἑλληνικά πανεπιστήμια (Κέρκυρα, Θεσσαλονίκη, Γιάννενα κλπ.), γιὰ πρώτη φορά, λοιπόν, γίνεται, μέ ὀργανωμένο τρόπο, προσπάθεια μεταφορᾶς τῆς ιστορικῆς ἐμπειρίας αὐτοῦ τοῦ χώρου σέ ἐπιστημονικὸ, θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι γίνεται προσπάθεια κατανόησης, ἀνάλυσης καὶ μελέτης τοῦ ιστορικῶν καὶ πολιτισμικοῦ παραδείγματος τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου, μέ τὰ πρωτογενῆ ἐργαλεῖα πού μᾶς προσφέρει αὐτός ὁ χώρος καί, δεύτερον, προσπάθεια θεωρητικοποίησης τοῦ παραδείγματος καὶ ἐνσωμάτωσής του στὴν παγκόσμια ἐπιστημονικὴ θεωρία. Τί ἐννοῶ μ' ὅλα αὐτά; Ἐννοῶ ὅτι, μετὰ ἀπὸ τόσους αἰῶνες κοινῆς, ἀλλὰ καὶ δύσκολης ιστορίας μέ τοὺς Τούρκους, ἔπρεπε καὶ πρέπει αὐτὴ ἡ ἐμπειρία νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης, τῆς γλωσσολογίας, τῆς φιλολογίας, τῆς ιστορίας, τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν κλπ. Ὅταν λέω ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης σημαίνει: α) ἀπομυθοποιῶ β) φωτίζω μέ ἄλλα μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα, φωτίζω σύμφωνα μέ τὰ τελευταῖα ἐπιτεύγματα τῶν ἐπιστημῶν τὸ ντόπιο παράδειγμα. Ἀπ' αὐτὴ καὶ μόνο τὴν ἄποψη τὸ Τμῆμα Τουρκικῶν Σπουδῶν στὸν ἑλληνόφωνο κόσμο ἀποτελεσε πρόκληση: διότι, ὡς φορέας καὶ παραγωγὸς ἐπιστήμης, ἀπομυθοποίησε εὐθὺς ἐξαρχῆς ἕνα στερεότυπο— τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Τούρκων εἴτε ὡς ἐθνικῶν μας ἐχθρῶν εἴτε ὡς φίλων μας, τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κοινῆς μας περιπέτειας μέ ὄρους ἐθνικῆς ἀντιπαλότητας καὶ μόνο· ἀντιθέτως, κατέστησε ὄχι τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ τὴν ιστορία τους, τὸν πολιτισμὸ τους, ὅπως καὶ τὴν κοινὴ περιπέτεια αὐτοῦ τοῦ χώρου ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης, μελέτης καὶ κατανόησης. Αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι, μέσα ἀπὸ συγκριτικὲς γλωσσολογικὲς καὶ φιλολογικὲς μελέτες κατανοοῦμε τίς πολιτισμικὲς συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις τῶν δύο κόσμων· αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι μέ τίς συγκριτικὲς ιστορικὲς καὶ πολιτικὲς μελέτες ἀναλύουμε καὶ κατανοοῦμε τίς συγκλίσεις καὶ τίς ἀποκλίσεις στὴν ιστορικὴ διαδικασία ἐξέλιξής μας, ἀποκωδικοποιοῦμε δηλαδή τὴν ἴδια μας τὴν ιστορία, ἐπομένως τοὺς λόγους πού δημιούργησαν καὶ νομιμοποίησαν τὴν ἐθνικὴ ἀντιπαλότητα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀγνόηση τοῦ τουρκικοῦ κόσμου, ἐπὶ τόσα χρόνια, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι

μόνο να παράγουμε τό στερεότυπο του έξωτισμού, επομένως της ανιστορικότητας αυτού του κόσμου, κυρίως όμως να παράγουμε και να αναπαράγουμε τόν έξωτισμό του παρελθόντος όλου αυτού του χώρου, να καταργούμε τήν ιστορικότητα δηλαδή του χώρου μας. Επιπλέον, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να μη συμβάλλουμε στην παγκόσμια επιστημονική θεωρία, άρα στην παγκόσμια σκέψη σέ σχέση μ' αυτό τό θέμα, αλλά να μήν μπορούμε να μεταφέρουμε τό δικό μας παράδειγμα στην παγκόσμια θεωρία, ουσιαστικά, λοιπόν, να συντηρούμε στην παγκόσμια κοινότητα έναν ανιστόρητο έξωτισμό. Θα σάς αναφέρω ένα παράδειγμα σχεδίαζε τό 1919 τήν ίδρυση πανεπιστημίου στην Σμύρνη, απέβλεπε, σύμφωνα μέ τά σχέδια του πανεπιστημίου πού μās έχουν διασωθει, στή δημιουργία τμημάτων τουρκικών σπουδών, ισλαμικών σπουδών, αραβικών κλπ. Τό σκεπτικό του Βενιζέλου ήταν ότι ή Ελλάδα, λόγω θέσης σ' αυτό τό χώρο, θά μπορούσε να είναι πρωταγωνίστρια στην κατανόηση, τήν ανάλυση αυτού του κόσμου, να είναι πρωταγωνίστρια στην διεύρυνση της επιστήμης, αλλά και στην παραγωγή πολιτικής. Δέν είναι τυχαίο τό έμβλημα του πανεπιστημίου, πού είχε έμπνευσει αυτός ο μεγάλος πολιτικός: «Φως έξ Ανατολών». Φανταστείτε ότι έπρεπε να περάσουν τόσα χρόνια για να γίνει αυτό πραγματικότητα, και μέ πόσες δυσκολίες έγινε τελικά.

Φανταστείτε τώρα και κάτι άλλο: ή Κύπρος, σ' αυτό τό χώρο και μέ τέτοια ιστορική εμπειρία, να μήν έχει, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, να μήν είναι μάλιστα πρωτοπόρα στην παραγωγή συγκριτικών μελετών, να μήν μπορεί, όπως και όλος ο ελληνόφωνος κόσμος να παράγει επιστήμη σ' αυτούς τούς τομείς, να παράγει έντελει σκέψη. Κι εδώ ερχόμαστε στην πολιτική σημασία της ίδρυσης ενός Τμήματος Τουρκικών Σπουδών στην Κύπρο, στην πολιτική μέ τήν ευρεία του όρου έννοια. Έπιμένω πολύ στό θέμα της παραγωγής σκέψης. Είναι γνωστό σέ όλους μας ότι όποιος παράγει σκέψη, παράγει έξουσία, παράγει πολιτική! Στίς δικές μας χώρες, συνήθως, λείπει ή πρωτογενής σκέψη και λείπει, διότι λείπει ή παραγωγή επιστήμης, σέ κάποιους τουλάχιστον τομείς. Σκέψη σημαίνει σύγκρουση, σκέψη σημαίνει άμφισβήτηση, σκέψη σημαίνει κοιτάζω στό μέλλον, έχοντας αναλύσει τό παρελθόν μου πέρα από στερεότυπα, σκέψη, τέλος, σημαίνει ότι παρακολουθώ τήν πορεία της ανθρώπινης, έντάσσω τόν δικό μου τόπο σ' αυτή τήν πορεία, αποκωδικοποιώ τό παρελθόν για να μπορέσω να δώσω προοπτική στόν τόπο μου. Ένα Τμήμα Τουρκικών Σπουδών στην Κύπρο, ή παραγωγή δηλαδή επιστήμης σ' αυτούς τούς τομείς, άνοίγει μιά μεγάλη προοπτική, τόσο για τήν Κύπρο, όσο για όλο τόν ελληνόφωνο κόσμο: άνοίγει προοπτική, όχι, όπως λανθασμένα πιστεύουν κάποιοι, γιατί προσφέρει έτοιμες λύσεις στους πολιτικούς—αυτό είναι παγίδευση της επιστήμης— αλλά γιατί μελετώντας τό παρελθόν και τό παρόν, συμμετέχοντας στόν

επιστημονικό διάλογο, επιτυγχάνεται: α) ή έπιβολή όλου αυτού του χώρου και των πολιτισμικών και ιστορικών του ιδιαιτεροτήτων στην παγκόσμια επιστημονική συζήτηση (άρα ξεφεύγουμε από τόν έξωτισμό πού τόσο σκληρά έχουμε πληρώσει οι Βαλκάνιοι και ή Κύπρος), γίνεται δηλαδή ο χώρος και ή περιπέτειά του ιστορικά ύπαρκτος, υποκείμενο της παγκόσμιας σκέψης και όχι άντικείμενο πολιτικών στρατηγικών, β) ή παραγωγή σκέψης πού μπορεί να προσφέρει πολιτική προοπτική. Σέ τελική ανάλυση πράξη χωρίς θεωρία δέν μπορεί να υπάρξει. Και ή θεωρία πρέπει να άμφισβητεί ό,τι θεωρείται δεδομένο.

Ένα τρίτο επίπεδο είναι τό κοινωνικό. Είναι άληθεια ότι τό πανεπιστήμιο Κύπρου, άντάξιο του ρόλου ενός πανεπιστημίου, προκάλεσε μέ τό Τμήμα Τουρκικών Σπουδών, προκάλεσε τήν κοινωνία, τό αίσθημά της. Γι' αυτόν τό λόγο, όμως, υπάρχει τό πανεπιστήμιο, για να προπορεύεται της κοινωνίας του, για να γίνεται ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και τήν παγκόσμια κοινότητα. Τό πανεπιστήμιο υπάρχει για να μεταφέρει στό χώρο του τήν παγκόσμια σκέψη και στην παγκόσμια κοινότητα τήν τοπική εμπειρία. Άπ' αυτή τήν άποψη, τό Τμήμα Τουρκικών Σπουδών δέν έχει ρόλο να αναπαράγει τό αίσθημα της κοινωνίας (να άποδείξει δηλαδή ότι δικαίως ή άδίκως ή κοινωνία θεωρεί έχθρους ή φίλους τούς Τούρκους), έχει ρόλο να αναλύσει και να θεωρητικοποιήσει, στό πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας όλου αυτού του χώρου, τή συγκρότηση των μοντέρνων κοινωνιών, τό πώς αυτή ή συγκρότηση, από τόν 19ο αϊ. και μετά, στην Δυτική Ευρώπη έγινε μέ άλλο τρόπο και γιατί στόν δικό μας χώρο έγινε μέσα από συγκρούσεις. Μέ λίγα λόγια, τό Τμήμα πρέπει να προσφέρει τά θεωρητικά εργαλεία πού επιτρέπουν σέ μιά κοινωνία να ξεπεράσει τίς άδράνειες και τούς φόβους της και όχι να τούς επιβεβαιώνει.

Τά παραπάνω άφορούν τό ρόλο του Τμήματος θεωρητικά, κατά κάποιο τρόπο. Υπάρχει ώστόσο και ή πράξη, πώς ή θεωρία εφαρμόζεται πρακτικά. Σ' αυτό τό σημείο υπάρχουν μέχρι τώρα κάποια έπιτεύγματα και μόνο ή δημιουργία του άποτελεί έπίτευγμα—λείπει όμως ακόμη αυτό πού θά δώσει στέρεα προοπτική στό Τμήμα, ώστε να αρχίσουν να γίνονται χειροπιαστά κάποια άποτελέσματα. Δέν θ' αναφερθώ στό όποια έπιτεύγματα, όπως για παράδειγμα στό γεγονός της συμμετοχής κάποιων από μās σέ διεθνή συνέδρια ή της δημοσίευσης βιβλίων και άρθρων, ελληνόφωνων και ξενόφωνων, στό γεγονός ότι πολλοί από τούς φοιτητές κάνουν ήδη μεταπτυχιακές σπουδές στό έξωτερικό ή στό γεγονός της πρόσκλησης ακαδημαϊκών του Τμήματος για διαλέξεις σέ ξένα πανεπιστήμια. Θ' αναφερθώ στό προβλήματα του Τμήματος: κατ' αρχάς, για πολλούς και διάφορους λόγους, τό Τμήμα απέκτησε έσωστρέφεια δεύτερον, λόγω αυτής της έσωστρέφειας, δέν μπόρεσε ακόμη να δημιουργήσει άσφαλεί: προοπτικές, τόσο για τό ίδιο όσο και για τούς φοιτητές,

τούς απόφοιτους. "Όσον αφορά την έσωστρέφεια, θεωρώ ότι τό Τμήμα δέν έχει προκαλέσει μέχρι τώρα έναν ικανοποιητικό διάλογο κυρίως μέ κάποια από τά άλλα τμήματα του πανεπιστημίου νά προκαλέσει επιστημονικό διάλογο, ώστε νά μπορέσει νά όρίσει μέ ακρίβεια καί μέ μακροπρόθεση προοπτική τίς κατευθύνσεις καί τούς προσανατολισμούς του. Σήμερα στην έπιστήμη δέν μπορεί νά υπάρξει εξέλιξη χωρίς διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων. Πώς μπορεί, λοιπόν, τό Τμήμα Τουρκικών Σπουδών νά παράξει σκέψη χωρίς τή στενή συνεργασία μέ τμήματα, όπως αυτά της νεοελληνικής φιλολογίας, της γλωσσολογίας, της βυζαντινής καί νεοελληνικής ιστορίας, των πολιτικών επιστημών; Βεβαίως, τό πρόβλημα είναι άμυδιαίο: γιατί τά παραπάνω τμήματα δέν επιδιώκουν επιστημονικό διάλογο μέ τό Τμήμα; Πώς θά προκύψει μιá επιστημονική παραγωγή από τό Πανεπιστήμιο Κύπρου, όπως παραπάνω τήν περιέγραφα, χωρίς τή στενή συνεργασία των συναφών τμημάτων; Τό Τμήμα, επίσης, παρά τίς κάποιες προσπάθειες, δέν κατόρθωσε ακόμη νά διαμορφώσει τούς όρους για διάλογο μέ τήν κοινωνία: δέν έχουν οργανωθεί επιστημονικά συνέδρια από τό Τμήμα στην Κύπρο, τά όποια θά προκαλέσουν συζήτηση δέν έχει πάρει ακόμη τό ρίσκο τό Τμήμα νά καλέσει εδώ ξένους επιστήμονες, Τούρκους κυρίως, πού θά μεταφέρουν τά άποτελέσματα των έρευνών τους, πού θά συνδιαλεγούν, θά συγκρουστούν μέ τούς εδώ επιστήμονες. "Όλα αυτά είναι μερικά από τά πολλά πού μπορεί νά κάνει τό Τμήμα, όταν ξεφύγει από τή σαφώς δικαιολογημένη, μέχρις ενός σημείου όμως, έσωστρέφειά του.

Τό ξεπέραςμα της έσωστρέφειας είναι αυτό πού θά προσφέρει τίς προοπτικές. Κι εδώ, θά μου επιτρέψετε, κλείνοντας αυτή τήν παρουσίαση, νά θίξω ένα μεγάλο

θέμα πού άπασχολεί και τούς φοιτητές του Τμήματος. Από λανθασμένη αντίληψη, πολλοί θεωρούν ότι τό Τμήμα είναι εδώ για νά παράγει τουρκομαθείς. Αυτό είναι λάθος: ή εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας είναι έργαλειό για νά έμβαθύνουν οι φοιτητές στις σπουδές τους, νά έχουν έπαφή μέ τά κείμενα καί όχι για νά γίνουν μεταφραστές. Άλλωστε, πόσους μεταφραστές έχει ανάγκη ή κυπριακή κοινωνία; Έτσι, απαιτείται ή συζήτηση στο πλαίσιο του Τμήματος, μεταξύ Τμήματος καί πανεπιστημίου, αλλά καί μεταξύ πανεπιστημίου καί άρμόδιων φορέων (ύπουργείων κλπ.), ώστε νά προσδιοριστούν οι προοπτικές καί οι κατευθύνσεις του Τμήματος, σέ σχέση μέ τήν κυπριακή καί τήν ελληνική πραγματικότητα. Τοúτο δέν σημαίνει σέ καμία περίπτωση ότι τό Τμήμα είναι ύποχρεωμένο νά φτιάξει τέτοιο πρόγραμμα, ώστε νά βρίσκουν οι απόφοιτοι δουλειά: είναι όμως ύποχρεωμένο νά δημιουργήσει τίς προοπτικές για νά έχουν οι απόφοιτοι όριζοντα άγορās, καί όχι βέβαια θέσεις εργασίας (αυτό δέν είναι στό ρόλο κανενός πανεπιστημίου). Θεωρώ, λοιπόν, ότι άπομένουν πολλές καί σοβαρές συζητήσεις καί προσπάθειες νά γίνουν. Προσπάθειες όχι μόνο από τό Τμήμα, αλλά από τό πανεπιστήμιο καί, βεβαίως, τήν πολιτεία. Ένα πτυχίο τουρκικών σπουδών πρέπει ν' άποκτήσει αντίκρισμα: ένα τμήμα τουρκικών σπουδών στον ελληνόφωνο κόσμο πρέπει νά διεκδικήσει μέ τόλμη, μέσα από πολλούς δρόμους, τή θέση πού του άξιζει στό χώρο του καί στην παγκόσμια κοινότητα.

* Ομιλία στην ημερίδα πού όργάνωσαν οι φοιτητές του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου, μέ θέμα: «Οι Τουρκολογικές Σπουδές στην Κύπρο».

34ο τεύχος

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑΣ Τ. Krausz:

Οι αιτίες της επίθεσης του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιουγκοσλαβίας - **Αύγ. Μπαγιόνας**: Η νατοϊκή επιδρομή στη Γιουγκοσλαβία, η ορθοδοξία, ο ναζισμός, ο Διαφωτισμός και το δίκαιο του ισχυρότερου - **Γ. Σταμάτης**: Θέσεις για τους σκοπούς της αμερικανοευρωπαϊκής

επίθεσης κατά της Γιουγκοσλαβίας - **Β. Μηνακάκης**: Η οικονομία του πολέμου και ο πόλεμος της οικονομίας - **Δ. Μπελαντής**: Πόλεμος «για τις ελευθερίες» - **Στ. Σταυρίδης**: Φτάνει πια με τα «ανθρώπινα δικαιώματα» - **Αρ. Τερζής**: Ο πόλεμος, τα ΜΜΕ και ο ελληνικός λαός - **Ανθρ. Θεοφίλου**: Τα έξυπινα όπλα του ΝΑΤΟ και η «ανθρωπιστική» τους δράση στη Γιουγκοσλαβία - **Φ. Νικολόπουλος**: Η μετακομμουνιστική κρίση στη Βαλκανική και οι ιστορικοπολιτισμικές ρίζες των σύγχρονων συγκρούσεων στο χώρο της - **Εντ. Μπιτσάκης**: Η έξαρση των εθνικισμών στην εποχή μας - **Γ. Πιάγγεσης**: Σχόλιο ενάντια στον πόλεμο.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ: **Σ. Αγουρίδης**: Πολιτική Ορθοδοξία - **Αύγ. Μπαγιόνας**: Η νέα θεολογία σήμερα - **Δ. Γρηγορόπουλος**: Οι κοινωνικές αιτίες της «επιστροφής» στη θρησκεία - **Περ. Παυλίδης**: Τα τυπικά χαρακτηριστικά και οι αντιφάσεις του θρησκευτικού ιδεώδους - **Δ. Σ. Πατέλης**: Η θρησκεία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης - **Μ. Löwy**: Ο Φρίντριχ Ένγκελς για τη θρησκεία και την ταξική πάλη - **Fr. Houtart**: Η Θεολογία της Απελευθέρωσης και το κοινωνικό δόγμα της εκκλησίας. **ΔΙΑΛΟΓΟΣ**: **Ν. Δενδρινός**: Πόσο «υπάρχει» το υπάρχειν; **ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ**: **Χρ. Στεργ. Μπελλές**: Βιώσιμη ανάπτυξη. **ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΗ**: **Ν. Ταμπάκης**: Θεωρία του Χάους και βιολογικά συστήματα. **ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ**.

Η ΜΙΚΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

της Εύαγγελης Άρ. Ντάτση

Στόν Νίκο Παναγιωτάκη,
τόν ἀλησμόνητο ἐπιστήμονα καί φίλο

Κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁ πολιτισμός τῶν χωρῆς γραπτή παιδεία κοινωνικῶν στρωμάτων τῶν ἱστορικῶν λαῶν, δηλαδή ὁ λαϊκός πολιτισμός, ἀποτελεῖ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα πεδίο ἔρευνας καί ἄλλων ἐπιστημῶν, ἐκτός ἀπό τούς οἰκείους ἐπιστημονικούς κλάδους πού στεγάζονται κάτω ἀπό τὰ ποικιλώνυμα ἔθνικα φολκλόρ.

Ἡ κλασική φιλολογία, γιά νά λύσει δικά της προβλήματα, πολύ πρῶμα προσέφυγε στήν περιοχή τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ – θυμίζω τίς σχετικές ἔρευνες τῶν πρωτοπόρων Milman Parry, Adam Parry καί Alfred Lord¹. Θυμίζω ἀκόμη τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας καί τό ζωνερό ἐνδιαφέρον τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ² γιά τή λαϊκή ποιητική δημιουργία. Θυμίζω, τέλος, τήν κοινωνική ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία δέν περιορίζεται πιά στή μελέτη τῶν ἀμιγῶν προφορικῶν κοινωνιῶν, ἀλλά ἄπλωσε τό ἐνδιαφέρον της καί στά ἀναλαβήματα καί ἡμαναλαβήματα στρώματα τῶν ἱστορικῶν λαῶν, δηλαδή στά λεγόμενα λαϊκά στρώματα.

Ἡ ἐπιστήμη ὅμως πού δείχνει ἕνα ἐπίμονο καί σοβαρό ἐνδιαφέρον γιά τόν λαϊκό πολιτισμό καί τούς φορεῖς του εἶναι ἡ ἱστορία: ὡς *μακροϊστορία*, ὡς *προφορική ἱστορία* καί ὡς *μικροϊστορία*. Τό θέμα τοῦ παρόντος κειμένου προσανατολίζει κατ' ἀρχήν τήν ἔρευνα σέ δύο ἄξονες πού ἀφοροῦν:

α) Τί καινούργιο προσκομίζει ἡ μικροϊστορία στή μελέτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ;

β) Πῶς ἡ προβληματική καί ἡ ἐπιστημονική ἐμπειρία τῆς Μικροϊστορίας ἐπαληθεύει ὑποθέσεις ἐργασίας ὅπως εἶναι π.χ. ὁ *συστημικός*³ χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἢ ὁ ἀποσπασματικός καί πολλές φορές ἀντιφατικός καί χωρῆς κριτική συνοχή κόσμος του;

Ὁ χρόνος καί οἱ πηγές

Ἡ ἱστορία τῶν διακεκριμένων γεγονότων καί προσωπικοτήτων, δηλαδή ἡ ἱστορία τοῦ *σύντομου χρόνου*

καί τῶν γραπτῶν πηγῶν, πραγματοποίησε ἐδῶ καί πολλές δεκαετίες σημαντικές ἀναθεωρήσεις σέ δύο τομεῖς:

α) στόν τομέα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου

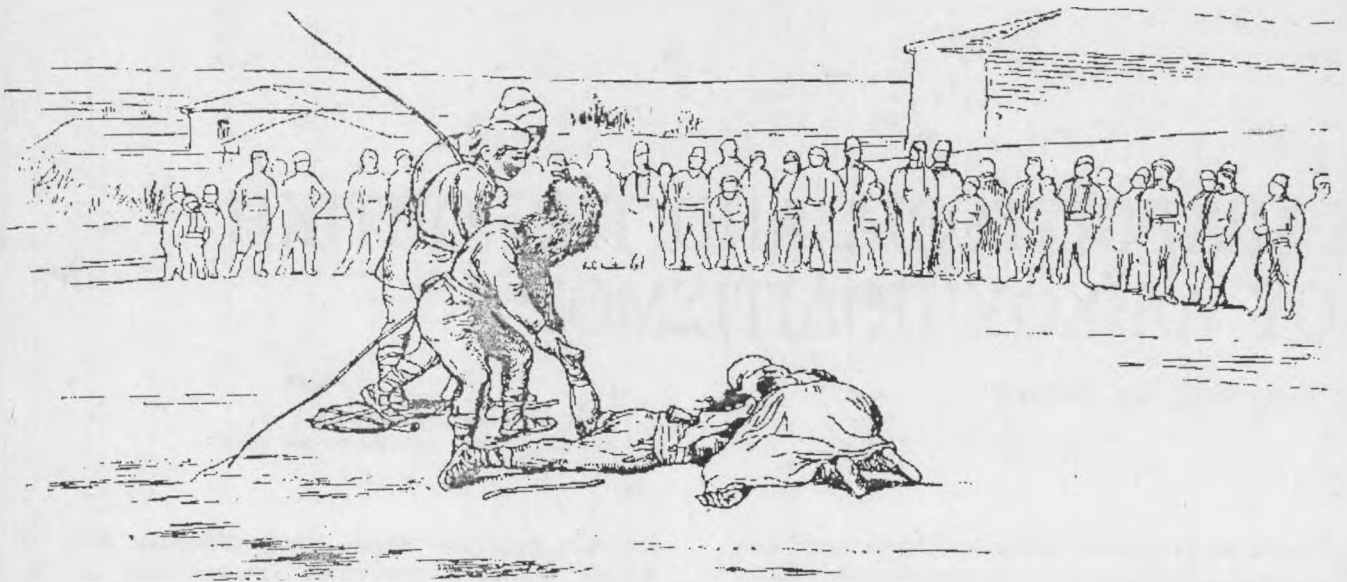
β) στόν τομέα τῶν πηγῶν τοῦ ὑλικοῦ της

Τό ξανακοίταγμα τῶν πηγῶν καί τοῦ χρόνου κατέβηκε ἀφ' ἐνός τήν προφορική⁴ πληροφορία ὡς πρόσθετο ἀγωγό πληροφόρησης καί ἀφ' ἑτέρου τά συμβάντα τοῦ *μακροῦ*⁵ χρόνου ὡς ἕνα καινούργιο πεδίο ἔρευνας, μέ τά γνωστά, πολύ σημαντικά, ἀποτελέσματα.

Αὐτός ὁ σύγχρονος προσανατολισμός τῆς ἱστοριογραφίας τήν ἔφερε πολύ κοντά στίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί ιδιαίτερα στίς ἐπιστήμες τῶν προφορικῶν πολιτισμῶν, δηλαδή κοντά στήν ἀνθρωπολογία πού διαθέτει καί ἕνα ἀναπτυγμένο θεωρητικό λόγο καί κοντά στό ἀντικείμενο τῶν ἔθνικῶν φολκλόρ, ἐπιστημονικῶν κλάδων μέ περιορισμένες θεωρητικές ἀναζητήσεις, μολονότι ἔχουν ἀποθησαυρίσει ἕνα σημαντικό σέ ποσότητα καί σέ ποιότητα ὑλικό.

Αὕτη ἡ στροφή ἐπικέντρωσε τό ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορίας στό χρόνο τῶν *δομῶν* καί τῶν *παραδόσεων*,⁶ καθῶς καί στήν καθημερινότητα καί στή συμβολική ἀναπαράστασή της στό νοῦ καί στόν ψυχισμό ὄχι μόνο τῶν λογίων καί τῶν χρηστῶν τῆς γραφῆς, ἀλλά καί τῶν ἀγράμματων πληθυσμῶν, τῶν «χωρικών» οἰκισμῶν τῶν καινοπόλεων καί τῶν πόλεων. Κατηύθυνε ἐπίσης τό βλέμμα της στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ σιλογική μνήμη ὀργανώνει τή γνώση, κωδικοποιεῖ τίς πληροφορίες ἐπιλέγοντας ἐκεῖνες πού τῆς χρειάζονται καί ἐπινοεῖ τρόπους γιά τή διάσωσή τους καί τή μετάδοσή τους στό χρόνο, ἀπό γενιά σε γενιά.

Σέ παρόμοιους στόχους ὑπῆρξαν ἐξαρχῆς προσανατολισμένες καί οἱ ἐπιστήμες τῶν προφορικῶν πολιτισμῶν. Ἡ ἀνθρωπολογία καί τά ἔθνικα φολκλόρ περιγράφουν τά ἔθιμα καί τίς τελετουργίες, συλλέγουν πληροφορίες γιά τήν ἀγροτική καί κτηνοτροφική ζωή,

γιατί τις τεχνικές μεταποίησης των πρώτων υλών και για τη συμβολική υποστήριξη αυτών των πρακτικών, ασχολούνται διεξοδικά με τη θεσμική οργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών, καταγράφουν τό γλωσσικό έποικοδόμημα στις δύο χρήσεις του, την πρακτική και την ποιητική, και γενικά άντλούν πληροφορίες για ό,τι αναφέρεται στις «άνταλλαγές αγαθών, γυναικών και μηνυμάτων», όπως όρίζει τό πολιτισμικό σύμπαν ό Κλώντ Λεβί-Στρως. Πάντοτε όμως αυτές οι έπιστήμες ενδιαφέρονται για τη συμπτυκνωμένη γνώση, εμπειρία και ευαισθησία, για ένα πολιτισμικό υλικό τό όποιο, άν και είναι καταξιωμένο στην άτομική και στην συλλογική συνείδηση της ομάδας, δίνει πολύ λίγα στοιχεία για την πραγματικότητα όπως την βίωσαν τά συγκεκριμένα άτομα.

Οι ανθρωπολόγοι και οι λαογράφοι, με την έπιτόπια έρευνα και την άμεση, πρόσωπο με πρόσωπο, έπαφή με τους πρωταγωνιστές αυτών των πολιτισμών και διατηρώντας τόν άπόλυτο έλεγχο της συγκρότησης του υλικού τους, ασχολήθηκαν με ό,τι ήταν έτοιμο από καιρό: τις σταθερές και έπικυρωμένες από την κοινωνική ομάδα συμπεριφορές.

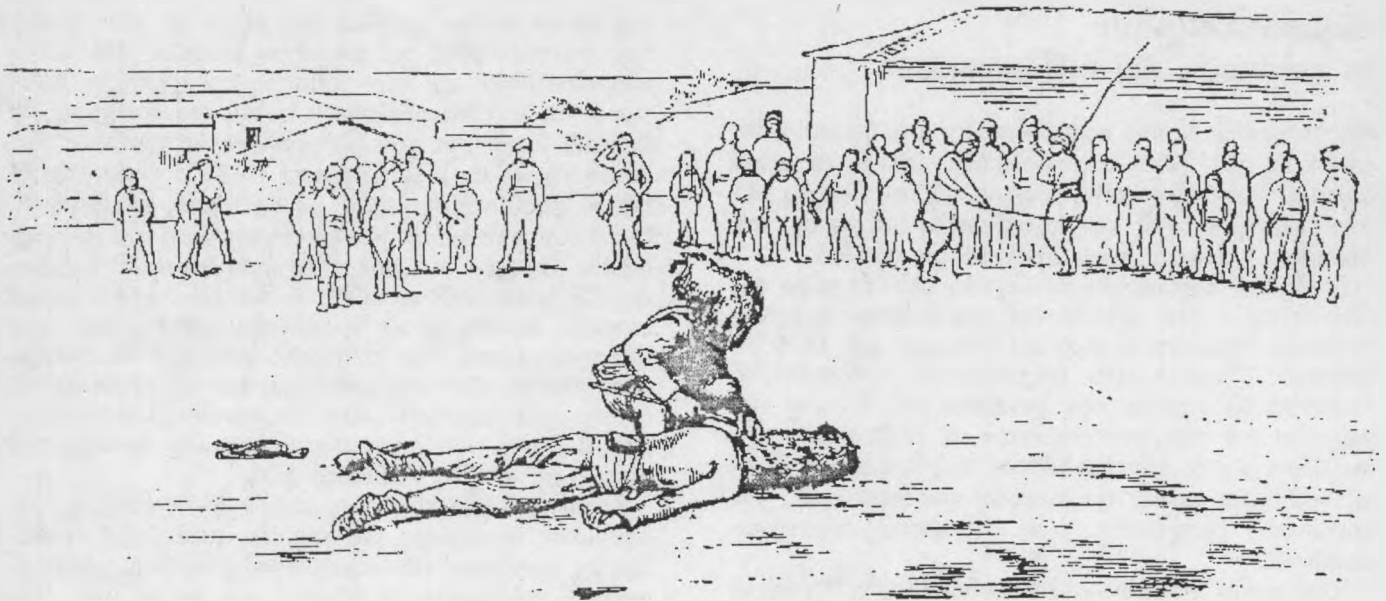
Έδώ ακριβώς παρεμβαίνει ή μικροϊστορία. Η μικροϊστορική όπτική έρχεται νά εντάξει στό πεδίο έρευνας τή συγκεκριμένη περίπτωση και τή συμπεριφορά της: οικονομική, θεσμική ή ιδεολογική έρχεται νά εντάξει τό προσωπικό δίωμα, τό χρόνο όπως τόν βίωσαν όχι διακεκριμένες προσωπικότητες, αυτές πού γράφουν τή ιστορία και ξέρουν ό,τι τή γράφουν, αλλά άτομα πού «γράφουν τή ιστορία και δέν ξέρουν ό,τι τή γράφουν», κατά τή γνωστή φράση του Μάρξ. Έξάλλου τό υλικό πού έδωσε τό αρχικό κίνητρο για τή διαμόρφωση της μικροϊστορικής όπτικής, τό αρχαιακό υλικό των δικών της Έρως Έξέτασης,⁷ κρά-

τησε ζωντανά τά άποτυπώματα από τις πιο κορυφαίες και δραματικές στιγμές της ζωής συγκεκριμένων χωρικών, τους όποιους ή έμμογή στή δική τους κοσμοαντίληψη, στή δική τους «άλήθεια» (όπως γράφει και ό Μακρυγιάννης), τους όδήγησε σέ θανάσιμη σύγκρουση με τόν έπίσημο πολιτισμό, σέ στημένες δίκες και πολλές φορές στην πυρά. Αυτό τό άνοιγμα στό δίωμα και γενικά στή μικρή κλίμακα έρχεται νά προβληματίσει πάνω σέ ένα καινούργιο υλικό και τις έπιστήμες των προφορικών πολιτισμών.

Τό θεωρητικό πρότυπο της μικροϊστορίας

Θά αναφερθώ σέ δύο πλευρές του θέματος πού άφορούν τή αντίληψη του λαϊκού πολιτισμού: α) ως ένα σύστημα μέσα στό όποιο διεξάγεται ένας πολυεπίπεδος διάλογος, ό όποιος δέν περιορίζεται μόνο στό έσωτερικό του συγκεκριμένου συστήματος, αλλά είναι άνοιχτός και σέ άλλες πολιτισμικές όντότητες, β) ως μία κοσμοαντίληψη, διαφορετική από εκείνη του έπίσημου πολιτισμού και πολλές φορές αντίθετη προς αυτή.

Η μικροϊστορία επανεντάσσοντας στά ιστοριογραφικά δρώμενα τή μικρή κλίμακα δέν φιλοδοξεί νά παραγαμίσει τό σώμα της ιστορίας με διαφυγόν υλικό.⁸ Έξάλλου ή μικρή κλίμακα δέν εισάγεται για πρώτη φορά από τους ιστορικούς της μικροϊστορικής όπτικής. Τό στοιχείο πού ανανεώνει τή συγκεκριμένη ιστορική χρήση της μικρής κλίμακας είναι τό θεωρητικό πλαίσιο. Ο διάλογος της άτομικής περίπτωσης με τό συλλογικό γεγονός έκλαμβάνεται στή δυναμική πραγμάτωσή του και τείνει νά ενσωματώσει όλα τά έπίπεδα της υλικής και συμβολικής πραγματικότητας πού τόν πα-

ράγει. Άλλωστε, το συμβολικό σύστημα τής γλώσσας πού οι εισηγητές της Κάρλο Γκίνζμπουργκ και Κάρλο Πόνι υποδεικνύουν ως θεωρητικό μοντέλο τής ανάλυσής τους, αποκλίνει σαφώς τόσο από τήν ιδιογραφική (idiografic) όπτική τής παραδοσιακής χρήσης τής μικρής κλίμακας, όσο και από αντίληψη τού συστήματος ως ενός οργανισμού πού λειτουργεί μέ βιολογικές προδιαγραφές. Η δυναμική τών σχέσεων πού ρυθμίζουν τό σύστημα γλώσσα-όμιλία⁹ συνεπάγεται έννοιες όπως: δομικά στοιχεία, λειτουργία, ασύνειδες δομές. Συνεπώς τό επίθεμα μικρό δέν συναρτάται απλώς και μόνο μέ τή μελέτη φαινομένων τής μικρής κλίμακας αλλά υποβάλλει και μία σαφώς διαφορετική θεωρητική και ιδεολογική άφετηρία.

Από τό άλλο μέρος, αυτό τό σχήμα λειτουργίας τού γλωσσικού συστήματος, μεταφερόμενο εδώ και πολλές δεκαετίες από τό στοιχειώδες επίπεδο τής γλωσσικής επικοινωνίας (έτσι όπως τό όρισε ο Σωσσύρ) στό εξαιρετικά σύνθετο έποικοδόμημα τής λαϊκής λογοτεχνίας, δοκιμάστηκε και έδωσε έγκυρες απαντήσεις σέ δύο πολύ βασικά προβλήματα πού απασχολούσιν τούς μελετητές της:

α) άποσαφήνισε και έπιβεβαίωσε τόν συλλογικό τρόπο δημιουργίας τής λαϊκής λογοτεχνίας και κατ' έπέκταση τού λαϊκού πολιτισμού

β) κατέδειξε τή στενή αλλά ταυτόχρονα άπελεύθερη σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στό έξωπροσωπικό, διυποκειμενικό ύλικό τής λαϊκής λογοτεχνίας, τό όποιο έχει μία έν δυνάμει ύπαρξη καθώς πρόκειται για ένα έσωτερικευμένο σύνολο από καθορισμένους κανόνες και παρορμήσεις, για ένα σχέδιο τής ύπάρχουσας παράδοσης και στήν άτομική χρήση αυτού τού ύλικού πού πραγματοποιούν, ζωογονώντας τά συγκεκριμένα άτομα σέ συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Η έκ νέου ένταξη τών μεμονωμένων συμπεριφορών και γεγονότων πού έπιχειρεί ή μικροϊστορία στοχεύει στόν έντοπισμό τής πραγμάτωσης τής όμιλίας, σ' ένα ακόμα πιο σύνθετο πολιτισμικό περιβάλλον εκεί όπου τά όρια τού λαϊκού πολιτισμού παρουσιάζουν ρωγμές και ανοίγματα, και αυτοί πού μιλούν τή γλώσσα παίρνουν μηνύματα, εκτός από τή δική τους πραγματικότητα, πού συνεχώς αλλάζει, και από μία άλλη παράδοση: από τή μεγάλη παράδοση τού Ρόμπερ Ρέντφιλντ.¹⁰ Ο τρόπος ακριβώς πού προσπαθούν νά προσλάβουν, νά κατανοήσουν και νά ένσωματώσουν αυτά τά μηνύματα στό δικό τους, πατροπαράδοτο πολιτισμικό σύστημα ή νά τά άπορρίψουν είναι ένα από τά ζητούμενα τής μικροϊστορίας. Γιατί άν ο διάλογος στό έσωτερικό τού λαϊκού πολιτισμού, πολλές φορές, έξομαλύνεται μέ τόν μαγικό τρόπο σκέψης, ο διάλογος μέ τον έπίσημο πολιτισμό, καθώς διεξάγεται μέ άνισους όρους, αφήνει νά διαφαίνεται και ο ιδιοτελής και αυταρχικός χαρακτήρας τού έπίσημου πολιτισμού και ή άρνηση τού λαϊκού πολιτισμού νά συμμορφώνεται σέ μία άνευ όρων συνολολόγηση ή συναίνεση μαζί του.

Η άτομική περίπτωση λοιπόν, τό ισοδύναμο τής άτομικής χρήσης τής γλώσσας, ή όμιλία, ακόμη και όταν ή συμπεριφορά της δέν έπικυρώνεται από τήν κοινωνική ομάδα και κατά συνέπεια δέν ένσωματώνεται στήν ύπάρχουσα παράδοση, αλλά παραμένει μετέωρη, καταδεικνύει τή δυναμική λειτουργία τού συστήματος: λειτουργία πού εκδηλώνεται είτε ως κατάφαση και έπαλήθευση τής ύπάρχουσας δομής, είτε ως μετασχηματισμός της, είτε ως άκύρωσή της, είτε τελικά ως δημιουργία μιας καινούργιας σταθερής δομής: αλλά και όταν μένει μετέωρη, αξίζει νά καταγραφεί ως μία ένδειξη πού δηλώνει τίς λανθάνουσες δυνατότητες τού συστήματος.

Δύο παραδείγματα: τό καλαμπόκι και ὁ Benandanti

Θά ἀναφερθῶ σέ δύο παραδείγματα, πού δείχνουν τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ μικροῖστορία ἐννοεῖ τή σχέση ἀνάμεσα στό μεμονωμένο γεγονός και στό πλέγμα τῶν ἀναφορῶν του πρὸς τήν πολυεπίπεδη παράδοση, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας πραγματώνεται ὡς ὁμιλία.

Τό πρῶτο παράδειγμα προέρχεται ἀπό τό χῶρο τῆς οἰκονομίας. Στή μελέτη του *Innovazione tecnica e resistenza contadina Il mais nel Piemonte del 1600*¹¹ ὁ ἱστορικός Τζιοβάνι Λέβι ἀνιχνεύει και προσπαθεῖ νά ἐντόπισει τά νήματα πού συνδέουν τήν ἄρρηση τῶν χωρικῶν και τῶν γαιοκτημόνων νά υἰοθετήσουν τήν καλλιέργεια ἑνός νέου προϊόντος, τοῦ καλαμποκιού, μέ τίς βαθύτερες δομές, πραγματικές και συμβολικές, τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος μέσα στό ὁποῖο δραστηριοποιούνται.

“Ὅσο χρόνο ἡ κοινωνική ἰσορροπία ἐξασφαλίζεται μέ τίς παραδοσιακές καλλιέργειες και οἱ ὅροι ἐργασίας και ἀνακατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος εἶναι ἐκατέρωθεν ἀποδεκτοί, μέ λανθάνουσα ὡστόσο τή σύγκρουση, τό νέο προϊόν συναντᾷ δυσκολίες στήν ἀποδοχή και στήν ἐξάπλωσή του. Ὁ Λέβι χειρίζεται τό ὑλικό του μέ εὐστροφία, ἐκτιμώντας τίς ἀναφορές τῆς καινούργιας καλλιέργειας μέ τήν ποσότητα και τήν ποιότητα τῶν καλλιεργήσιμων γαιῶν, μέ τον καταναγκασμό τῆς δεκάτης και τήν ἐπάρκεια ἢ ἀνεπάρκεια τῶν διαθέσιμων παραδοσιακῶν δημητριακῶν διαπιστώνει ὅτι ὁ διάλογος τοῦ καινοτόμου λόγου (τῆς νέας καλλιέργειας) και μέ τούς – συναντᾷ δυσκολίες και ἀντιστάσεις και τούς διεξάγεται μέ ἀργούς ρυθμούς. Ἡ ρήξη θά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν ἐπενέργεια ἐξωτερικῶν παραγόντων, ὅπως ὑπῆρξαν: ὁ πόλεμος τοῦ 1620, ἡ ἐπιδημία χολέρας τό 1630 και ἡ οικονομική κρίση τοῦ 1691. Τελικά οἱ χωρικοί θά προσαρμοστοῦν στήν πραγματικότητα τῆς νέας καλλιέργειας και θά ἐξαναγκαστοῦν νά ὑπογράψουν μιά νέα σύμβαση ἐργασίας, ἕνα νέο συμβόλαιο δουλειᾶς, ὅπως σημειώνει ὁ Λέβι.¹²”

Τό δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπό τή σφαῖρα τῆς συμβολικῆς πραγματικότητας, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται και τή διώνουν τά λαϊκά στρώματα και ὅπως τήν ἀξιολογοῦν και τή χειραγωγοῦν κατά περίπτωση οἱ διαχειριστές τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἐκκλησιαστική ἐξουσία.

Στό βιβλίο του *I Benandanti*,¹³ ὁ Κ. Γκίνζμπουργκ μελετᾷ μιά εἰδική κατηγορία χωρικῶν τῆς ἐπαρχίας Φριούλι τῆς περιφέρειας Βενέτο. Πρόκειται γιά ἄτομα *ξεχωριστά ἐκ γενετῆς*,¹⁴ τά ὁποῖα μέ τίς πράξεις και τά λόγια τους κατορθώνουν νά ἀκυρώσουν τυχόν κακοτυχίες και δυσπραγίες τῶν συγχωριανῶν τους, ὅπως ἀρρώστειες και ἄλλα δεινά, συμφορές πού ἡ κοινότητα τίς ἀποδίδει σέ κακοποιές και δαιμονικές ὀντότητες.

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Γκίνζμπουργκ δέν ἐστιάζεται στό

φαινόμενο καθαυτό, ἀλλά στρέφεται σέ μιά πλευρά του: στούς ὅρους τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στή λαϊκή κοσμοαντίληψη και στόν ἐπίσημο και κυρίαρχο πολιτισμό και στά συμφραζόμενα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου. Τό πλούσιο ὑλικό πού τοῦ προσφέρουν τά πρακτικά τῶν δικῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης ἀπό τό 1575 ἕως τό 1650 και οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας μέ τίς ὁποῖες μελέτησε τό ὑλικό του, τοῦ ἐπέτρεψαν νά ἀνασυνθέσει και νά προβάλει μπροστά μας μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα διαδικασία. Τῆ διαδικασία κατά τήν ὁποία μιά ἀρχαϊκή λαϊκή λατρεία, δεμένη μέ τή γονιμότητα τῆς γῆς και τούς Benandanti πού τήν τελοῦσαν, κατέληξε νά ἀλλάξει περιεχόμενο, τόσο στή συνείδηση τῶν *καλοπροαίρετων* ἀτόμων πού ἀσκοῦσαν αὐτή τήν κοινωνική λειτουργία, ὅσο και στή συνείδηση τῆς κοινωνικῆς ομάδας πού τούς εἶχε ἀναθέσει αὐτό τό ρόλο.

Κάτω ἀπό τήν πίεση και τούς ἐξαναγκασμούς, τίς ἀτέρμονες ἀνακρίσεις, τίς παραπλανητικές και ὑποβολιμαίες ἐρωτήσεις τῶν ἱεροδικαστῶν, οἱ Benandanti ἐφτασαν στό σημεῖο νά πείσουν τόν ἑαυτό τούς ὅτι δέν ἐνεργοῦσαν ἐπ' ἀγαθῶ τῶν συνανθρώπων τους, νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ γονιμοποιῶν και θεραπευτικοῦ περιεχομένου τῶν λατρευτικῶν πρακτικῶν τους και νά παραδεχτοῦν ὅτι στίς μεσονύχτιες ἐξόδους τους δέν ἀγαθοεργοῦσαν ἀλλά συμμετεῖχαν σέ δαιμονικές συναθροίσεις, τίς λεγόμενες Sabba, κακοποιῶν ὄντων.

Παράλληλα, ἡ πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ πλούσιου και παραμελημένου ἀπό τήν ἱστορία ὑλικῶν ἐπαλήθευσε τή λειτουργία τοῦ συστήματος γλώσσα - ὁμιλία σέ ἕνα ἄλλο πολιτισμικό ἐπίπεδο ἀπό ἐκεῖνο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, πῶ σύνθετο και πῶ περίπλοκο. Τό πλῆθος τῶν περιπτώσεων τῶν Benandanti, πού διέσωσαν τά πρακτικά ἐκείνων τῶν δικῶν, ἄφησε νά διαφανεῖ ἡ διαφορετική κάθε φορά ἐκφορά τῆς ὁμιλίας: ὁ προσωπικός τρόπος ἐκφρασης και πραγμάτωσης τοῦ παραδομένου ἐξωπροσωπικοῦ, διωποκειμενικοῦ πολιτισμικοῦ συστήματος, ὅπως ὑπῆρξε ὅλο τό πλέγμα τῶν πεποισήσεων τῶν συγκεκριμένων κοινωνικῶν ομάδων γιά τόν ἀγαθοποιό ρόλο τῶν Benandanti.

Ὁ Ἴταλός ἱστορικός, πίσω ἀπό τή φαινομενική ὁμοιομορφία αὐτῶν τῶν πεποισήσεων, κατόρθωσε νά συλλάβει τόν διαφορετικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνδρες και οἱ γυναῖκες Benandanti βίωσαν τό ρόλο πού τούς ἀνέθεσε ἀπό τή γέννησή τους ἡ κοινωνική ομάδα. Καί ἐπιπλέον κατόρθωσε νά παρακολουθηθεῖ τήν πορεία πού διέγραψε ὁ ψυχισμός και ἡ σκέψη ἕως τό σημεῖο νά ἀποδώσουν στίς πράξεις τους ἕνα διαφορετικό περιεχόμενο, τό ἀρνητικό περιεχόμενο πού τούς ἐπέβαλε ὁ κυρίαρχος πολιτισμός. Στή συγκεκριμένη ἱστορική συγκυρία, ἡ ἐνίσχυση τῆς πολλαπλῆς ἡγεμονίας τῶν διευθυντικῶν στρωμάτων πάνω στά λαϊκά στρώματα χρειαζόταν τήν *κατασκευή ἀντιφρονούντων και τή συγκρότηση μηχανισμῶν καταστολῆς*. Στήν περίπτωση τῶν Benandanti δέν ἔχουμε τή ρηξικέλευθη ἐκφορά ὁμιλίας, ὅπως ἦταν τό προηγούμενο παράδειγμα

μα τής νέας καλλιέργειας. Αντίθετα, έχουμε μία συμπεριφορά επικυρωμένη για αιώνες από τή συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, όπως ή παλαιά καλλιέργεια, συμπεριφορά ή οποία, ως προς τήν άνορθόλογη λειτουργία τής, δέν βρίσκεται σέ καμιά άσυμφωνία μέ τήν έξίσου «άνορθόλογη» λογική τών ιεροδικαστῶν. Η διαφορά έντοπίζεται σέ άλλο επίπεδο. Στή συνειδητοποιημένη πρόθεση τοῦ επίσημου πολιτισμοῦ νά ἐλέγξει άπολύτως καί νά μονοπωλήσει αὐτή τήν κοινωνική λειτουργία, παρεμβαίνοντας δραστικά στόν τρόπο πού σκέπτονται καί αντιμετωπίζουν όρισμένες αναπόφευκτες βέβαια δυσμενείς καταστάσεις τά λαϊκά στρώματα. Τό ἐπόμενο βήμα γιά τήν ἐπιβολή αὐτῶν τῶν στόχων ἦταν ή καταστολή καί ή καταδίκη ὡς αίρετικῶν τῶν κάθε μορφῆς αντιφρονούντων – μία συμπεριφορά τόσο παλαιά ὅσο καί ή ἀδιάρρηκτη συνεργασία τῆς κοσμικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας.

Η διαλογική μορφή τοῦ ὑλικοῦ πού εἶχε στή διάθεση τοῦ ὀ Ιταλός ιστορικός – μορφή πού συγγενεῖται κατά κάποιο τρόπο μέ τό ὑλικό τῶν λαογράφων καί τῶν ἀνθρωπολόγων καί ὡς πρὸς τίς μεθόδους παραγωγῆς του – καθώς καί τά θεωρητικά του ἀνοιγματα, (ὁ ἀνθρωπολογικός ἐξοπλισμός τῆς προβληματικῆς του, ή γκραμοσιανή σκέψη, οἱ ἀπόψεις τοῦ Μιχαήλ Μπαχτίν γιά τόν λαϊκό πολιτισμό κλπ.¹⁵) τόν βοήθησαν σχεδόν νά δεῖ με τά μάτια του καί σχεδόν νά ἀκούσει μέ τά αὐτιά του τοὺς διαλεγόμενους τῆς ἀκροαματικῆς διαδικασίας: ἀπό τό ἕνα μέρος τόν αὐτοκυριαρχημένο καί ἀπειλητικό λόγο πού διατύπωναν οἱ ιεροδικαστές καί ἀπό τό ἄλλο τόν χωρίς κριτική ἐνότητα ἀνυπεράσπιστο λόγο τῶν χωρικῶν Benandanti.

Διαβάζοντας μέ αὐτό τόν τρόπο τά πρακτικά τῶν δικῶν ὀ Γκίνζμπουργκ διαπιστώνει ὅτι πολλές φορές δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ «μονόλογο», ὅτι δηλαδή οἱ ἀπαντήσεις τῶν κατηγορούμενων χωρικῶν δέν ἀπηχοῦν ὅπως γίνεται συνήθως τίς ἐρωτήσεις τῶν ιεροεξεταστῶν, ἀλλά ὅτι «βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα πραγματικό πολυφωνικό διάλογο. Ἦτοι, συλλαμβάνουμε φωνές διακριτές, διαφορετικές, σίγουρα ἀντίθετες, γιά νά ὀδηγηθοῦμε στή συνέχεια στή σκέψη ὅτι βρισκόμαστε μπροστά σ' ἕνα βαθύ πολιτισμικό στῶμα, πού ἀντιστέκεται σύσσωμα στή χειραγώγηση τοῦ ἐπίσημου πολιτισμοῦ». Βεβαίως, ὅπως συμβαίνει καί μέ ἄλλες μορφές πολιτισμικῶν ἀντιστάσεων – αὐτή ή σοβαρή σύγκρουση ἔληξε μέ τήν ἰδεολογική ἥττα τῶν Benandanti, οἱ ὁποῖοι τελικά νίθητησαν τήν ταυτότητα πού τοὺς ἐπέβαλε ή κυρίαρχη ἰδεολογία.

ὀ Γκίνζμπουργκ, ξεκινώντας, ὅπως δηλώνει ὀ ἴδιος, ἀπό μία βάση διαφορετική ἀπό ἐκείνη τοῦ φοιτητοῦ, στήνει τή σκηνή, τά πρόσωπο καί τίς σχέσεις πού συνθέτουν ἕνα ὀλόκληρο σύστημα πεποιθησεων καί συμπεριφορῶν πού κυριαρχοῦνται ἀπό τήν ἀνορθόλογη - μαγική σκέψη, σέ ἕναν καθορισμένο ἰστορικά χώρο καί χρόνο. Παρακολουθεῖ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τό πλέγμα τῶν ἀμοιβαίων ἀναφορῶν πού συνδέουν τίς κινήσεις τῶν προσώπων καί τῶν ἰδεῶν, μελετᾷ τή λειτουργία τοῦ

συστήματος καί τόν τρόπο πού τό σύστημα ἀναπαράγεται, τά μέτωπα πού προβάλλουν ἀντίσταση καί τίς συνθήκες ὑποχώρησης, ὀριστικῆς ἢ προσωρινῆς.

Οἱ ἀνταποκρίσεις τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης

Η μικροϊστορία, λοιπόν, κατορθώνει νά διαβάσει μέ τόν δικό τῆς ἀνανεωμένο τρόπο ἕνα ἰδιαίτερα κρίσιμο κεφάλαιο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ¹⁶ προσφέροντας παράλληλα ἕνα ὑπόδειγμα ἔρευνας καί στοὺς μελετητές του. Κατορθώνει, ἐπίσης, ἀφ' ἐνός νά ἐπαληθεῖσει τή συστημική ὀργάνωση καί λειτουργία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ συστήματος καί ἀφ' ἐτέρου, έντοπίζοντας τά μέτωπα, τήν ἔνταση καί τίς ἀσφαλιστικές δικλίδες τῶν ἀντιστάσεων του, νά ἐπιβεβαιώσει τόν ἀντιφατικό χαρακτήρα του.

Καί τά δύο παραδείγματα, ή ἀντίσταση τῶν χωρικῶν στή νέα καλλιέργεια καί οἱ «δαμονικῆς» τῶν Benandanti, δέν εἶναι ἀγνωστα φαινόμενα τόσο στοὺς ἀμιγῆς προφορικούς πολιτισμούς, ὅσο καί στόν λαϊκό πολιτισμό τῶν ἰστορικῶν λαῶν. Εἶναι γνωστή, ἂν καί δέν ἔχει μελετηθεῖ μέ μία παρόμοια μικροϊστορική ὀπτική, ή δυσπιστία καί ή ἐπιφύλαξη μέ τήν ὀποία ὑποδέχτηκαν τήν καλλιέργεια τῆς πατάτας οἱ Ἑλληνες χωρικοί, καί οἱ προσπάθειες τοῦ Καποδίστρια νά ἐπιβάλλει τήν καλλιέργειά τῆς, καθώς καί ὀ τρόπος μέ τόν ὀποῖο ὀ κυβερνήτης τοῦ νεαροῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐπέβαλε τελικά τήν καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ προϊόντος.¹⁷

Ἐἰδικότερο ἐξάλλου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ή ὕπαρξη καί ή δραστηριότητα καί στήν ἑλληνική λαϊκή παράδοση ἀνάλογων μέ τοὺς Benandanti «ἀγαθοποιῶν» μεσαζόντων. Πράγματι, ή ἑλληνική λαϊκή παράδοση, πολύ πρὶν ή ἀστική λογιόσυνη (ένταγμένη στό αἷτημα τῆς συγκρότησης τοῦ ἔθνικοῦ κράτους) ἀρχίσει νά ἐνδιαφέρεται γιά τόν λαϊκό πολιτισμό, θά λέγαμε αὐτόκλητα, ἔδωσε τή σπουδαία καί μοναδική σέ πληρότητα καί πυκνότητα πληροφοριῶν κατάθεσή τῆς. Ἐναφέρομαι στό ἔργο τοῦ Μακρυγιάννη καί ἰδιαίτερα στά ὀράματα καί θάματα. Εκεί, λοιπόν, στά ὀράματα καί θάματα, ὀ παλαίμαχος ἀγωνιστής, μνημονεύει ἕνα προσωπικό του βίωμα, τό ἐξῆς:

«Ἐρχεται ἕνας ἀγωνιστής ἀπό τήν Αἴγυπτο, βλέπει τή φαμελιά μου σ' αὐτήν τήν κατάσταση, λέγει: τῆς ἔχουν κάμωμα, καμωμένο δαμονικόν. Ἐγὼ δέν τό πιστεύω μέ διάζει νά τό πιστεύω μου λέγει: τό βράδυ θά ἰδοῦμεν τί εἶναι, τό βράδυ ἕκατσε ὀλη μέρα μαζί μου τό βράδυ τά μεσάνυχτα, μέ παίρνει ἐμένα καί παίρνω καί ἄλλον ἄνθρωπο, ὅτι φοβήθηκα μόνος μου καί κατεβαίνομε στό περιβόλι μου καί γυμνώνεται αὐτός καθώς τόν ἔκαμε ή μάνα του καί ἄρχισε ὡς μίαν ὄρα καί εἶπε, εἶπε, εἶπε. Τότε μᾶς λέγει: Φέρτε μου ἕνα τσαπάκι».¹⁸

ὀ «ἀγωνιστής ἀπό τήν Αἴγυπτο» ζεῖ σχεδόν τέσσερις αἰῶνες μετά ἀπό τοὺς «συναδέλφους» του

Benandanti τοῦ Φρίουλι· ζεῖ στήν Ἀνατολή, στήν πολυεθνική Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία καί σέ μιά χώρα πού ἀγωνίζεται μέ ἐνοπλή ἐξέγερση νά ἀποκτήσει τήν ἐλευθερία της καί νά αὐτοπροσδιοριστεῖ ὡς ἐθνική ὄντοτητα, στηριζόμενη στήν ἐλληνική της ταυτότητα καί στή χριστιανική ὀρθοδοξία. Καί οἱ δύο, ὁ Μακρυγιάννης καί ὁ ἀνώνυμος ἀγωνιστής, βίωσαν τήν πραγματικότητα τῆς πολυεθνικῆς καί πολυπολιτισμικῆς κοινωνίας τους, συμμετέχοντας ἐνεργά σέ δύο ἀντίπαλες πολιτισμικές παραδόσεις. Ἀπό τό ἕνα μέρος εἶχαν ἀνατραφεῖ μέ τίς ἀξίες τοῦ πατροπαράδοτου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καί ἀπό τό ἄλλο εἶχαν διδαχθεῖ ἀπό τήν Ἐκκλησία τίς χριστιανικές ἀξίες καί εἶχαν κατηχηθεῖ στήν ἀπόλυτη ἀλήθεια τοῦ ἐπίσημου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Γιά τούς δύο Ἕλληνες ὁ μαγικός τρόπος σκέψης ὑπῆρξε τό νοητικό ἐργαλεῖο μέ τό ὁποῖο μποροῦσαν νά συμμετέχουν στά δύο πολιτισμικά συστήματα καί νά συνοικονομοῦν τίς ἀντιφάσεις τῆς πραγματικότητας μέσα στήν ὁποία ζοῦσαν. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, αὐτός ὁ τρόπος σκέψης ὑπῆρξε ἡ μακρᾶνιωνη προϋπόθεση γιά τό πῆγαινε - ἔλα τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων στόν «μαγικό κόσμο» πού ὀριοθετοῦσαν, ἀπό τό ἕνα μέρος ἡ μυθοποιία καί ἡ πρακτική τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας - ὑποστηριγμένη θεωρητικά ἀπό τή θεολογική σκέψη καί πολιτικά ἀπό τήν κοσμική ἐξουσία - καί ἀπό τό ἄλλο ἡ ἀρχέγονη ἀλλά πάντοτε ζωντανή καί δραστηριή λαϊκή παράδοση. Μέ αὐτά τά δεδομένα, ὁ *θηρησκυόμενος* Μακρυγιάννης, ἄν καί εἶχε ἐπίγνωση ὅτι τό ἐπίσημο δόγμα - ἡ χριστιανική ὀρθοδοξία - ἀπαγόρευε μέ αὐστηρές κυρώσεις παρόμοια *ξορκίσματα καί ἀμφοδέματα*, ἀκολούθησε, χωρίς μεγάλες ἀντιστάσεις, τόν Ἕλληνα Benandante στή νυχτερινή τους ἐξοδο στό περιδῶμα. Ὁ προληπτικός χαρακτήρας πού εἶχε προσλάβει γιά ἱστορικούς λόγους ὁ κατασταλτικός λόγος τῆς Ἐκκλησίας δέν μποροῦσε παρά νά ὑποχωρήσει κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς πραγματικότητας πού ἦταν στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἀρρώστια τῆς γυναίκας τοῦ Ἕλληνα ἀγωνιστή.

Ἐξάλλου, τό *πῦρ τό ἐξώτερον*, ἀπειλή πού ὁ ἀγωνιστής Μακρυγιάννης θά βιώσει δραματικά ὡς πραγματική ἀπειλή στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, εἶχε ἀντικαταστήσει ἐδῶ καί αἰῶνες τίς πραγματικές φωτιές πάνω στίς ὁποῖες καίγονταν ὅσοι ἀμφισβητοῦσαν τό κυρίαρχο χριστιανικό δόγμα, τό ὁποῖο ἐνσάρκωνε καί ὑπερασπιζόταν ἡ κοσμική ἐξουσία τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.¹⁹

Ὁ Μακρυγιάννης καί ὁ ἀγωνιστής ἀπό τήν Αἴγυπτο, ὅμως, στή συγκεκριμένη συγκυρία, δέν ἔχουν νά φοβηθοῦν τίς φλόγες πού τὴν ἔλατταν τό κορμί τοῦ αἰρετικοῦ Βασιλείου. Ἄλλωστε οὔτε ἡ Ἐκκλησία φοβάται πιά τίς δαμονικές ἐνέργειες τῶν ἀναλφάβητων χωρικῶν ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἰδεολογική ἡγεμονία της εἶναι κατοχυρωμένη ἐδῶ καί αἰῶνες καί τό *πῦρ τό ἐξώτερον* εἶναι ἀρκετά ἀποτελεσματικό γιά τόν ἐλεγχό τῆς σκέψης τοῦ εὐλογημένου λαοῦ. Ἔτσι, προχώ-

ρησε στίς οὕτως ἢ ἄλλως ἀκίνδυνες «δαμονικές» πράξεις του, γιατί στήν οὐσία ἀτόνησε στή συνείδησή του ἡ ἀπειλή τοῦ *ἐξώτερου πυρός*· ἐκεῖνο πού μέτρησε μέσσα του καταλυτικά ἦταν τό ὀδυνηρό καί χειροπιαστό παρόν.

Ἡ αὐτορρύθμιση τοῦ δεδομένου πολιτισμικοῦ συστήματος καί ἡ ἱστορική συγκυρία δέν εὐνόησαν στήν ὑποδουλωμένη στούς Τούρκους ἐλληνική ἐπικράτεια τή λειτουργία ἀμιγῶν καί ἄμεσων μηχανισμῶν καταστολῆς ἰδεολογικῶν παρεκκλίσεων, ὅπως ὑπῆρξε στή Δύση ἡ Ἱερά Ἐξέταση. Κατά συνέπεια ἡ ἐλληνική γραπτή παράδοση δέν διαθέτει ἀρχαϊκό ὕλικό γιά δίκες καί καταδίκες ἀτόμων πού δέν πειθαρχοῦν στίς χριστιανικές ἀρχές. Γι' αὐτό καί γνωρίζουμε ἐλάχιστα γιά τούς Ἕλληνες Benandanti, τήν κοσμοαντίληψή τους καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τούς ἀντιμετώπιζε τό κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα.

Στή συγκεκριμένη περίπτωση ἡ Ἐκκλησία δέν ἔχει νά ἀντιμετωπίσει τό φαινόμενο τῶν ἰδεολογικῶν αἱρέσεων (φαινόμενο πού καλλιεργεῖται στά διανοούμενα κοινωνικά στρώματα) ἀλλά τόν πατροπαράδοτο καί *δαισιδαίμονα* λαϊκό πολιτισμό, φορεῖς τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ ἀναλφάβητοι χωρικοί. Γιά τόν συνειδησιακό ἐλεγχό τῶν ἀναλφάβητων Ἑλλήνων, τουλάχιστον στούς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἄλλου εἶδους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Οἱ ἀφορεσμοί καί οἱ κυρώσεις μέ στέρηση τῆς Θεῆς Μετάληψης ἦταν ἀπό τίς πιό συνηθισμένες. Τίς περισσότερες φορές ὡστόσο ἦταν ἀρκετή ἡ ἐκφορά τοῦ ἐγκυρου καί ἀπειλητικοῦ λόγου τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος:

«Ὅθεν ὅσοι μεταχειρίζεσθε αὐτά τά διαβολικά μαντολογήματα καί ἐξορκίσματα καί ἐμποδέματα καί γητεύματα καί ἄλλα παρόμοια νά ἤξεύρετε φωτιά θάνετε εἰς τά ὀσπίτια σας καί καίεσθε ζωντανοί καί ἐδῶ καί τήν ἄλλην ζωήν κληρονομάτε τήν αἰώνιον Κόλασιν μαζί μέ τόν δάσκαλόν σας τόν Διάβολο καί τούς συντρόφους του».²⁰

Ἡ ἀναφορά τοῦ Μακρυγιάννη δεβαιώνει ὅτι καί οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες σκέφτονταν καί ἐνεργοῦσαν ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ συνάνθρωποί τους χωρικοί τοῦ Φρίουλι, τέσσερις αἰῶνες πῶ πρῖν, ἐνῶ ἡ τελευταία ἀπεγνωσμένη κραυγή του: «*Ἄλλιῶς εἶμαι καί ἐγώ γιά τόν Λαβύραθο καί πῦρ, καί δέν πάγω ἐκεῖ χάνω διά πάντα*»,²¹ δίνει τό μέτρο τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν «*ἰδεατῶν*» μέτρων καταστολῆς τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, καί τήν καταλυτική ἐπίδραση πού ἀσκοῦσε ἀκόμη καί σέ συνειδήσεις σάν ἐκεῖνη τοῦ ὄξυνουστατου Μακρυγιάννη.

Ἡ συλλογική νοοτροπία

Ἔρχομαι στό δεύτερο ζήτημα πού ἔθεσα πῶ πάνω, στή σχέση τῶν δύο πολιτισμῶν. Στό πολυσυζητημένο πρόβλημα ἡ μικροῖστορία δίνει τή δική της ἀπάντηση.

Ἐδῶ τό καιρίο σημείο εἶναι τό ἐξῆς : πῶς θά ἐννοηθεῖ ὁ λαός, δηλαδή τά ἐξαρτημένα στρώματα τῶν ἱστορικών κοινωνιῶν, καί ὁ πολιτισμός τους, ὁ ὁποῖος, ὄντας προφορικός, διαμορφώθηκε κάτω ἀπό τή σκιά τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ τῶν κυρίαρχων στρωμάτων;²²

Περιορίζομαι σέ μία ἔννοια κλειδί τῆς μακροϊστορικής ὀπτικής, τή «συλλογική νοοτροπία».²³ Ἡ ἔννοια αὐτή πού ἐκλαμβάνεται ὡς μία συνισταμένη κοινῶν διαθέσεων, στάσεων, ροπῶν καί ἀντιλήψεων πού χαρακτηρίζουν μία συγκεκριμένη κοινωνία σέ μία συγκεκριμένη ἱστορική περίοδο μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ καί ὡς ἓνα κοινό στοιχεῖο πού συνέχει καί χαρακτηρίζει χωρίς διάκριση ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Ἡ νοοτροπία δηλαδή ἐκλαμβάνεται ὡς μία διαταξική σταθερή ἀξία.

Ὅσο, αὐτά τά κοινά καί ὁμοιογενῆ στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τήν ἔννοια τῆς συλλογικῆς νοοτροπίας καί συνέχουν ὅλα, ἀδιακρίτως, τά κοινωνικά στρώματα θυμίζουν ἄλλης τάξεως ὁμοιογενῆ στοιχεῖα, ὅπως ὑπῆρξε π.χ. ἡ Ἐθνική Ἰδέα καί ξαναθέτουν τό ἐρώτημα: μήπως θά πρέπει, ἐκτός ἀπό τό τεχνικό γνῶρισμα τῆς προφορικότητας (τό ὁποῖο βέβαια δέν εἶναι αὐθαίρετο γνῶρισμα τῶν ἐξαρτημένων τάξεων), νά λάβουμε σοβαρά ὑπόψη μας καί τήν κοινωνική ταυτότητα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ὡς παράγοντα πού καθορίζει τή μορφή καί τό περιεχόμενο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ; Στό σημείο αὐτό ἡ σκέψη τοῦ Ἀντόνιο Γκράμσι²⁴ γιά τό φολκλόρ, τόν πολιτισμό τῶν ἐξαρτημένων κοινωνικῶν στρωμάτων δίνει τό στίγμα τῆς. Ἡ πολιτισμική ἡγεμονία τῶν διευθυντικῶν στρωμάτων καί ὁ τρόπος πού μεθοδεύεται καί πραγματώνεται, ὁ ἀποσπασματικός καί χωρίς «κριτική ἐνότητα» χαρακτήρας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ θέση ὅτι ὁ λαϊκός πολιτισμός θά πρέπει νά ἐννοηθεῖ ὡς μία κοσμοαντίληψη διαφορετική καί πολλές φορές ἀντίθετη πρὸς ἐκείνη τοῦ ἐπίσημου πολιτισμοῦ εἶναι μερικές ἀπό τίς θέσεις τοῦ Ἰταλοῦ πολιτικοῦ καί διανοητῆ, οἱ ὁποῖες κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀναπροσανάτολσαν τήν ἔρευνα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, προβληματίσαν δημιουργικά τήν ἱστορία καί δέν ἄφησαν ἀδιάφορη καί τή μικροϊστορία.

Ἡ μικροϊστορία, λοιπόν, χωρίς νά ἐξοβελίζει ἀπό τή λογική τῆς τῆ συλλογική νοοτροπία ὡς ἐργαλεῖο ἀνάλυσης, θέτει μερικά κρίσιμα ἐρωτήματα γιά λογαριασμό τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως εἶναι τά ἐξῆς:

«Ἡ ἐπιμονή σέ στοιχεῖα κοινά καί ὁμοιογενῆ πού συνιστοῦν τή νοοτροπία μιᾶς ὀρισμένης περιόδου, μήπως μᾶς ἀναγκάζει ἀναπόφευκτα νά ἀγνοήσουμε τίς ἀποκλίσεις καί τίς ἀντιστάσεις πού ὑπάρχουν στίς νοοτροπίες τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων καί ομάδων πνίγοντάς τα ὅλα σέ μία ἀδιαφοροποίητη νοοτροπία;»²⁵

Καί κάτι ἄλλο: αὐτή ἡ ὁμοιογένεια τῶν νοοτροπιῶν πού ἐξομοιώνουν τά κοινωνικά στρώματα προκύπτει ἀπό φυσικές διαδικασίες ἢ εἶναι κατάληξη μιᾶς διαδικασίας ἐξαναγκασμοῦ καί βίας;

Οἱ μικροϊστορικοί στήν ἔννοια τῆς μακροϊστορικῆς

νοοτροπίας ἀντιπροτείνουν τόν γραμμασιανό ὄρο «ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ κόσμου».²⁶ Για τόν Ἀντόνιο Γκράμσι ἡ ἀντίληψη τῆς ζωῆς καί τοῦ κόσμου ἐννοεῖται ὡς μία κατάσταση σαφῶς εὐρύτερη καί βαθύτερη ἀπό τή νοοτροπία, ἓνα ὁργανωμένο σύνολο πολιτισμικῶν ἀξιών, τό ὁποῖο ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού δέν χαρακτηρίζεται ἀπό «κριτική ἐνότητα» ἐκφράζει μία ὁλοκληρωμένη βιοκοσμοθεωρία, διαφορετική ἀπό ἐκείνη τοῦ ἀνώτερου γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Κοσμοαντίληψη πού διαμορφώνεται μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή ὄλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνικῆς ομάδας παρασέρνοντας ἀπό τά βᾶθη τῶν αἰῶνων ἀρχετυπικές ἀξίες πολιτισμοῦ, τίς ὁποῖες μετασχηματίζουν καί ἀναπροσαρμύζουν ἀκατάπανστα. Πρόκειται δηλαδή γιά μία ἔννοια εὐρύτερη, πού μπορεῖ νά ἐμπεριέχει τίς νοοτροπίες, καί ἡ ὁποία σέ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ ὄχι μόνο νά ἐκφράζει τόν αυτόνομο χαρακτήρα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί τόν ἐρμηγεύει. Ἡ μικροϊστορία ἔλαβε σοβαρά ὑπόψη τῆς τήν κοινωνική ταυτότητα τοῦ λαοῦ, ὡς δημιουργοῦ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀποφεύγοντας νά δεῖ τήν ἔννοια «νοοτροπία» ὡς ὑποκατάστατο παλαιότερων διαταξικῶν ἀξιών, οἱ ὁποῖες ὑπηρετοῦσαν τήν ἰδέα τοῦ ἐνιαίου ἐθνικοῦ ὁργανισμοῦ μέ βιολογικά ἢ ὑπερβατικά χαρακτηριστικά.

Ἀναφέρθηκα σέ ἐκεῖνα τά ἀνοίγματα τῆς μικροϊστορίας τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἀποδειχτοῦν χρήσιμα καί στή μελέτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐνισχύοντας ἀνάλογες τάσεις καί ἀναζητήσεις αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ τομέα. Πρόκειται ἄλλωστε γιά ἓναν πολιτισμό ὁ ὁποῖος, πλάι στή βιωματική πραγματικότητα, ἀναπτύσσει ταυτόχρονα καί τή συμβολική τῆς ὑποστήριξη, γιατί μόνο ἔτσι κατορθώνει νά τήν καταστήσει «βαθιά γνώση», νά τήν κάνει ἱστορία. Ἰστορία ὄχι μόνο ἰδεολογική, ὅπου ἡ συμβολική ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας εἶναι αὐτονόητη, ἀλλά ἐπίσης οἰκονομική καί θεσμική, ἀφοῦ καί οἱ οἰκονομικές δραστηριότητες, ὅπως π.χ. ἡ σοπρά ἢ οἱ θεσμικές πρακτικές ὅπως ὁ γάμος, συνοδεύονται ἀπό ἐθιμικές τελετουργίες καί μυθολογημένο λόγο.

Ἡ προφορικότητα καί ὁ μαγικός τρόπος σκέψης ὑπαγορεύουν μία παρόμοια ὁργάνωση καί μεταβίβαση τῆς γνώσης. Ἐξάλλου καί ἡ μαγική σκέψη, ὅπως τὸνίζει ὁ Κλώντ Λεβί Στρῶς

«δέν εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἐναρξη, τό ξεκίνημα ἢ τό μέρος ἑνός ὅλου πού δέν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ· σχηματίζει ἓνα καλά διαρθρωμένο σύστημα, ἀνεξάρτητο ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἀπό ἓνα ἄλλο σύστημα πού θά συγκροτήσει τήν ἐπιστήμη».

Σημασία ἔχει πῶς θά ἀξιολογήσουμε αὐτό τό ἀνεξάρτητο πολιτισμικό σύστημα, καί κυρίως πού νά ἀποδώσουμε τήν ὑπαρξή του. Θά τό θεωρήσουμε δηλαδή ἓνα αὐθαίρετο πολιτισμικό ἐποικοδόμημα, κατά τό πρότυπο τῆς αὐθαίρετης σχέσης τῶν ὄρων σημαίνον - σημαίνόμενο, ἢ θά τό συναρτήσουμε μέ τήν κοινωνική καί ἱστορική πραγματικότητα; Ὁ Γάλλος ἀνθρωπολό-

γος πού πρῶτος μετέφερε στό χῶρο τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας τό συμβολικό πρότυπο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, συνηθίζει νά ὑποτιμᾷ τά ἱστορικά καί κοινωνικά συμφραζόμενα χάριν τῆς ἐσχατῆς ἀναγωγῆς τῆς ὁμιλίας, δηλαδή τῆς ἀτομικῆς χρήσης τοῦ πολιτισμικοῦ ὕλικου (ὕλικό πού ἐρχεται πάντοτε φορτωμένο μέ τή διαχρονική ἐμπειρία) στά ἐλάχιστα δομικά ζεύγη τῶν δυαδικῶν ἀντιθέσεων.

Ἀντίθετα, οἱ εἰσηγητές τῆς μικροῖστορίας, ὄντας καί οἱ ἴδιοι ἱστορικοί, ἀναγνωρίζουν στήν οικονομική, κοινωνική καί ἱστορική πραγματικότητα πρωταγωνιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς κοσμοαντίληψης τῶν ἀποσιωπημένων ἀπό τήν Ἱστορία κοινωνικῶν στρωμάτων.

1. Τό βιβλίο τοῦ John Miles Foley, *Oral-Formulaic Theory and research. An introduction and annotated bibliography*, Garland, New York & London 1985, ἀποτελεῖ μία κατατοπιστική εἰσαγωγή στήν προβληματική αὐτῆς τῆς θεωρίας.

2. Ἡ ἀναζήτηση τῶν τεχνικῶν τῆς πολιτικῆς γλώσσας περιελάβε ἐξαρχῆς ὡς πεδίο ἐρευνας καί τή λαϊκή λογοτεχνία. Ὁ ρωσικός φορμαλισμός μελέτησε παράλληλα τήν προσωπική καί τή λαϊκή λογοτεχνία, ἀναγνωρίζοντας ὡς προδρόμους τοῦ περασμένου αἰῶνα τοὺς μελετητές A. A. Potebnja (1835-1891) καί Aleksandr N. Veselovskij (1838-1906). Βλ. D' Arco Silvio Avalle, *Dal mito alla letteratura e ritorno*, Mondadori, Milano 1990.

3. Ὁ ὅρος ἀπό τήν περιοχή τοῦ δομικοῦ λειτουργισμοῦ, ὅπου τά λαογραφικά φαινόμενα ἐννοοῦνται καί μελετῶνται κατ' ἀναλογία πρὸς τό κατ' ἐξοχήν συμβολικό καί συλλογικό σύστημα ἐπικοινωνίας, τῆ γλώσσα. Βλ. τό κλασικό κείμενο τῶν P. Bogatyren καί R. Jakobson, «Ἡ λαϊκή λογοτεχνία ὡς αὐτόνομη μορφή δημιουργίας» (μτφρ. Εὐαγγελὴ Ντάτση) Ὁ Πολίτης, 59 (1998), 18-24.

4. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τοὺς πιό δραστήριους κλάδους τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει στήν προφορική μαρτυρία ἐξίσου ἀξιόπιστο ρόλο μέ ἐκεῖνον τῶν γραπτῶν πηγῶν, ἐντάσσοντας στό ἐρευνητικό του πεδίο καί τόν «προφορικό πολιτισμό». Βλ. Paul Thompson, *The voice of the past*, Oral History, Oxford U. Press, 1978, καί γιά τά ἑλληνικά στό: Σπύρος Ἀοδαχᾶς, *Ἱστορικά ἀπεικόσματα*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1995, τό κείμενο «Ἡ προφορική πληροφορία», σ. 193. Τά μηνύματα τῆς προφορικῆς ἱστορίας εἶχαν πρῶτη ἀνταπόκριση καί στήν ἐλληνική λαογραφία. Βλ. Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Ἀθήνα 1993, τά κείμενα: «Προφορική Ἱστορία καί Λαογραφία» (1982), «Τρεῖς γενιές προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ σημασία τῆς προσωπικῆς τους μαρτυρίας» (1985), «Ἡ ζωντανή ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης» (1985) καί «Ἱστορία, Προφορική ἱστορία, Ἀνθρωπολογία καί Λαογραφία» (1986).

5. Ἦδη ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Fernand Braudel, *The Structures of every day life, The limits of the possible*, Collins, London 1981, δίνει τό στίγμα μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης καί χρήσης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου καί ἐνός νέου περιεχομένου πού ἀναζητᾶ πιά ἡ ἱστορία στά ἱστορικά δρώμενα.

6. Ἡ ἐννοια δομῆ, ἀρκετά γηρασμένη πιά –πάντοτε ὅμως ὑπαρκτή, υἱοθετήθηκε στό πλαίσιο τῶν νέων προσανατολισμῶν τῆς καί ἀπό τήν ἱστορική ἐπιστήμη. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τήν ἐννοοῦσε ἕνας ἀπό τοὺς κορυφαίους ἐκπροσώπους τῆς νέας ἀντίληψης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὁ F. Braudel: «Τό δεύτερο» γράφει ὁ Γάλλος ἱστορικός, «πολύ πιό χρήσιμο αὐτό, εἶναι ἡ λέξη δομῆ. Καλῶς ἢ κακῶς, αὐτή δεσπάζει στά προβλήματα τῆς μακρᾶς διάρκειας. Μέ τή λέξη δομῆ, οἱ μελετητές τῆς κοινωνίας ἐννοοῦν μία ὀργάνωση, μία συνοχή,

ἀρκετά καθορισμένες σχέσεις ἀνάμεσα σέ πραγματικότητες καί σέ κοινωνικά σύνολα. Γιά μᾶς τοὺς ἱστορικούς δομῆ εἶναι πιθανή συγκέντρωση, ἀρχιτεκτονική, ἀλλά ἀκόμη παραπάνω μία πραγματικότητα πού ὁ χρόνος τήν φθείρει καί τήν ταξιδεύει πολὺ ἀργά. Fernand Braudel, *Μελέτες γιά τήν Ἱστορία* (μτφρ. Ὀντέτ Βαρών καί Ρόδη Σταμούλη), Ε.Μ.Ν.Ε., – Μνήμων 1986, σ. 26.

7. Ἡ ἱστορική χρήση τῶν πρακτικῶν τῶν δικῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης προκάλεσε πολλές συζητήσεις, μέ βασικό ζητούμενο: ἂν καί ὡς ποῖο βαθμό ὁ ρόλος τοῦ ιεροεξεταστή μπορεῖ νά ἐξομοιωθεῖ μέ ἐκεῖνον τοῦ λαογράφου ἢ τοῦ ἀνθρωπολόγου. Βλ. τήν κριτική τοῦ Andrea del Col, *I processi dell' Inquisizione come fonte: considerazioni diplomatiche e storiche*, Annuario dell' Istituto Storico Italiano per l' eta moderna e contemporanea, Roma 1985, 31-49, καθὼς καί Renato Rosaldo, «From the Door of his Tent: The Fieldworker and the Inquisitor», στό: James Clifford and George E. Maicus (eds.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, California.

8. Βλ. καί τίς κριτικές ἀπόψεις τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ, «Ἀπό τή μικροῖστορία» (Ἀύγη, 29.3.1998), καθὼς καί τίς ἀπόψεις τοῦ Γκέοργκ Ἰγκερς στό βιβλίο του *Ἡ ἱστοριογραφία στόν 20ο αἰῶνα*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999. Ὁ Ἰγκερς, στό κεφάλαιο «Ἀπό τή μακρο- στή μικροῖστορία: ἡ ἱστορία τῆς καθημερινῆς ζωῆς», τίτλος πού ὑπαινίσσεται τήν ἐξομοίωση τοῦ ἐξατομικευμένου βιώματος μέ τή γενική ἐννοια τῆς καθημερινότητας, συζητᾷ τή γερμανική ἐκδοχή τῆς μικρῆς κλίμακας ὅπως ἐκπροσωπεῖται ἀπό τήν Alltagsgeschichte (ἱστορία τῆς καθημερινότητας).

9. «Ἡ μικροῖστορική ἀνάλυση», γράφουν οἱ C. Gimzburg καί C. Poni, «εἶναι διμέτωπη. Ἀπό τό ἕνα μέρος κινούμενη σέ μία κλίμακα σμίκρυνσης, ἐπιτρέπει σέ πολλές περιπτώσεις τήν ἀνασύνθεση τοῦ προσωπικοῦ βιώματος, γεγονός ἀδιανόητο σέ ἄλλες ἱστοριογραφικές περιοχές. Καί ἀπό τό ἄλλο μέρος, προτείνει τήν ἐρευνα τῶν μὴ ὁρατῶν δομῶν στό σύστημα τῶν ὁποίων ἀρθρώνεται ἡ βιωμένη ἐμπειρία. Τό μοντέλο πού ὑπονοεῖται εἶναι ἐκεῖνο τῶν ἀναφορῶν τῆς γλώσσας καί τῆς parole (ὁμιλία), πού διαμόρφωσε ὁ Saussure. Οἱ δομές πού ρυθμίζουν τίς κοινωνικές σχέσεις εἶναι ὅπως ἐκεῖνες τῆς langue, ἀσύνειδες. Ἀνάμεσα στή μορφή καί στό περιεχόμενο ὑπάρχει ἕνα χάσμα πού ἡ ἐπιστήμη ὀφείλει νά συμπληρώσει». Carlo Ginzburg καί Carlo Poni, «Il nome e il come: Scambio ineguato e mercato storiografico». Ἀνακοίνωση πού διαβάστηκε στό συνέδριο «Le Annales e la storiografia italiana», Ρώμη, Ἰανουάριος 1979. Βλ. στό: Edward Muir and Guido Ruggiero (Eds.), *Microhistory & the Lost Peoples of Europe*, The J. Hopkins U. Press, Baltimore and London, 1991, σ. 8.

10. R. Redfield, *The little community and reasant society and culture*. The Univ. of Chicago Press, 1989. Παρουσίαση μερικῶν θέσεων τοῦ Redfield βλ. στό: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οἱ ὄρεινές κοινότητες τῆς Βόρειας Πίνδου. Στόν ἀπόηχο τῆς μακρᾶς διάρκειας*. Πλέθρον, Ἀθήνα 1995.

11. Giovanni Levi, «Innovazione tecnica resistenza contadina: Il mais nel Piemonte del «600», *Quaderni Storici*, 42 (1979), 1093-1100.

12. Στό βιβλίο τοῦ *L' eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*, Einaudi, Torino 1985 (8), ὁ Levi ἐπεξεργάζεται μέ τήν ἴδια πολυσημαντή ὀπτική ἕνα διαφορετικό ὕλικό: τοὺς ὄρους βάσει τῶν ὁποίων συγκροτοῦνται οἱ σχέσεις ἐξουσίας στίς χωρικές κοινότητες. Βλ. παρουσίαση τοῦ σκεπτικοῦ του, στό: Χριστίνα Κουλούρη, «Ἀπό τήν πλευρά τῆς μικροῖστορίας», *Τά Ἱστορικά*, 9 (1978) 378, καί Γκέοργκ Ἰγκερς, ὅ.π., 147.

13. Carlo Ginzburg, *I Benandanti, Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e seicento*, Einaudi, Torino, 1966.

14. Πρόκειται γιά ἄτομα πού γεννιοῦνται μέ «πάνα» ἢ «προσωπίδα», δηλαδή ἔχοντας καλυμμένο τό πρόσωπο ἢ τό κεφάλι μέ τόν ἀμνιακό χιτῶνα. Στή λαϊκή παράδοση τῆς κοινότητας

Φρίουλι από την οποία κατάγονται οι «πρωταγωνιστές» του βιβλίου του Γκίνζμπουργκ, ο άμνιακός χιτώνας αποκαλείται «πουκάμισο». Και εκεί όπως και σε άλλους ευρωπαϊκούς λαούς η γέννηση με πάνα θεωρείται καλός οίανός τόσο για το νεογέννητο όσο και για το άμεσο ή το εφύπερο κοινωνικό περιβάλλον. Στη συγκεκριμένη περίπτωση των Benandanti του Φρίουλι ή «πάνα» αποτελούσε την «ύλική προϋπόθεση που έδενε μεταξύ τους όλους τους Benandanti» παρατηρεί ο Γκίνζμπουργκ, *ό.π.*, 94. 'Ανάλογη αντίληψη συναντούμε και στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Η κάλυψη του προσώπου ή του κεφαλιού του νεογέννητου από τμήμα του αμνίου χιτώνας θεωρείται ως «προνομακή έννοια της τύχης και ως ένδειξη ότι το παιδί θα γίνει όμορφο και έξυπνο. Η προσωπίδα δεν πρέπει να απορριπτεται, αλλά να ξηραίνεται και να γίνεται χαίμαλι που θα το φοράει ο πατέρας για να του φέρνει γούρι». Γεράσιμος Γρηγόρης (έπιμ.), *Σικελισμός, Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα 1981, 19.

15. Ο Γκίνζμπουργκ δεν παραλείπει να αναπτύσει και να υπερασπίζεται τα θεωρητικά εργαλεία του αναφέροντας και τιμώντας κατά περίπτωση τα «δάνια» στοιχεία που ενσωματώνει στη δική του προβληματική. Βλ. λ.χ. την κριτική εισαγωγή του στην ιταλική έκδοση του βιβλίου του Peter Burke, *Cultura popolare nell' Europa moderna*, Mondadori, 1979, καθώς και την εισαγωγή του στο βιβλίο του *Il formaggio e I vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*, Einaudi, 1976.

16. Οι εισηγητές της μικροϊστορίας δεν ισχυρίζονται ότι «λαογραφούν». Ωστόσο ή οπτική τους διευρύνει το παραδοσιακό αντικείμενο των μελετητών του λαϊκού πολιτισμού, καθώς εντάσσουν στο σύστημα των δομών και των παραδόσεων τους μεμονωμένους συντελεστές, δηλαδή τα έπωνυμα άτομα, που ζωογονούν αυτό το σύστημα με την προσωπική τους δημιουργική παρέμβαση. Και όπως παρατηρεί ο Edward Muir: «Ξανά κατά το έθος του θετικισμού του 19ου αιώνα, οι εξατομικευμένες προσωπικότητες οικοδομούν την ιστορία για τους μικροϊστορικούς: όμως, οι δημιουργοί της ιστορίας σπάνια είναι "μεγάλοι άνδρες" αλλά μάλλον οι χαμένοι για τήν ευρωπαϊκή ιστορία άσημοι άνθρωποι». *Microhistory & the lost peoples of Europe*, *ό.π.* σ. 4.

17. Οι Έλληνες χωρικοί αντιμετώπισαν με δυσπιστία την καλλιέργεια της πατάτας. Την ίδια δυσπιστία στο περιεργό φυτό του οποίου καταναλίσκεται μόνο το υπόγειο τμήμα (οι δολφοί) είχαν επιδείξει έναν και πλέον αιώνα πιο μπροστά και οι χωρικοί της απέραντης Ρωσίας, όταν η αυτοκράτειρα Αικατερίνη: «δοκιμάζοντας πατάτες» - πράγμα που δημιουργεί μεγάλο σκάνδαλο μεταξύ των συνδαιτημόνων - δηλώνει ότι «αυτή ή τροφή των Ίνδιάνων» έχει πολύ ωραία γεύση και προτρέπει τον Σήβερς να αναπτύξει την καλλιέργεια του δολφού. Θά εγκαταστήσουν ένοπλους φρουρούς στις φυτείες ώστε οι προληπτικοί χωριάτες να μην έρχονται να καταστρέψουν το "χόρτο του διαβόλου". Ανρί Τρουαγιά, *Μεγάλη Αικατερίνη*, Ώκεανίδα, 1995, 278. Οι Έλληνες χωρικοί πείθονται ότι μάλλον θά πρόκειται για κάτι πολύτιμο και επιδίδονται στην κλοπή του (συνεπικυρούμενοι από τη διατεταγμένη άνωθεν άνοχη των φρουρών) μόνον όταν ο κυβερνήτης συγκεντρώνει σε άποθηκες το νέο διατροφικό προϊόν (δεν ξέρουμε αν μιμήθηκε την πρακτική της Αικατερίνης). Ωστόσο, το θέμα καθαυτό παραμένει άνοιχτό στην έρευνα.

18. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Όράματα και θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, σ. 44.

19. Βλ. σχετικά Cyril Mango, *Βυζάντιο, ή Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, 108-127. Χαρακτηριστική και εξαιρετικά ζωντανή περιγραφή για το σκηνικό της θανάτωσης στην πυρά ενός αντιφρονούντος αίρετικού μ'ας δίνει ή Άννα Κομνηνή: «'Αναψαν τή φωτιά κι άρχισε λίγο να μαζεύεται κόσμος στο επίπεδο μέρος του Ιππόδρομου και στα σκαλιά. Όλοι περίμεναν να δουν τί θά γινόταν[...] Είχαν επίσης όδηγηθεί εκεί κι οι αίρετικοί όλοι για να δουν τόν Βασίλειο τόν κορυφαίο τους. Όσο για εκείνον, έδειχνε να καταφρονεί κάθε τιμωρία και άπειλή: όσο στεκόταν μακριά από τή φωτιά, σάρκαζε και τερατολο-

γούσε λέγοντας πώς κάποιος άγγελος θά τόν άνήραζαν μέσα από τίς φλόγες. [...] Όταν όμως του άνοιξε χώρο ο κόσμος και μπόρεσε να δει ελεύθερα τό φρικώδες εκείνο θέαμα τής φωτιάς, τότε ο θρασύς εκείνος άνθρωπος φάνηκε να δειλιάζει και να ταρασσεται μπροστά στην πυρά. Σάν να τά είχε τελείως χαμένα, έστρεφε τό βλέμμα του τότε εδώ πότε εκεί, χτυπούσε τά χέρια χτυπούσε τό μηρό του. [...] Ήταν φανερό σε όλους πώς είχε τρελαθεί: ούτε στή φωτιά όρμούσε ούτε πισωπατούσε καθόλου, μά έμενε παγωμένος και άκίνητος στην ίδια θέση όπου είχε σταθεί άρχικά. [...] Τόν σήκωσαν και τόν πέταξαν με τά ρούχα και τά παπούτσια καταμεσής στο καμίνι. Κι ή φλόγα, σάν να ταν όρησμένη ενάντιον του, τόσο γρήγορα προχώρησε τρώγοντας τίς σάρκες του άσεβούς, ώστε ούτε κ'είσα βγήκε καθόλου ούτε άλλαξε μορφή ο καπνός και μόνο μία λεπτή γραμμή καπνού φάνηκε ανάμεσα στις φλόγες. [...] Μετά από αυτό τελείωσε ή παράσταση. Οι άθιοι μεταφέρθηκαν ύστερα σε άλλη άσφαλέστερη φυλακή κι άφου έζησαν κλεισμένοι εκεί άρκετό διάστημα, πέθαναν μέσα στην άσέβεια τους. Αυτό λοιπόν ήταν τό ύστατο κατόρθωμα του αυτοκράτορα». Η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο θάνατο του Βασιλείου, ο οποίος υπήρξε άρχηγική φυσιογνωμία των Βογύμλων τής Κωνσταντινούπολης.

20. Ιωάννου Β. Μενούνου, *Κοσμά του Αίτωλου Διδαχές*, Τήνος, Αθήνα 1979, 186.

21. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *ό.π.* σ. 217.

22. Πρόκειται για ένα από τά πιο κρίσιμα και εύαγωγα σε «ιδιοτελή» ιδεολογική χρήση θέματα τής μελέτης του λαϊκού πολιτισμού. Η κυρίαρχη αντίληψη, γενικά, έννοει τόν λαό ως μία υπερβατική και διαταξική οντότητα. Αυτή ή οντότητα άλλοτε τείνει να έχει βιολογικά χαρακτηριστικά (φυλή) άλλοτε ιδεατά (πνεύμα ή ψυχή). Και οι δύο έκδοχές συναρέθηκαν με διαφορετικό τρόπο στην έννοια του έθνους. Βλ. Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Η Θεωρία τής Ελληνικής Λαογραφίας*, Έταιρεία Σπουδών Μωραΐτη, Αθήνα 1978.

23. Η συλλογική νοοτροπία έχει διαφορετική καταγωγή. Προέρχεται από τή γαλλική έκδοχή τής εθνικής ιδέας και είναι συνυφασμένη με τίς θεωρητικές άρχές τής κοινωνικής έπιστήμης. Στην περίπτωση της δεν έχουμε να κάνουμε με βιολογικά ή υπερβατικά γνωρίσματα που συνεχουν άδιακρίτως όλα τά κοινωνικά στρώματα σε έναν ένιαίο οργανισμό αλλά συνεκτικά στοιχεία πολιτισμικού χαρακτήρα, που λειτουργούν με τόν ίδιο τρόπο: συνεχών δηλαδή πολιτισμικά σε μία έξισου οργανική οντότητα όλα τά κοινωνικά στρώματα μιας δεδομένης ιστορικής κοινωνίας. Η έννοια τής συλλογικής νοοτροπίας καλλιιεργήθηκε στους κόλπους των *Annales*, με πλούσιες ανταποκρίσεις και στην ελληνική ιστοριογραφία.

24. Στην Ίταλία, πριν διαμορφωθεί ή μικροϊστορική οπτική, οι ιδέες του Άντόνιο Γκράμι είχαν βρει ανταπόκριση, έπεξεργασία και εφαρμογές στην πολιτισμική και στην κοινωνική ανθρωπολογία, στο παραδοσιακό Folklore (Tradizioni Popolari) στην έθνολογία. Ο Ernesto de Martino αποτελεί πρωτοποριακή φυσιογνωμία αυτής τής προβληματικής και οι εργασίες του σημείο αναφοράς. Βλ. τό άφιέρωμα τής περιοδικής έκδοσης: *La ricerca Folklorica*, 13 (1986), «Ernesto de Martino, la ricerca e I suoi percorsi».

25. Στη δεύτερη έκδοση των Benandanti (1972) ο Γκίνζμπουργκ, αναθεωρώντας τά εργαλεία άνάλυσης με τά όποια μελέτησε την ιστορία εκείνων των καλοπροαίρετων και αγαθοποιών ατόμων, επανέρχεται στην έννοια τής «συλλογικής νοοτροπίας» και ξεκαθαρίζει τή στάση του απέναντί της. C. Ginzburg, *I Benandanti*, *ό.π.* XVIII. Για τή μικροϊστορία ο λαός υπάρχει και έχει κοινωνική ταυτότητα.

26. Άντόνιο Γκράμι, *Λογοτεχνία και έθνική ζωή* (τό κεφ. «Παρατηρήσεις για τόν λαϊκό πολιτισμό»), Στοιχαστής, Αθήνα 1981, σ. 324.

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΣΙΩΠΕΣ:

Ο ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

της Λιάνας Θεοδωράτου

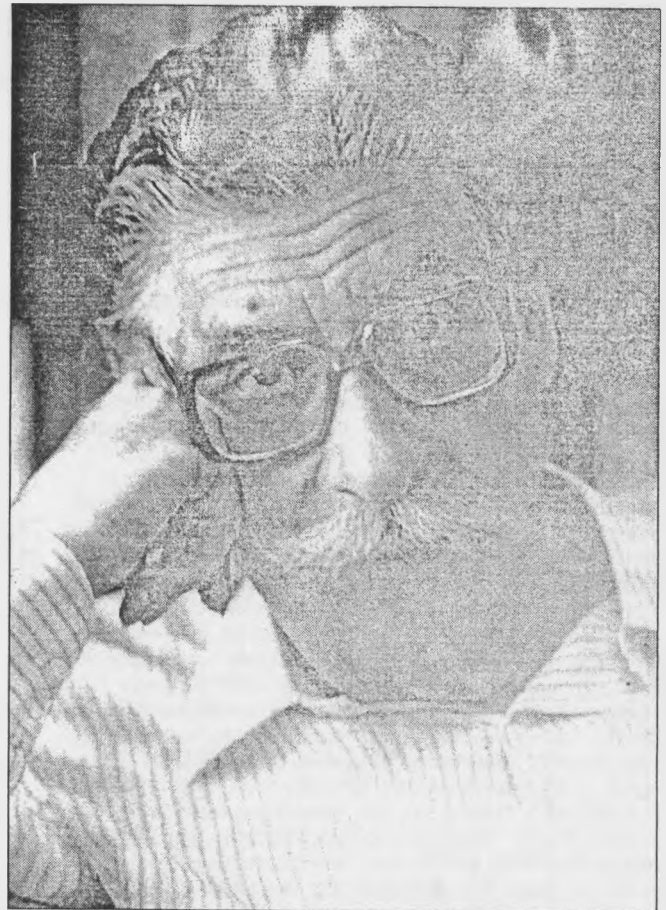
ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ στό χώρο τῆς σιωπῆς. Εἴτε μιλήσεις, εἴτε ὄχι οὔτε θ' ἀποκαλύψεις οὔτε θά προσθέσεις τίποτα σέ τούτη τήν ἐπίγεια κόλαση. Καλύτερα λοιπόν νά μὴ μιλήσεις. Καί τί θά πείς ἐσύ ὁ νεκρός, μέ τόσα χώματα στή γλώσσα;

Τάκης Σινόπουλος,
Ο χάρτης (1977)

Μιλᾶμε χάνοντας αὐτά πού ἔχουμε νά πούμε -στό χεῖλος μιᾶς ἐπικείμενης καί ἀμνημόνευτης καταστροφῆς- ὅπως ἀκριδῶς δέν λέμε τίποτα παρά μόνο στό μέτρο πού μποροῦμε νά μεταδώσουμε ἐκ τῶν προτέρων, μέσω ἐνός εἶδους προλήψεως, ὅτι τό παίρνουμε πίσω, ἔτσι ὥστε ὄχι νά μὴν πούμε τελικά τίποτα, ἀλλά ἡ ὁμιλία νά μπορεῖ νά μὴ σταματήσει στή λέξη -τή λέξη πού τώρα λέγεται ἢ πρόκειται νά εἰπωθεῖ, τή λέξη πού ἀνακαλεῖται ἢ πρόκειται νά ἀνακληθεῖ.

Maurice Blanchot,
The Writing of Disaster (1980)¹

Πῶς μπορεῖ ἡ λογοτεχνία νά ἀνταποκριθεῖ στή βία καί τό τραῦμα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου; Πῶς μπορεῖ ἡ ποίηση νά ἀντιμετωπίσει καί νά κατανοήσει τόν πόνο καί τό θάνατο πού ἐπιφέρει ἡ ἐμφύλια σύγκρουση; Μέ ποιόν τρόπο ἡ ποίηση συγκαταλέγεται στήν κληρονομιά τοῦ ἐμφυλίου; Μέ ποιόν τρόπο ἀποκαλύπτει ἕνα παρελθόν πού ἐπιβεβαιώνει καί στοιχειώνει τό παρόν; Μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά μᾶς ὑποδείξει τίς δύσκολες καί πολλαπλές εὐθύνες πού ἐνέχονται στή σχέση μας μέ αὐτό τό παρελθόν καί αὐτό τό στοιχειωμένο παρόν; Ἡ ποίηση τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη -ἤδη ἀπό τά

πρῶτα του ποιήματα, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '40, ἀλλά καί σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς συγγραφικῆς του διαδρομῆς- τοποθετεῖ αὐτά τά ἐρωτήματα στό πλαίσιο τῆς προσπάθειάς του ὄχι μόνο νά γράψει μία κριτική γενεαλογία τοῦ Ἐμφυλίου, ἀλλά καί νά ἀναλάβει τήν προσωπική του, ταραγμένη κατανόηση τῆς ἐπάρκειας καί τῆς ἀνεπάρκειας τῆς ποίησης ἀπέναντι στή συμφορά καί τήν καταστροφή. Γρά-

φοντας σέ μία γλώσσα πού διαπερνᾶται ἀπό ἀδελφαιότητα, ἰχνηλατεῖ τίς ἐπιπτώσεις τοῦ Ἐμφυλίου σέ μία ποίηση πού, ἀνήμπορη πλέον νά διαφύγει ἀπό τήν ἀπροσδιοριστία τοῦ πολέμου, προσηλώνεται στή σιωπή—σέ μία σιωπή ὅμως πού μετέχει στίς πολιτικές καί ἠθικές του δεσμεύσεις, τίς συνεχίζει, καί ἔτσι ἐξακολουθεῖ νά μιλά.

Εἰδικότερα, αὐτή ἡ προσήλωση στό λόγο τῆς σιωπῆς γίνεται γιά τόν Ἀναγνωστάκη ἕνας τρόπος νά καταδείξει τήν ἀμφισημία τῶν ἠθικῶν συνεπειῶν τοῦ Ἐμφυλίου. Τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀντισταθεῖ στήν περιστολή ἢ στήν ἀναγωγή τῆς ἐμπειρίας τοῦ Ἐμφυλίου σέ μία ἀπλή ἐκφραση συναισθημάτων, νά ἀντισταθεῖ στόν κίνδυνο τῆς φαντασίωσης ἢ τῆς ψευδαισθησης ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά ἔχει μία σαφή κατανόηση τοῦ νοήματος τοῦ πολέμου, καί νά ἀντισταθεῖ στήν προδοσία τῶν νεκρῶν καί τῶν σιωπῶν πού, ἀκόμα καί σήμερα, τούς περιβάλλουν. Συνυφαίνοντας περιγραφές συγκεκριμένων γεγονότων τοῦ ἐμφυλίου καί ἀναφορές τῶν πολλῶν σιωπῶν τοῦ πολέμου—τίς σιωπές τῆς συνενοχῆς, τούς πνιχτούς ἤχους τῶν στραγγαλισμένων φωνῶν, καί τίς ἀναπόφευκτες παραμορφώσεις πού πασχίζουν νά κατασιγάσουν τίς ἀλήθειες καί τίς βιαιότητες τοῦ πολέμου ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφυλίου πολέμου εἶναι πολλαχῶς μία ἱστορία σιωπῆς, μιᾶς σιωπῆς διάσπαρτης ἀνάμεσα στά ἐπεισόδια καί τά σπαράγματα μιᾶς ἱστορίας πού ἐξακολουθεῖ νά ἐκτυλίσσεται—μιᾶς σιωπῆς, ὡστόσο, πού δέν ἀφορᾶ μόνο λησμονημένους καί παρασιωπημένους ἀγῶνες ἀλλά καί τίς ποικίλες διεργασίες μέσα ἀπό τίς ὁποῖες οἱ ἀγῶνες αὐτοί ἐξαλείφθηκαν, παραγράφηκαν ἢ ἀποσιωπήθηκαν.

Ἡ ποίηση στήν ὁποία ἀποβλέπει ὁ Ἀναγνωστάκης εἶναι μία ποίηση πιστή σέ τούτη τήν ἱστορία σιωπῆς, μία ποίηση πού, μολονότι γραμμένη μέσα στή ζώνη τῆς σιωπῆς, ἀφυπνίζει τήν ἐπιθυμία νά γράψεις καί νά ἀνταποκριθεῖς, ἔστω καί ἐάν δέν ξέρεις πῶς. Ἐάν ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη ὑποτυπώνει τόν ἀγῶνα πού ὁ ἴδιος διώνει—τόσο ὡς ἐμπλεκόμενος στόν Ἐμφύλιο ὅσο καί ὡς ποιητής—οἱ πολλαπλές σιωπές τῆς συνιστοῦν ἤδη μία μορφή ἐνεργοῦ συμμετοχῆς, ἕναν τρόπο νά καταγράψει τήν ἀναγκαιότητα τῆς μνήμης τῶν ἀδέβαιων ἀλλά εὐανάγνωστων ἀκόμα ἰχνῶν καί καταβολῶν τοῦ Ἐμφυλίου. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε ὅτι δέν ὑπάρχει λέξη ἢ φράση στήν ποίησή του πού νά μὴν κατατρύχεται καί νά μὴν σημαδεύεται ἀπ' αὐτόν τόν πόλεμο, πού ὅπως ὅλοι οἱ πόλεμοι, σύμφωνα μέ τόν Ἀναγνωστάκη, δέν ἔχει τέλος—γι' αὐτό καί τά ἀποτελέσματά του εἶναι ἀκόμα ὄρατά, ἴσως πουθενά περισσότερο ἀπό ἀτόπειρες ὅπως τούτη ἐδῶ.² Αὐτό πού διακυβεύεται στήν ἀνάγνωση τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη, λοιπόν, εἶναι ἡ δυνατότητα νά ἀνταποκριθοῦμε στοὺς ποικίλους τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ βία τοῦ πολέμου ἔχει ἀφήσει τά ἰχνη τῆς

στή γλώσσα του. Ἐάν αὐτή ἡ γλώσσα ἐπικαλεῖται τά συμβάντα τοῦ Ἐμφυλίου, ὡστόσο, τό κάνει συχνά μυστικά, μέ ἕναν ἀδέβαιο καί ὑπόρρητο τρόπο. Παρ' ὄλ' αὐτά, αὐτό πού πάντα μᾶς ζητεῖται νά ἀκούσουμε εἶναι ὁ Ἐμφύλιος—μέ τόν τρόπο πού ἀκοῦμε ἕνα μυστικό, μέ τόν τρόπο πού ἀφουγκραζόμαστε κάτι ἀποτραβηγμένο καί ἐνδεχομένως ἀπρόσιτο σέ μᾶς. Ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη μᾶς ἐγκαλεῖ νά ἀναλάβουμε τόν κίνδυνο νά συσχετίσουμε τή γλώσσα του μέ τά γεγονότα τῶν ὁποίων φέρει τά ἰχνη, μερικές φορές σιωπηλά.

Πασχίζοντας νά μεταδώσει τά μηνύματά της χωρὶς ἤχους ἢ λέξεις, ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη μᾶς λέει ὅτι τίποτα δέν μπορεῖ νά καταδειχθεῖ χωρὶς γλώσσα καί ὅτι σιωπώντας ἐξακολουθεῖς νά μιλάς. Ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ δύναμη τῆς ποίησης ἐγκεῖται σέ ὅ,τι παραμένει ἀγραφο ἐντός της, μᾶς λέει ἐπίσης ὅτι δέν μποροῦμε νά γράφουμε μετά τόν ἐμφύλιο πόλεμο καί αὐτό ὄχι μόνον ἐπειδὴ δέν ὑπάρχει ἀκόμα αὐτό τό «μετά», καθὼς τά ἰχνη του ἐξακολουθοῦν νά ἐπιζοῦν, ἀλλά καί ἐπειδὴ, ὅπως τό ἔχει διατυπώσει ὁ Βέρνερ Χαμάχερ [Werner Hamacher], «δέν ὑπάρχει ἱστορικό ἢ διωματικό “μετά” ἀπὸ ἕνα ἀπόλυτο τραῦμα. Καθὼς τό ἱστορικό συνεχές ἔχει διαρραγεῖ, κάθε προσπάθεια ἀποκατάστασής του θά ἦταν μία μάταιη πράξη ἀρνήσεως». Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου, μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἱστορία «αὐτοῦ πού τόν ἐπέτρεψε, τόν ὑποβάσταξε καί συνεχίζει νά τόν ὑποβαστάζει μέσα ἀπ' ὅλες τίς ἀρνήσεις καί τίς μετατοπίσεις του—αὐτή ἡ “ἱστορία” δέν μπορεῖ νά ὑπείσθῃ σέ καμία ἀνελικτική ἢ προοδευτική ἱστορία διαφωτισμοῦ, γνώσης, ἀναστοχασμοῦ ἢ νοήματος. Αὐτή ἡ “ἱστορία” δέν μπορεῖ νά ὑπείσθῃ στήν ἱστορία. Διαταράσσει ὅλες τίς χρονολογίες καί καταστρέφει τούς τρόπους κατανόησής τους»³—γι' αὐτό καί θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι ἡ ὑπογραφή τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη ἐγκεῖται στήν ἀδιάλειπτη προσπάθειά του νά παραμείνει πιστός στήν ιδιαιτερότητα καί τήν πολυπλοκότητα ἐνός παρελθόντος πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς παρελθόν. Σέ ὅσα ἀκολουθοῦν, θά ἤθελα νά ὑποδείξω μέ ποιούς τρόπους αὐτή ἡ ποίηση φέρει τό βάρος τῶν τραυματικῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου—στή γλώσσα της, στίς σιωπές αὐτῆς τῆς γλώσσας, ἀλλά καί στίς προσπάθειές της νά πεῖ, μέσα ἀπὸ αὐτή-τή γλώσσα καί αὐτές τίς σιωπές, μία διπλή ἱστορία: τήν ἱστορία τῆς ἀβάσταχτης ὑφῆς τῶν γεγονότων τοῦ πολέμου καί τήν ἱστορία τῆς ἀβάσταχτης ὑφῆς τῆς δικῆς του ἐπιβίωσης του μέσα ἀπὸ αὐτά τά γεγονότα. Στήν καρδιά τῆς ποίησής του, θά ἤθελα νά ὑποστηρίξω, βρίσκεται τό ἐπίμονο καί ἀναπάντητο ἐρώτημα: Τί σημαίνει νά ἐπιβιώνεις; Ἐάν, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀναγνωστάκης, ἡ ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς ἡ ἱστορία ἐνός τραύματος, πολλαπλῶν τραυμάτων, ἔχουμε νά κάνουμε μέ μία ἱστορία πού διώνεται, γιά τόν ἴδιο καί ἀπὸ τόν ἴδιο,

ώς η ατέρμων προσπάθεια να αναλάβει την επιβίωση του ως δική του —μία προσπάθεια που δεν μπορεί παρά να είναι ατέρμων έλειδή, όπως επίσης μάς λέει ο Άναγνωστάκης, η ίδια του η ταυτότητα ως ποιητή είναι αδιαχώριστη από τους πολλαπλούς θανάτους από τους οποίους επέζησε και στους οποίους θεμελιώνεται.⁴ Αλλά τί σημαίνει να επιβιώνει κανείς; Στην περίπτωση του Άναγνωστάκη, θά είχαμε να ρωτήσουμε, ταυτοχρόνως: Τί σημαίνει να γράφει κανείς, τί σημαίνει να πράττει, να ανταποκρίνεται και να κρίνει, και ὅ α αυτά χωρίς τη σιγουριά μίας προκαταρκτικής γνώσης των συνεπειών μιας τέτοιας γραφής, πράξης, ανταπόκρισης και κρίσης —μέ άλλα λόγια, να τὰ ρωτήσουμε όλα αυτά ἐν ὄψει τῆς περατότητας και τῆς θνητότητάς μας, σέ σχέση με τὴν ἐπικείμενη σιωπή μας.

Τό ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἐμφύλιου πολέμου εἶναι γιὰ τὸν Άναγνωστάκη μιὰ ἱστορία που ἐξακολουθεῖ νὰ ἐκτυλίσσεται μπορεῖ νὰ διαβασθεῖ πρῶτα ἀπ' ὄλα στοὺς τίτλους τῶν ποιητικῶν συλλογῶν του. Οἱ τίτλοι αὐτοὶ —*Ἐποχές* 1, 2 καὶ 3, *Παρενθέσεις*, *Η συνέχεια* 1, 2 καὶ 3, καὶ *Ὁ στόχος* δὲν ὑποδηλώνουν μόνο, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ὁ Κίμον Φριάερ [Kimon Friar], τὴν ἀδιάλειπτη ἐμπλοκή τοῦ Άναγνωστάκη στὶς ἱστορικοπολιτικὲς περιστάσεις τῆς γραφῆς του, ἀλλά, ἀκόμα πιό σημαντικό, ὑποδηλώνουν τὴ συνέχεια καὶ τὴ συνέπεια τῆς ποιητικῆς του τροχιάς.⁵ Εἶναι σὰν τὸ σύνολο τῶν γραπτῶν του νὰ πασχίζουν, συνεχῶς, ἐξ ὑπαρχῆς καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σέ ἐποχὴ, νὰ φτάσουν στὸ στόχο τους. Αὐτὸ που διακυβεύεται στὴν καταγραφή τῆς μονιμότητας τῶν δικῶν του ἠθικοπολιτικῶν μελημάτων δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ δική μας κατανόηση αὐτῆς τῆς ποίησης ὡς τρόπο πολιτικῆς στράτευσης. Ἐάν «κανένας πόλεμος δὲν τέλειωσε ποτέ», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάθε στιγμὴ καὶ ἐποχὴ εἶναι ἐμπόλεμη. Αὐτὸ σίγουρα ἴσχυε —μεταφορικά, ἐάν ὄχι κυριολεκτικά— γιὰ ὄλα τὰ χρόνια στὰ ὁποῖα ὁ Άναγνωστάκης βρέθηκε νὰ γράφει. Ἡ ποίησή του γράφτηκε κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοῦ που ὄλοι κατανοοῦμε ὡς μιὰ ἄκρως ὀδυνηρὴ, τραυματικὴ καὶ συχνὰ αἱματηρὴ περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν Κατοχὴ στὸν Ἐμφύλιο, στὴ δικτατορία καὶ ἀκόμα μετὰ, καθένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀστερισμοὺς γεγονότων διαπλέκεται μετὰ τὴν ἱστορία τῶν ἄλλων, καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ κληρονομιά τοῦ πολέμου καὶ τῆς σύγκρουσης αὐτῆ που, σύμφωνα με τὸν Άναγνωστάκη, κληροδοτεῖται ἀπὸ γενιὰ σέ γενιὰ —καὶ μάλιστα σέ τέτοιο βαθμὸ που εἶναι δύσκολο, ἐάν ὄχι ἀδύνατο, νὰ διακρίνουμε τὴ μιὰ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ὄχι μόνο τὰ μοτίβα καὶ τὰ θέματα που διασπάζουν τὴν ποίησή του, ἀλλά ἐπίσης καὶ τὸν ἰσχυρισμὸ του, στὶς *Παρενθέσεις*, ὅτι «τίποτα πιά δέ θ' ἀλλάξει ἐδῶ μέσα» ἢ, ὅπως τὸ διατυπώνει ἀκόμα πιό ριζοσπαστικά στὴ *Συνέχεια* 3, μι-

λώντας γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἐμφυλίου ἔχει λησμονηθεῖ καὶ παραγραφεῖ, ἀκόμα «καὶ ἡ Ἐποχὴ δὲν ὑπῆρξε».⁶

Ἄλλά τί εἶναι αὐτὸ που δὲν ἀλλάζει ἀπὸ τὴ μιὰ ἐποχὴ στὴν ἄλλη, αὐτὸ που διαπλέκει τὸ παρελθόν μετὰ τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον; Τί εἶναι αὐτὸ στὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ στάση τοῦ Άναγνωστάκη που ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν ποίησή του νὰ εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς που εἶναι: ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, ἕνας ἀγῶνας ἀνάμεσα στὸ νὰ γράφεις καὶ στὸ νὰ μὴν γράφεις; Πῶς πρέπει νὰ διαβάσουμε αὐτὸ τὸ σῶμα γραπτῶν ὅπου τὸ προεξάρχον χαρακτηριστικὸ εἶναι, ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει πρόσφατα ὁ Ντέιβιντ Ρίξς [David Ricks], τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς γραμμές, τὸ ἐνδιαφέρον, μετὰ ἄλλα λόγια, γιὰ ὅ,τι παραμένει ἀγραφο καὶ σιωπηλὸ; Τί εἶναι αὐτὸ που καθιστᾷ τὴ σιωπὴ —τὴ σιωπὴ ὡς θέμα, ὡς μεταφορὰ καὶ ὡς ἐμπειρία— τὴν πλέον πιστὴ ἀνταπόκριση στὴν καταστροφὴ τοῦ Ἐμφυλίου, στὴ βία καὶ τὴν προδοσία τοῦ πολέμου, στὶς πολλαπλές ἀπώλειες τῶν πολιτικῶν ἀγῶνων; Αὐτὸ που πολλοὶ κριτικοὶ ἀναγνωρίζουν ὡς τὴ σιωπὴ τοῦ Άναγνωστάκη —ἡ ἐπιφυλακτικότητά του, ἡ «διάθεση ἀποποίησης» του, ὁ φόβος του νὰ ἀφήσει κάποιες λέξεις ἐλεύθερες στὸν κόσμῸ— δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἔλλειψη πολιτικῆς πεποίθησης, ὡς ἐνδειξη παθητικότητας, ἡττας ἢ ἀπάθειας. Θὰ ἤθελα νὰ προτείνω, ἀντιθέτως, ὅτι δίνει τὸ μέτρο μιᾶς ἰσχυρῆς καὶ θαρραλέας πολιτικῆς καὶ ἐνεργῆς συμμετοχικῆς στάσης.

Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ξεκινήσουμε ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ σιωπὴ δὲν εἶναι ποτέ ἐνική στὸν Άναγνωστάκη. Ὑπάρχουν πράγματι πολλαπλές σιωπές στὴν ποίησή του. Ὑπάρχει ἡ σιωπὴ ἀπέναντι στὴν ἀνείπωτη βία καὶ τὶς ὀμότητες, ὑπάρχει ἡ σιωπὴ που ἀναγνωρίζει τὴν ἀνημπορία νὰ κατανοήσουμε καὶ νὰ περιγράψουμε τραυματικὰ συμβάντα, ἡ σιωπὴ που προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἰδιοποίηση καὶ τὴ διαστρέβλωση τῆς γλώσσας του ἀπὸ ἄλλους, ἡ σιωπὴ που καταλαβαίνει πῶς ὀτιδήποτε θὰ μπορούσε νὰ πεῖ ὁ ἴδιος γιὰ τὶς δικές του τραυματικὲς ἐμπειρίες δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μετὰ τὸ τραῦμα τοῦ διπλανοῦ, ἡ ἐπιμεμπτὴ σιωπὴ ὅσων φοβοῦνται νὰ μιλήσουν ἐναντίον τῆς ἀδικίας, ἡ σιωπὴ που ἀρνεῖται νὰ προδώσει τὴ σιωπὴ τῶν τόσων νεκρῶν που ἐνοικοῦν τὴ μνήμη καὶ τὸ κορμί του, ἡ σιωπὴ που προσμετρᾷ τὴν ἐνοχὴ του που ἔχει ἐπιδιώσει ὄλων αὐτῶν τῶν νεκρῶν ἄλλων, ἡ ὀλόδική του σιωπὴ ὡς κάποιου που φέρει ἐντὸς του τοὺς νεκροὺς φίλους, κάποιου που τὸν ἔχει ἀγγίξει ὁ θάνατος, ἡ ἀπώλεια καὶ τὸ πένθος τῶν βιωμάτων τοῦ πολέμου, καὶ αἰσθάνεται κίολας νεκρὸς ὁ ἴδιος, ἡ σιωπὴ που παρηγεῖ τὴ σιωπὴ που διαποτίζει τὴν ποίηση τῆς μεταπολεμικῆς γενιᾶς ποιητῶν, ἀπὸ τὸν Σινόπουλο στὸν Πατρίκιο, ἀπὸ τὸν Ἀλεξάνδρου στὸν Ἐγγονόπουλο καὶ πολλοὺς ἄλλους, ἡ σιωπὴ τέλος που, σύ-

στοιχη μέ ὅ,τι παραμένει ἄγραφο στά ποιήματά του, παραπέμπει στό ὄλο πολιτικοῖστορικό πλαίσιο στό ὁποῖο ἀναδύθηκε ἡ ποίησή του καί στό ὁποῖο αὐτή ἀνταποκρίνεται, συχνά μέ ἕναν κρυπτικό καί σιωπηλό τρόπο – ἕναν τρόπο πού, ἀνακαλώντας τόν πόλεμο μέ ὑπαινιγμούς, ἀντηγήσεις, ὀνόματα καί λέξεις, μᾶς ἐνθαρρύνει νά συναντήσουμε τόν πόλεμο καί τά ἴχνη του μέσα ἀπό τή συνάντηση μέ μιά ἱστορία πού μένει νά γραφεῖ – μιά ἱστορία ὅμως πού τά δικά της ἴχνη μποροῦν ἤδη νά διαβαστοῦν στά διάκενα τῆς τεταμένης γλώσσας τοῦ ποιητή. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Τάκης Σινόπουλος τό 1978, στό *Νυχτολόγιο*,

*«ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ τῆς ποίησης σημασία ἔχει ὄχι μόνο αὐτό πού βλέπεις (διαβάξεις) γραμμένο ἀλλά καί τό ἄλλο πού δέν βλέπεις γραμμένο. Αὐτό πού κάποτε ἀκούγεται σάν δεύτερος ἦχος στά ἐνδιάμεσα τῶν συλλαβῶν καί τῶν λέξεων – δέν εἶναι ἡ σιωπή, μή διάζεσαι – εἶναι ὁ ἦχος πού ἀφήνουν οἱ λέξεις ὅταν οἱ συλλαβές κι οἱ λέξεις τρίβονται – τά κόκκαλά τους τρίβονται – ἡ μία μέ τήν ἄλλη».*⁹

Καταφάσκοντας τή σχέση ἀνάμεσα στά σώματα καί τή γλώσσα, ὁ Σινόπουλος, ὅπως καί ὁ Ἀναγνωστάκης, ὑποδεικνύει μιά σιωπή πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς σιωπή. Ταυτοχρόνως, ὑποδεικνύει ἕναν βαθύτερο ὕλισμό τῆς γλώσσας, πού παραπέμπει ὄχι μόνο στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ γλώσσα ἀναφέρεται στήν ἱστορία, καί κάποτε εἰδικά ὅταν αὐτή ἡ ἱστορία παραμένει ἄγραφη, ἀλλά ἐπίσης καί στό στίγμα τῆς θνητότητάς μας – τά κόκκαλα πού τρίβονται μεταξύ τους καί βγάζουν ἦχο. Εἶναι αὐτή ἡ μουσική τῶν ὀστέων πού καλούμαστε τώρα νά ἀκούσουμε, μία μουσική πού δέν θά μπορούσε νά ξεφύγει ἀπό τά αὐτιά τοῦ ἀκτινολόγου Ἀναγνωστάκη.

Ἡ μουσική τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη δέν ἀπομακρύνεται ποτέ ἀπό τό θάνατο καί τήν ἀπώλεια γύρω ἀπό τήν ὁποία συντίθεται. Ἀπό τίς «ἐναγώνιες κραυγές» πού πλανιοῦνται στά «ἄδεια κρανία» τῶν νικημένων στρατιωτῶν (τώρα μία μουσική στά κόκκαλα), στό πρῶμο ποίημά του *«Τό καινούργιο τραγούδι»* – ἕνα ποίημα πού, ξεκινώντας ἀπό τό θάνατο, ἐπικαλεῖται τά πληγωμένα πιά ἐλεγεία πού δέν μποροῦν πλέον νά παραπέμπουν στό θάνατο αὐτῶν γιά τούς ὁποίους θά τραγουδοῦσαν (29) μέχρι τό σκοπό πού σφυρίζει στό *«Ἀντί νά φωνασκᾶ...»* ὁ ποιητής, πού ἀφοῦ εἶδε τίς πόλεις νά φλέγονται, ἄκουσε τά νέα αἰφνίδιων θανάτων, ἔμαθε ὅτι «κάηκαν ὅλα τά ἐπίσημα ἀρχεῖα καί βιβλιοθήκες», καταστράφηκαν «ὅλες οἱ ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεων/ καί θανάτων» – δέν ξέρει πιά ἐάν πέθανε ἢ ζεῖ ἀκόμα (93), μέχρι τά «θλιβερά τραγούδια», στόν πρῶτο *«Ἐπίλογο»*, πού γεννώντας ἕναν ἀνθό λωτοῦ δηλώνουν τήν ἱστορική διαδικασία τῆς λήθης (74), καί μέχρι τούς θρήνους πού ἐκφω-

νοῦνται στά κενοτάφια, στό *«Ἦρθες ὅταν ἐγώ...»*, «φθαρμένους σῶν φθόγγων τήν πολυκαιρία» (77), ἡ δυνατότητα ἱστορικής γνώσης ἀναδεικνύεται ὡς ἕνα βαθιά ἠθικό δίλημμα – πῶς νά μήν προδώσεις τό παρελθόν, πῶς νά ἐμποδίσεις τή λησμονιά τοῦ παρελθόντος – καί μᾶς βοηθᾶ νά καταλάβουμε τήν ἐναλλαγή μνήμης καί λήθης πού ὑπογράφει τά ποιήματά του.

Πράγματι, ὁ Ἀναγνωστάκης ὑπαινίσσεται ἀδιάκοπα ὅτι ἡ βία καί ὁ θάνατος τοῦ πολέμου ἔχουν ξεχαστεῖ καί παραγραφεῖ, καί συχνά ἀπό ἱστορικές καταγραφές πού, ταξινομώντας καί κωδικοποιώντας τά συμβάντα τοῦ πολέμου, ἐγγράφοντάς τα σε μία ἀφήγηση ἀνάσχυσης καί ἀποκατάστασης, μᾶς ἐμποδίζουν νά ἀποκτήσουμε πρόσβαση στίς τραυματικές ἐπιπτώσεις τοῦ πολέμου. Στό *«Ὅταν ἀποχαιρέτισα τούς φίλους...»*, ἐπί παραδείγματι, ἀναρωτιέται πῶς νά μιλήσει ὅταν «τόσα πρόσωπα [ἔχουν γίνε] ἀριθμοί/ καί τόσα γεγονότα ἀπλά βιβλία» (94). Γράφει στό *«Τώρα μιῶ πάλι...»* (99):

Πέρασαν πιά οἱ καταδικασμένες μέρες ἀνοῖξαν τά παράθυρα

Χαρούμενοι οἱ ὁδοκαθαριστές σαρώνουνε στούς δρόμους τά σκουπίδια

Ἄρχισε πάλι ἡ ζωή...

Οἱ προσωπίδες κάηκαν, τά παλιά ὀνόματα λησμονηθήκαν

Καί τό δημοτικό συμβούλιο συνεδριάζει γιά τήν μετονομασία τῶν ὁδῶν

«Στούς δρόμους τά χαλάσματα δέν τά προσέχει κανεῖς», γράφει ἄλλοῦ, καί ἀκόμα καί τά σημάδια ὅτι ὁ θάνατος ἀναγνωρίζεται, ὅτι οἱ νεκροί πενθοῦνται – «στούς τάφους τά λουλούδια», πού ἐπανερχονται ἐπίμονα στό ἔργο του – μαράθηκαν (61). «Ὅλα τά πρόσωπα τῆς ἱστορίας μᾶς εἶν' ἐντελῶς φανταστικά», μᾶς λέει τώρα, «οἱ περιπέτειές τους ἀδιάφορες γιά τήν Ἱστορία» καί οὔτε κἀν «ἴχνη σθημένων ὀνομάτων» δέν ἀπομένουν γιά τούς ἐπιζήσαντες. Καλούμαστε νά πιστέψουμε ὅτι «ἡ Ἐποχή» τοῦ πολέμου «δέν ὑπῆρξε» (116). Καλούμαστε νά μή μιᾶμε πιά γι' αὐτήν.

Ὁ Ἀναγνωστάκης ἀπαντᾷ σέ αὐτήν τήν ἐπιταγή σιωπῆς παρέχοντάς μας μιά κριτική γενεαλογία τῶν διαφόρων σιωπῶν πού ὄχι μόνο καθορίζουν καί διέπουν τή σχέση μας μέ τόν πόλεμο, ἀλλά παραλύουν καί συνάμα παρακινοῦν καί τή δική του ποιητική πρακτική. Συγκεκριμένα, ἀπαντᾷ στίς σιωπές πού προδίδουν τό παρελθόν ἐμμένοντας στά ὀνόματα, τά γεγονότα καί τή βία πού ἔχουμε λησμονήσει, ὅλα κατεσταλμένα ἢ κατασιγασμένα ἀπό ἀφηγήσεις ἱστορικής ἀνασυγκρότησης. Ἀκόμα καί ὅταν ἀναρωτιέται, στό *«Ὅταν ἀποχαιρέτισα τούς φίλους...»*, πῶς νά ἐξηγήσει «τί ἦταν ὁ Ἡλίας/ ἡ Κλαίρη, ὁ Ραοῦλ, ἡ ὁδός Αἰγύπτου/ ἡ 3η Μαΐου, τό τραμ 8,

ή Ἐλκυνόνη», ἡ ἴδια ἡ ἐπίκληση αὐτῶν τῶν προσώπων, ἡμερομηνιῶν, καί τόπων μᾶς παρακινεῖ σέ μιά πράξη μνήμης (94). Μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι, γιά νά ανταποκριθοῦμε στό παρελθόν, καί ἄρα στό παρόν καί τό μέλλον μας, πρέπει νά κρατήσουμε ζωντανή τή μνήμη τῶν νεκρῶν, πρέπει νά σκεφθοῦμε τή σχέση μας μέ ἕνα παρελθόν πού, χωρίς ποτέ νά τό ἀφήνουμε πίσω, μᾶς κατατρύχει, μᾶς λέει γιά τί εἴμαστε ὑπεύθυνοι. Εἶναι μέ αὐτόν τόν τρόπο πού τά ποιήματά του, κυριαρχημένα ἀπό εἰκόνες θανάτου καί ἀπώλειας, ἀποκαλύπτουν τήν ἠθική καί πολιτική τους διάσταση. «Ἀξίζει τέλος νά σταθεῖς τύψη μέ τύψη», γράφει στό «Σκυφτοί περάσανε καί φύγανε...», ἕνα ποίημα πού, συνδέοντας τή στιγμή τῆς συνείδησης μέ τά ἐναλλασσόμενα ἐνεργήματα τῆς μνήμης καί τῆς λήθης, ἐξακολουθεῖ νά ὑπογραμμίζει τήν ὑποχρέωση νά θυμόμαστε, γιά νά ὁμολογήσει (62):

*Δέν τό' ξερα πῶς ἤμουν πλασμένος νά' ρθω μιά μέρα Πίσω στά σκονισμένα μονοπάτια νά κοιτάξω κατὰματα
Τή φλεγόμενη πόλη τά σωριασμένα κουφάρια στούς δρόμους
(Πῶς θά ζήσουμε μέ μιά κατάμαυρη σκιά στή θύμηση ἐπάνω;
Πῶς θά κοιμήσουμε τά εἴκοσι χρόνια μας στή θάλασσα τῆς λησμονιάς;)*

Ἐξισώνοντας τή δυσκολία του νά ζήσει μέ τήν ἀνημπόρια του νά ξεχάσει (τήν ἴδια στιγμή πού ὑποσημαίνει ὅτι, γιά τούς περισσότερους ἀπό ἐμᾶς, ἡ ζωή ἐγκείται πάνω ἀπ' ὅλα στήν ἐπιθυμία νά ξεχάσουμε), ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπικυρώνει τή δύναμη τοῦ παρελθόντος νά ἐπιζει στό παρόν. Ὅπως σημειώνει στό «Ἦρθες ὅταν ἐγώ...» (77), ἀκόμα καί ὅταν προσπαθοῦμε νά κάψουμε «τή μνήμη πικρῶν θανάτων», τίς μνήμες τῶν νεκρῶν πού πέθαναν «σέ μία ἐποχή ἀνέκκλητου θανάτου», τό παρελθόν ἐπανέρχεται ἀμείλικτα, ἀκατάσχετα καί ἀπροειδοποιητα:

*Ἦρθες ὅταν ἐγώ δέν σέ περιμένα. Κι οὔτε ἕνα νεῦμα
Μιά λέξη, ὅπως ἡ σφαῖρα στό στίγμα τοῦ λαιμοῦ
Οὔτε μι' ἀνθρώπινη φωνή γιατί δέν εἶχε
Ἀκόμα γεννηθεῖ καμιά φωνή
Δέν εἶχε γεννηθεῖ τ' ἄγριο ποτάμι
Πού ρεῖ στίς ἄκρες τῶν δακτύλων καί σωπαίνει.*

Παρά τήν προσπάθεια νά καταστραφεῖ ἡ μνήμη,

*...ἔχει μείνει κάτι -ἄν ἔχει μείνει
Πέρα ἀπό θάνατο, φθορά, λόγια καί πράξη,
Ἄφθαρτο μέσ στήν τέφρα αὐτή πού καίω
Σάν κάθε νύχτα τήν ἀνάμνηση θανάτων*

*Πικρῶν καί ἀνεξήγητων θανάτων
Γράφοντας ποιήματα χωρίς ἤχους καί λέξεις*

Ἵπογραμμίζει αὐτό πού ἀπομένει, πέρα ἀπό τό θάνατο καί τήν ἀποσύνθεση, καί χωρίς ἤχους ἢ λέξεις, σέ ἕνα ἐντυπωσιακό ἀπόσπασμα ἀπό τό ποίημα του «Κι ἤθελε ἀκόμη πολύ φῶς...» (87), ὅπου γράφει:

*Ἐκεῖ, προσεχτικά σέ μιά γωνιά, μαζεῦω μέ τάξη,
Φράζω μέ σύνεση τό τελευταῖο μου φυλάκιο
Κρεμῶ κομμένα χέρια στούς τοίχους, στολιζῶ
Μέ τά κομμένα κρανία τά παράθυρα, πλέκω
Μέ κομμένα μαλλιά τό δίχτυ μου καί περιμένα.*

Περιοιχίζοντας τόν ἑαυτό του μέ σημεῖα καί σύμβολα ἐνός βίαιου παρελθόντος, ὑποδεικνύει τήν ἀπερίσταλη σχέση του μέ αὐτό τό παρελθόν, μέ τά σημάδια πού αὐτό τοῦ παρέχει γιά τήν ἴδια του τήν περατότητα καί τή θνητότητα, ἀλλά ἐπίσης ὑποσημαίνει τήν ικανότητά του νά χρησιμοποιεῖ αὐτό τό παρελθόν ὡς τρόπο νά ἐκφράσει τόν ἑαυτό του, ὡς τρόπο νά ἐπιληφθεῖ τοῦ ἑαυτοῦ του, καί εἰδικά τοῦ ἑαυτοῦ του σέ σχέση μέ τά λείψανα ἐνός πολέμου, ἢ σημασία τοῦ ὁποίου μένει νά διακριθεῖ.

Στόν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ ποιήματος, λοιπόν, βρίσκεται ἕνας μετεωρισμός ἀνάμεσα σέ μιά κρίση θανάτου καί τή σύστοιχη κρίση τῆς ζωῆς τοῦ Ἀναγνωστάκη. Δέν ἐξιστορεῖ ἀπλῶς ἕνα παρελθόν σέ σχέση μέ τά γεγονότα τοῦ δικοῦ του παρελθόντος, ἀλλά τό πῶς τό τραῦμα τοῦ ποιητῆ εἶναι δεμένο μέ τό τραῦμα τῶν ἄλλων. Ἡ ἱστορία, ὅπως καί τό τραῦμα, ὑπονοεῖ ὁ Ἀναγνωστάκης, δέν ἀνήκει ποτέ σέ κάποιον -ὀρίζει αὐτό ἀκριβῶς πού μᾶς ἐνώνει μέ τά τραύματα τοῦ καθενός. Σκηνοθετώντας μιά σχέση ἀνάμεσα στά ἀκρωτηριασμένα, νεκρά σώματα τοῦ παρελθόντος καί τά ζωντανά σώματα τοῦ παρόντος, ὁ Ἀναγνωστάκης μᾶς λέει ὅτι τό τραῦμα δέν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα καταστροφῆς ἀλλά ἐπίσης, καί θεμελιωδῶς, ἕνα «αἶνιγμα ἐπιβίωσης». Ὅπως ὑποστήριξε πρόσφατα ἡ Κάθυ Καρούθ [Cathy Caruth], «μόνο ἀναγνωρίζοντας τήν τραυματική ἐμπειρία ὡς τήν παράδοξη σχέση μεταξύ καταστροφῆς καί ἐπιβίωσης μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε καί τίς καταβολές τοῦ ἀκατανόητου πού βρίσκεται στήν καρδιά τῆς καταστροφικῆς ἐμπειρίας», «τό παράξενο ἀκατανόητο», δηλαδή, «τῆς ἀνθρώπινης ἐπιβίωσης».¹⁰

Ἐάν τό νά ζεῖς σημαίνει, ὅπως γιά τόν Ἀναγνωστάκη, νά ἀναρωτιέσαι τί σημαίνει νά ἔχεις ἐπιβιώσει τῶν νεκρῶν, ἀρχίζουμε πιά νά κατανοοῦμε γιατί ἡ σωπῆ γίνεται ἡ πλέον ἐπίμονη ἀπάντησή του στόν πόλεμο καί τίς συνέπειές του. Ὅπως ἐξηγεῖ στό «Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ φόβος...», «ἡ σωπῆ μας εἶναι ὁ δισταγμός γιά τή ζωή καί τό θάνατο» (59). Ἐχοντας μόλις ἀναρωτηθεῖ ἐάν «πεθαίνουμε τάχα

γιά τούς ἄλλους ἢ γιατί ἔτσι νικοῦμε τή ζωή», ὑποδηλώνει στή συνέχεια τό βάρος πού φέρει ἐπειδή εἶναι ζωντανός, ἐπειδή ἔζησε πιό πολύ ἀπό τούς φίλους του. Στό ποίημα πού τιτλοφορεῖ ἀπλῶς «Ἐδῶ...», φαντάζεται τόν ἑαυτό του ὡς ἕναν ἐπιζήσαντα πού ὡστόσο ἐκτελεῖται κάθε πρωί –ἀπό τίς μνήμες πού διαπερνοῦν τήν καρδιά του κάθε μέρα, ἀλλά καί ἀπό τίς καθημερινές εἰδήσεις νέων ἐκτελέσεων καί παρακαλεῖ τούς φίλους του νά μαζέψουν τίς σφαῖρες πού ξεριζώσε ἀπό τό στήθος του, «πρίν μάθουν τίποτα οἱ ἄλλοι... Πρίν μάθουν πῶς [αὐτός] εἶναι γραμμένο γιά πάντα νά ζεῖ» (83). Ἐπαναλαμβάνει τό ἴδιο αἶσθημα ἀρκετές φορές στό «Ὁ νεκρός», ὅταν, μιλώντας γιά τήν αἰσθησή του ὅτι μολονότι ἀκόμα ζωντανός εἶναι κίολας νεκρός, δηλώνει ἐπίμονα ὅτι «ὁ νεκρός δέν πέθανε τήν ὀρισμένη ὥρα» (101). Ἡ ἐνοχή μέ τήν ὁποία βιώνει τήν ἐπιβίωσή του –νομίζει ὅτι οἱ φίλοι του πεθάναν μόνο καί μόνο γιά νά ζήσει αὐτός– μάς βοηθᾷ νά καταλάβουμε τό προνόμιο πού ἀποδίδει στή σιωπή. Τό νά μιλήσει ἢ νά γράψει θά τοῦ θύμιζε ὅτι ἔχει ἐπιζήσει καί, ἀκόμα περισσότερο, θά τόν ὑποχρέωνε νά ἀναγνωρίσει τήν ἐπιβίωσή του, νά παραδεχτεῖ δηλαδή ὅτι ἀφέθηκε νά ζήσει. Τό νά μιλήσει ἢ νά γράψει θά σήμαινε ὅτι εἶναι ἀκόμη ζωντανός, καί ἔτσι θά πρόδιδε τούς νεκρούς φίλους του πού, ἀνήμποροι πλέον νά ζήσουν, νά μιλήσουν ἢ νά γράψουν, μποροῦν μόνο νά μένουν σιωπηλοί. Ἡ ἀποχή ἀπό τή γραφή, λοιπόν (ἢ ψευδαίσθησή του ὅτι δέν γράφει, δηλαδή), ὄχι μόνο θά τόν ἀπάλασσε ἀπό τό καθήκον νά ζήσει ἀλλά καί θά τοῦ ἐπέτρεπε νά παραμείνει πιστός στούς νεκρούς φίλους του.

Ἡ αἴσθησις εὐθύνης τοῦ Ἀναγνωστάκη ἀπέναντι στούς νεκρούς φίλους του εἶναι ἐπίσης συνδεδεμένη μέ τήν αἴσθησις ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ἐν μέρει ὑπεύθυνος γιά τό θάνατό τους. Σέ ὁλόκληρη τή *Συνέχεια* φανερώνει τήν ἀπογοήτευσή του ἀπό τήν ἥττα τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἀναγνωρίζει ἐπίσης τά λάθη τοῦ κινήματος καί, εἰδικότερα, τά ἐγκλήματα πού ἔχει διαπράξει ἡ ἡγεσία του –εἰδικά μετά τήν ἀποκάλυψη καί τήν καταδίκη τῆς σταλινικῆς τρομοκρατίας τό 1956. Ὅπως γράφει στό «Μιλῶ...» (96),

Μιλῶ γιά τά τελευταῖα σαλπίσματα τῶν νικημένων στρατιωτῶν

*Γιά τίς φλεγόμενες πόλεις τά σωριασμένα κουφάρια
στούς δρόμους Τούς μαστροπούς ποιητές πού τρέμουνε
τίς νύχτες στά κατώφλια*

Μά πιό πολύ μιλῶ γιά τούς ψαράδες

*Π' ἀφήσανε τά δίχτυα τους καί πήρανε τά δῆμάτα
Του*

Κι' ὅταν Αὐτός κουράστηκε αὐτοί δέν ξαποστάσαν

Κι' ὅταν Αὐτός τούς πρόδωσε αὐτοί δέν ἀρνηθῆκαν

Κι' ὅταν Αὐτός δοξάστηκε αὐτοί στρέψαν τά μάτια

Κι οἱ συντρόφοι τούς φτύνανε καί τούς σταυρώναν

Κι αὐτοί, γαλήνιοι, τό δρόμο παίρνουνε π' ἄκρη δέν ἔχει

*Χωρίς τό βλέμμα τους νά σκοτεινιάσει ἢ νά λυγίσει
Ὅρθιοι καί μόνοι μέσ στή φοβερή ἐρημία τοῦ πλήθους.*

Βιώνοντας τήν προδοσία τήν ἴδια στιγμή πού ἐμπλέκει τόν ἑαυτό του σέ αὐτήν (μήπως δέν ἦταν, παρ' ὄλ' αὐτά, μέλος τοῦ Κόμματος, τουλάχιστον μέχρι τή διαγραφή του;), καταδικάζει τά λάθη καί τά ἐγκλήματα τῆς ἡγεσίας –εἰδικά ὅσον ἀφορᾷ τόν Ἐμφύλιο καί τά καταστροφικά ἀποτελέσματά του γιά τήν Ἑλλάδα– ἀλλά, ὅπως οἱ ψαράδες στό ποίημά του, ποτέ δέν κλονίζεται γιά τήν πολιτική καί ἰδεολογική τοποθέτησή του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ κρίση ταυτότητάς του ἐδῶ –μιά κρίση πού πηγάζει ἀπό τήν αἴσθησις συνενοχῆς του μέ ὅ,τι καταγγέλλει– συμβαδίζει μέ τή διαρκή κρίση τῆς ποιήσής του. Ὅπως ὑπονοεῖ στό ποίημά του «Ἐπίγνωση», ἡ ποιήσής του δέν γράφτηκε πάνω ἀπό τήν καταστροφή, ἀλλά μέσα στήν καταστροφή (53): αἰσθάνεται τήν ὑποχρέωση νά ἀνταποκριθεῖ, νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη, χωρίς νά ξέρεי ἀκριβῶς πῶς. Καταγράφει τήν ἀβεβαιότητα αὐτοῦ τοῦ διπλοῦ αἰτήματος στό ἴδιο ποίημα, ὅταν μάς λέει

*Ἄν τώρα πάλι ἀπό παντοῦ καμιά ἀνταπόκριση
Κάτι ἀπροσδόκητα ζημίωσε, κάτι πού δέν καταλάβαμε
καλά.*

Ὅμως ἐμεῖς, ἂν θέλετε, εἴμαστε ἔτοιμοι ἀκόμα.

Ἡ ἐτοιμότητα ἐδῶ δέν ἔχει τίποτα νά κάνει οὔτε μέ τήν κατανόηση οὔτε μέ τό ξεπέρασμα τῆς ζημιᾶς. Ἀντιθέτως, ξεκινᾷ μέ τήν «ἐπίγνωση» τῆς ζημιᾶς, ἐπίγνωση ὅτι αὐτήν τή ζημιᾶ καί αὐτή τήν ἔλλειψη κατανόησης ὀφείλουμε νά τίς ἐπεξεργασθοῦμε καί ὄχι νά τίς ἀπαρνηθοῦμε, ὅτι τό νά εἶσαι ἔτοιμος δέν σημαίνει νά μπορεῖς νά προβλέπεις τό μέλλον αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πολιτικῆς ἀπόφασης. «Πάσαν τά λόγια πιά ν' ἀποτελοῦν χρησμούς», γράφει, σέ ἕνα ποίημα πού φέρει τή φράση αὐτή γιά τίτλο (112). Ἡ, ὅπως παρενθετικά δηλώνει στό «Ὁ νεκρός» (101), ὑπονοώντας τήν ἀνημπορία τῆς ποιήσῃς εἴτε νά περιστεῖλει τήν ἀβεβαιότητα, εἴτε νά θεμελιώσει τήν ὑπευθυνότητα στή γνώση,

*(Τόσα καί τόσα πράγματα πού δέν προβλέπονται
Τόσες συνέπειες ἀνυπολόγιστες, τόσες θυσίες,
Σέ ποιούς ὑπεύθυνους νά διαμαρτυρηθεῖς, σέ ποιούς
νά φωνάξεις;)*

Ἐάν ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπισημαίνει ἐδῶ τό ἀπρόβλεπτο καί τό ἀνυπολόγιστο τῆς δράσης, τό κάνει ἐπίσης καί ἐπειδή κατανοεῖ μέ πόσους τρόπους μποροῦν ἄλλοι νά ἰδιοποιηθοῦν τή γλώσσα του καί νά τή στρέψουν πρὸς τίς κατευθύνσεις ἀκριβῶς στίς

όποιες θέλει νά αντιταχθεῖ. Εἶναι γιά νά ἐλαχιστοποιήσει αὐτόν τόν κίνδυνο πού ἐπιλέγει τή σιωπή ἀπό τήν ἐκθεση. Ὅπως ἐξηγεῖ στό «Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι ...» (79), ὑποδεικνύοντας ὄχι μόνο τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ γλώσσα του ἔχει διαστρεβλωθεῖ καί χειραγωγηθεῖ ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἐπίσης καί τήν προσπάθειά του νά μειώσει αὐτήν τή δυνατότητα σιωπῶντας, πληρώνοντας τό διάστημα τῆς σιωπῆς,

*Ἄλλότριον πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Αλλάξαν καί τῶν προαστείων οἱ ὀνομασίες*

...
*Ἐσύ στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους χῶσου
Στίς δαιδαλώδεις κρύπτες ...
Ἐκεῖ δέ θά σέ βροῦν. Γιατί ἂν σ' ἀφορίσουν
Κάποιοι –ἀναπόφενκτα– στά χεῖλη τους θά σέ προφέρουν
Οἱ σκέψεις σου θά ἀλλοιωθοῦν, θά σοῦ ἀποδώσουν
Ψιθυριστά προθέσεις, θά σέ ὑμνήσουν.
Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἠττηθεῖς.
Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν πανοπλία
Κάθε ἐξωτερικό περίβλημά σου περιττό
Καί τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα, ἔτσι,
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς.¹¹*

Καταγράφοντας τόν κίνδυνο τῆς γραφῆς καί τῆς ὁμιλίας σέ συνθήκες ἐμφύλιας σύγκρουσης, τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους τά λόγια του μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον του, ἐπιζητεῖ νά διαφυλάξει κάποιο μέτρο ἀκεραιότητας ὄχι ἀπλῶς μέσω τῆς σιωπῆς, ἀλλά παίρνοντας ὁ ἴδιος τό σχῆμα τῆς σιωπῆς. Ἡ σιωπή ἐδῶ σφραγίζεται ὡς μία ὑλιστική πρακτική, ὡς μία πολιτική στρατηγική¹² –μιά στρατηγική πού ἐπιδιώκει νά ἐλαχιστοποιήσει τίς πιθανότητες ἰδιοποίησης τῆς γλώσσας τοῦ Ἀναγνωστάκη καί διαστρέβλωσῆς της πρὸς ἀλλότριες κατευθύνσεις, μιά στρατηγική πού ἀρνεῖται ἐπίσης νά συμβάλλει στήν εὐκολία μέ τήν ὁποία χρησιμοποιεῖται ἡ γλώσσα γιά νά δοθεῖ μιά ἐξομαλυντική ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ τραύματος. Στό ποίημά του, «Ὅλα ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ...», σημειώνει ὅτι

*Τώρα μπορεῖ ὁ καθένας νά μιλά καί κυρίως νά γράφει
Γιά τήν ἀγωνία τῆς ἐποχῆς, τό ἀδιέξοδο,
Τήν ἀπανθρωπία τοῦ αἵωνα,
Τή χρεωκοπία τῶν ἰδεολογιῶν, τή βαρβαρότητα τῆς μηχανῆς
Γιά δίκες, γιά ρήγματα, γιά φράγματα,
Γιά ἐνοχές, γιά γρανάζια.
Ὅλα ἔχουν κωδικοποιηθεῖ, ταξινομηθεῖ, ἀποδελτιωθεῖ.*

Ἐνῶ οἱ κίνδυνοι τῆς συννεοχῆς συχνά ἐνθάρρουναν

τόν Ἀναγνωστάκη νά πνίξει τά τραγούδια του στό λαρύγγι του,¹³ ὅπως ὁ ἴδιος λέει στά πεζά ποιήματά του ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στή γραφή καί τή σιωπή πού χαρακτηρίζει τό ποιητικό ἐγχεῖρημά του ποτέ δέν καταλήγει στήν ὀλοκληρωτική σιωπή. Γράφει γιά τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς κάποιας σιωπῆς, ἀλλά τήν ὑποστηρίζει μέσα στή γραφή. Ὅπως προσπάθησα νά ὑποδείξω, ἐπιχειρεῖ νά ἐνεργοποιήσει μιά σιωπή πού δέν εἶναι ποτέ ἀπλῶς σιωπή, ἐναντίον τῶν σιωπῶν πού θεοσιζονται καί ἐπιβάλλονται ἀπ' ὄσους θέλουν νά παραγράψουν ἢ νά ξεχάσουν τίς συνεχιζόμενες τραυματικές συνέπειες τοῦ πολέμου. Γράφοντας ἐναντίον ἐκείνων τῶν ποιητῶν πού τόν κατηγοροῦν ὅτι προδίδει τήν ποίηση, διακηρύσσει, στό ποίημά του «Ποιητική» (121):

*Τό τί δέν πρόδωσες ἐσύ νά μοῦ πεῖς
Ἐσύ καί οἱ ὅμοιοί σου, χρόνια καί χρόνια,
Ἐνα πρὸς ἓνα τά ὑπάρχοντά σας ξεπουλῶντας
Στίς διεθνεῖς ἀγορές καί τά λαϊκά παζάρια
Καί μέινετε χωρὶς μάτια γιά νά βλέπετε, χωρὶς αὐτιά
Ν' ἀκοῦτε, μέ σφραγισμένα στόματα καί δέ μιλάτε.
Γιά ποιά ἀνθρώπινα ἱερά μᾶς ἐγκαλεῖτε;
Ἐέρω: κηρύγματα καί ρητορείες πάλι, θά πεῖς.
Ἐναί λοιπόν! Κηρύγματα καί ρητορείες.
Σάν πρόκες πρέπει νά καρφώνονται οἱ λέξεις
Νά μὴν τίς παίρνει ὁ ἄνεμος.*

Παρά τούς κινδύνους τῆς συννεοχῆς, τούς κινδύνους νά ἐνισχύσει αὐτό πού ἐλπίζει νά ἀντιπαλέψει, ὁ Ἀναγνωστάκης καταφάσκει ἐδῶ στήν ἀναγκαιότητα καί τή δύναμη μιᾶς ποίησης πού, δυσπιστώντας στίς χρήσεις στίς ὁποῖες μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ ἡ γλώσσα, μετέρχεται παρ' ὅλα αὐτά τῆς γλώσσας γιά νά πολεμήσει ἐναντίον τῆς γλώσσας –καί τό κάνει ἐνῶ γνωρίζει ὅτι ποτέ δέν θά ἔχει τόν πλήρη ἔλεγχο τῶν λέξεων του ἀπό τή στιγμή πού θά τίς ἀφήσει ἐλεύθερες στόν κόσμο.

Γι' αὐτό καί, σέ συμφωνία μέ τήν ἀναγκαιότητα καί τήν ἀβεβαιότητα πού συνιστοῦν τό πλαίσιο τῆς γραφῆς του, ὁ Ἀναγνωστάκης ξεκινᾷ τήν τρίτη ποιητική συλλογή του, Ὁ στόχος, λέγοντας ὅτι «τό θέμα εἶναι τώρα τί λές» (119). Μολονότι ὁ ἴδιος δίνει ἔμφαση στή λέξη «τώρα», ἐγώ θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω τή λέξη «λές»: μέ ἄλλα λόγια, τό θέμα εἶναι τώρα τί λές. Ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπιβεβαιώνει τήν πίστη του σέ μιά ποίηση πού κατανοεῖ τόν ἑαυτό της ὡς τή δράση πού συνιστᾷ. Ἡ ποίηση δέν εἶναι πλέον «ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας», ὅπως εἶχε πεῖ στήν πρώτη του Συνέχεια (88), ἀλλά ἓνα μέσο νά ἀγωνιστεῖς⁴ –ἢ, ἀκριβέστερα, ἓνα μέσο νά ζήσεις κατάντικρυ στό θάνατο καί τήν καταστροφή, ἓνα μέσο νά ἀναλάβεις τίς δύσκολες εὐθύνες πού συνθέτουν μιά ζωή στοιχειω-

μένη ἀπό τούς ἰσκιούς καί τὰ φαντάσματα ἐνός παρελθόντος πού, ἀκόμα καί σήμερα, ζεῖ στό παρόν. Τό γεγονός ὅτι γίνεται ὀλοένα καί πιό δύσκολο γιά τὰ ποιήματα τοῦ Ἀναγνωστάκη νά ἀποκτήσουν μονοσήμαντη ἀναφορά –στήν πραγματικότητα, κατατείνουν στό ἀντίθετο– κατά κανένα τρόπο δέν ἀπαλύνει τό ἐρώτημα τῆς εὐθύνης. Τό νά πάρεις μιά υπεύθυνη ἀπόφαση δέν σημαίνει, γιά τόν Ἀναγνωστάκη, νά ἀγγίξεις μέ τό δάχτυλο ἐπί τῶν τύπων ἐκείνης ἢ τῆς ἄλλης ἀλήθειας, ἐκείνου ἢ τοῦ ἄλλου νοήματος, ἀλλά νά ἐκτεθεῖς στό μή ἀποφασισμοῦ τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ νοήματος πού συνιστᾷ ἡ ὑπαρξη. Στήν πραγματικότητα, μόνο μέσα ἀπό αὐτή τή στοιχειωμένη νύχτα τῆς ἀπροσδιοριστίας μπορεῖ νά ἐγερθεῖ τό ἐρώτημα τῆς εὐθύνης. Μία ἀπόφαση μπορεῖ νά ληφθεῖ μόνο σέ ἕναν χῶρο πού υπερβαίνει ὅ,τι μπορεῖ νά γίνει γνωστό ἢ νά ὑπολογισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἠθική ἢ πολιτική εὐθύνη χωρίς αὐτήν τήν ἐμπειρία ἀβεβαιότητας. Ο Σινόπουλος ὑποδεικνύει τό ἴδιο σημεῖο σέ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό *Νυχτολόγιό* του. Ἀναρωτιέται ἐκεῖ: «Τί θά πει υπεύθυνος; Ἀπό ποῦ ἐκπορεύεται (γιά σένα τώρα πιά) ἡ εὐθύνη; Ἀπό ποιά γνώση κι ἀπό πόση γνώση; Καί ἐκεῖνο τό ἄλλο –πέρα ἀπ' τή γνώση– πού βγαίνει κάθε φορά ἀπό μέσα σου καί καθορίζει τήν ἐκτίμηση (σωστή ἢ ὄχι)... ἐνός κινδύνου;»¹⁵.

Ὅπως ὁ Σινόπουλος, ἔτσι καί ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπισημαίνει ὅτι κάθε ἀπόφαση ἄξια τοῦ ὀνόματός της ὀφείλει νά ἐδράζεται σέ μιά στιγμή κινδύνου καί ἀπροσδιοριστίας, γι' αὐτό καί ἰσχυρίζεται ὅτι «τή νύχτα ἐρχονται οἱ μεγάλες ἀποφάσεις» (102). Λαμβάνονται μέσα στήν ἀβεβαιότητα καί τήν ἀνασφάλεια, καί χωρίς καμία ἐγγύηση ὅτι θά ἐπιφέρουν τὰ ἐπιθυμητά ἀποτελέσματα. Αὐτό εἶναι τό μάθημα τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη: κατονομάζει τήν ἐπιτακτικότητα καί τόν τρόπο τῆς ὑποχρέωσης νά ἀνταποκριθοῦμε, νά ἀποφασίσουμε καί νά κρίνουμε, χωρίς νά ξέρουμε πῶς –καί παρά τήν ἀναπηρία ἀπό τίς ἀναπόφευκτες συννενοχές καί ἀπροσδιοριστίες μας.¹⁶

Ἡ στάση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται σέ ὅλα τὰ γραφτά τοῦ Ἀναγνωστάκη –καί ἴσως πουθενά ἐντονότερα ἀπ' ὅσο στό ἴδιο τό γεγονός τῆς ὑπαρξης τῆς ποίησής του– ἀλλά σκηνοθετεῖται ἐξοχα στόν «Ἐπίλογο» τοῦ *Στόχου* (134). Γράφει ἐκεῖ, σέ ἕνα ποίημα πού ἐπαναλαμβάνει μέ σημασία τόν τίτλο τοῦ τελευταίου ποιήματος τῆς τελευταίας ἀπό τίς τρεῖς *Ἐποχές* του:

*Κι ὄχι ἀνταπάτες προπαντός.
Τό πολύ πολύ νά τούς ἐκλάβεις σά δυό θαμπούς
προβολεῖς μέσ τήν ὁμίχλη
Σά ἕνα δελτάριο σέ φίλους πού λείπουν μέ τή
μοναδική λέξη: ζῶ.
«Γιατί» ὅπως πολύ σωστά εἶπε κάποτε κι ὁ φίλος*

μου ὁ Τίτος,

*«Κανένας στίχος σήμερα δέν κινητοποιεῖ τίς μάξες
Κανένας στίχος σήμερα δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα».
Ἔστω. Ἀνάπηρος, δεῖξε τά χέρια σου. Κρίνε γιά νά
κριθεῖς.*

Πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν γιά αὐτό τό καταληκτικό ποίημα –ὁ Ρίκς, ἐπί παραδείγματι, ἔχει σημειώσει ἄλλοῦ τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους κρυπτογραφεῖ ἀναφορές ὄχι μόνο στήν ποίηση τοῦ φίλου τοῦ Ἀναγνωστάκη, τοῦ Τίτου Πατρίκιου, ἀλλά ἐπίσης καί σέ ἀρκετά διβλικά χωρία, ἀνακαλώντας τό ἐπεισόδιο ὅπου ὁ Χριστός, γιά νά τεκμηριώσει τήν ταυτότητά του, δείχνει τά χέρια του μετά τήν Ἀνάσταση, ἀλλά καί ἀντιστρέφοντας τή ρήση τοῦ Χριστοῦ «Μήν κρίνετε, ἵνα μήν κριθεῖτε». Θά μπορούσαν ἐπίσης νά εἰπωθοῦν πολλά καί γιά τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ ἐπίκληση μᾶς ἄλλης γλώσσας –εἴτε ἐνός φίλου, εἴτε κάποιου ἄλλου– ἐπικυρώνει τή σχέση του μέ τά πολλαπλά παρελθόντα πού ὄχι μόνο τροφοδοτοῦν τήν ποίησή του ἀλλά καί τόν καθιστοῦν αὐτόν πού εἶναι. Ὡστόσο, τελειώνοντας θά ἤθελα νά ὑποδείξω ἁπλῶς λίγους δείκτες γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ ποιήματος, ἔτσι ὥστε νά μπορέσω νά συνοψίσω, ἔστω καί μέ κρυπτικό καί ἑλλειπτικό τρόπο, τὰ σημαντικότερα κατά τή γνώμη μου νήματα αὐτοῦ πού προσπάθησα νά πῶ ἐδῶ.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, δέν εἶναι τυχαῖο πού τό ποίημα φέρει τόν ἴδιο τίτλο μέ τόν πρωιμότερο «Ἐπίλογο» τοῦ Ἀναγνωστάκη. Τό τελευταῖο ἀρχίζει μέ τήν εἰκασία ὅτι οἱ στίχοι του μπορεῖ καί νά ναι οἱ τελευταῖοι «στούς τελευταίους πού θά γραφτοῦν», ἀφήνοντας ἔτσι ἀνοιχτή τή δυνατότητα νά σταματήσει νά γράφει, νά παραδοθεῖ στήν ἐπιθυμία του γιά σιωπή (74). Στό *Στόχο*, ὡστόσο, ἡ ἀναθεώρηση τοῦ πρώτου ἐπιλόγου μᾶς βεβαιώνει ὅτι τελικά δέν ἦταν ὁ τελευταῖος. Δέν ὀδήγησε στή σιωπή, ἀλλά σέ περισσότερη γραφή, καί ἐνδεχομένως ἀκόμα περισσότερη ὅταν αὐτή ἡ γραφή ἀναχωρεῖ ἀπό τίς διαφορές σιωπῆς γύρω ἀπό τίς ὁποῖες συναρθρώθηκε. Τώρα δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν ἀνταπάτες γιά τίς δυνατότητες τῆς ποίησης. Μᾶς δείχνει τά χέρια του καί παραδέχεται ὅτι εἶναι ἀνάπηρα: ἐπειδή δέν μποροῦν νά κινητοποιήσουν τίς μάξες καί ἐπειδή ἔκαναν λάθη. Τά χέρια αὐτά, ὑπονοεῖ, δέν εἶναι τά χέρια τῆς δράσης, τουλάχιστον ὅπως τήν κατανοοῦμε γενικά. Παρ' ὅλ' αὐτά, εἶναι μέ τοῦτα τά ἀνάπηρα χέρια πού γράφει –πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι μέ αὐτά τά χέρια πού κρίνει, μιλά, καί ἐνεργεῖ. Ἀντιστρέφοντας τό «Μήν κρίνετε ἵνα μήν κριθεῖτε», ἀπό τήν ἐπί τοῦ Ὁρους Ὁμιλία (Κατά Ματθαῖον 7:1), μᾶς ἀνακοινώνει ὅτι προτίθεται νά κρίνει, παρά νά παραμένει σιωπηλός: «Ἐγώ, ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης, θά σᾶς δείξω τά ἀνάπηρα χέρια μου. Θά δράσω σέ πείσμα τοῦ ἀστάθμητου

καί θέλω νά κριθῶ καί νά θεωρηθῶ ὑπεύθυνος γιά τίς πράξεις καί τίς ἀποφάσεις μου, γιά ὅ,τι ἔκανα καί ὅ,τι δέν ἔκανα –ὡς πρόσωπο, ἀλλά καί ὡς ἡ δική μου πλευρά στόν πόλεμο. Ἀναλαμβάνω πλήρη εὐθύνη γιά τήν ἀναπηρία μου. Ἐκανα τό καθήκον μου. Προσπάθησα νά ζήσω σέ σχέση μέ ὅλους τούς ἄλλους πού μέ ἔκαναν αὐτόν πού εἶμαι –καί ἔμαθα, ἐάν μπορούμε νά ποῦμε πῶς μαθαίνει ποτέ κανείς, ὅτι, σέ σχέση μέ ὅλους αὐτούς τούς ἄλλους καί τά πολλά παρελθόντα τους, δέν εἶμαι ποτέ ἀπλῶς ὁ ἑαυτός μου. Παρ' ὅλ' αὐτά, “ἐγώ” ἔκανα τό καθήκον μου. Μνημόνευσα τούς νεκρούς. Κράτησα τή μνήμη τῶν νεκρῶν ζωντανή. Σκέφθηκα τή σχέση μου μέ ἕνα παρελθόν πού ποτέ δέν τό ἀφήνω πίσω μου, ἀλλά μέ στοιχειώνει, μοῦ λείει γιά ποιά πράγματα εἶμαι ὑπόλογος. Ἄς εἶναι ἡ γραφή μου ἡ μαρτυρία μου.»

(μετάφραση: Γιώργος Φουρτούνης)

1. Τό ἀπόσπασμα τοῦ Σινόπουλου στήν προμετωπίδα εἶναι ἀπό τό «Ὁ χάρτης», στή Συλλογή /I. 1965 - 1980 (Ἐριῆς, Ἀθήνα 1987): 207. Τό ἀπόσπασμα τοῦ Μπλασό εἶναι ἀπό τό *The Writing of Disaster*, μτφρ. Ann Smock (University of Nebraska, Lincoln, 1986): 21.

2. Στό ποίημα «Ὁ πόλεμος», ὁ Ἀναγνωστάκης γράφει «κανένας πόλεμος δέν τέλειωσε ποτέ». Βλ. *Ἐποχές*, στό *Τά Ποιήματα: 1941-1971* (Θεσσαλονίκη 1971): 27. Στό ἐξῆς, οἱ παραπομπές στό κύριο σῶμα τῆς ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη θά εἶναι ἀπό αὐτήν τήν ἐκδοση, καί θά ἀναφέρονται μέ τόν ἀριθμό σελίδας σέ παρενθέσεις ἐντός κειμένου.

3. Βλ. Hamacher, «Journals, Politics», μτφρ. Peter Burgard, κ.ἄ., στό *Responses: On Paul de Man's Wartime Journalism*, ἐπιμ. Werner Hamacher, Neil Hertz καί Thomas Keenan (University of Nebraska Press, Lincoln 1996): 459.

4. Ὁφείλω πολλά, ἐν προκειμένω, στήν πραγμάτευση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό τραῦμα καί τή γλώσσα ἀπό τήν Κάθυ Καρούθ [Cathy Carouth], στό βιβλίο τῆς *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, 1996). Βλ. εἰδικότερα τά κεφάλαια 1 καί 3.

5. Βλ. Friar, «Introduction», στό Manolis Anagnostakis, *The Target: Selected Poems*, μτφρ. Kimon Friar (Athens Printing Co, Νέα Ὑόρκη): vii

6. Ὁ στίχος ἀπό τίς *Παρενθέσεις* βρίσκεται στό ποίημα «Τοπίο» (51). Τό ἀπόσπασμα ἀπό τό *Ἡ συνέχεια 3* παρατίθεται ἀπό τό ποίημα «Ἄλλα τά πρόσωπα...», (116)

7. Βλ. Ricks, «‘The Best Wall To Hide Our Faces Behind’: An Introduction to the Poetry of Manolis Anagnostakis», στό *Journal of Modern Hellenism*, 12-13 (1995-96): 4.

8. Ἡ ἔκφραση «διάθεση ἀποποίησης» προέρχεται ἀπό τόν Ricks, «‘The Best Wall To Hide Our Faces Behind’», 5

9. Βλ. Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο*, στή Συλλογή II, 266

10. Βλ. Caruth, *Unclaimed Experience*, 8

11. Ὁ Σινόπουλος ἐπισημαίνει κάτι παρόμοιο σχετικά μέ τόν κίνδυνο μήπως ἡ γραφή, ἡ ἴδια ἡ κατοχή τῆς γλώσσας μας, ἦδη

ἰδιοποιημένης καί ἐγγεγραμμένης στή γλώσσα τῶν ἄλλων, ἐνισχύσει τελικά αὐτό πού θέλουμε νά ἐπικρίνουμε, στό *Νυχτολόγιο*. Γράφει σέ ἕνα ἀπόσπασμα, πού σκιαγραφεῖ ἐπίσης καί τή γοητεία, ἐάν ὄχι τήν ἀναγκαιότητα, τῆς ἐνοσωμάτωσης: «ΤΟ ΕΧΕΙΣ καταλάβει πῶς κυκλοφορεῖς μέσα σέ μιὰ γλώσσα στρωμένη, ἐτοιμασμένη, δοκιμασμένη ἀπό τά πρῖν; Πού ἐλέγχεται ἀπό ἀνθρώπους ἄλλους, τροποποιεῖται, συντάσσεται, κατευθύνεται ἀπό ἄλλους; Πού τά ὀριά της, ἡ λογική της, ἡ ἐκφραστικότητα της κλπ. καθοριστήκανε, αἰῶνες τώρα, χωρίς νά σέ ρωτήσουνε, προτοῦ εἶσαι ὑπάρξεις; Δέ μιλάω γιά δημοτική καί καθαρεύουσα, αὐτό εἶναι μιὰ ἄλλη (θρῶμικη) ἱστορία. Μιλάω γενικά γιά τή γλώσσα, γι' αὐτό τό παράλληλο καί φοβερότερο Σύστημα. Πού ὁργανώθηκε σιγά σιγά μέ τόσες ἐπί μέρους ἀντιμαχόμενες (καί ὑποταγμένες) γλώσσες. Καί ὅλοι (ἀπελπιστικά ὅλοι) σοῦ λένε: Ἄν θές νά ὑπάρξεις, νά σέ ἀκούσουμε, νά σέ (ἐνδεχομένως) ἀναγνωρίσουμε, μέσα ἐδῶ θά κινηθεῖς, σ' αὐτόν τόν κύκλο, ἀλλιῶς καταδικάζεσαι, καταδικάστηκες.» Βλ. *Νυχτολόγιο*, 263.

12. Δανεῖζομαι αὐτήν τήν ἰδέα ἐνός «ὕλισμοῦ τῆς σωπῆς» ἀπό τό βιβλίο τῶν Ἀριστείδη Μπαλτά καί Γιώργου Φουρτούνη, *Ὁ Λοῦ Ἄλτουσερ καί τό τέλος τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ* (Ἐκδόσεις Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα, 1994). Θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ἐδῶ τίς γενικότερες ὀφειλές μου ὅσον ἀφορᾷ ὁλόκληρο τό ἀνά χεῖρας δοκίμιο στό ἐνδιαφέρον τοῦ Μπαλτά γιά τήν πολιτική τῆς σωπῆς. Βλ. εἰδικότερα, τό κείμενό του «Γιά τή σωπῆ τῶν ἀριστερῶν» (*Ὁ Πολίτης*, 60, Ἰανουάριος 1999, 57-59).

13. Βλ. Ἀναγνωστάκης, *Τό περιθώριο: 1968 - 1969* (Ἀθήνα 1985): 9

14. Ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπικυρώνει αὐτή τήν ἀναθεώρηση τῆς προηγουμένης ἀποφῆς του σέ μία συνέντευξή του, τό 1976, ὅπου λείει ὅτι «ἡ ποίηση δέν εἶναι πλέον ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τά πρόσωπά μας». Παρατίθεται στόν Friar, «Introduction», xxvii.

15. Βλ. Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο*, 315. Ὅσον ἀφορᾷ τούτη τήν πραγμάτευση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν εὐθύνη καί τήν μή ἀποφασιστικότητα, χρωστῶ πολλά στούς στοχασμούς τοῦ Ζάκ Ντεριντά γιά τή φύση τῆς εὐθύνης. Βλ. εἰδικά, τό «Afterword: Toward an Ethic of Discussion», στό Limited Inc., μτφρ. Samuel Webber (Northwestern University Press, Evanston 1988): 116, καί τό δοκίμιό του, «The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority», μτφρ. Marg. Quaintance, στό *Cardozo Law Review*, 11, 5-6 (1990): 963-65.

16. Τό ὅτι ὁ Ἀναγνωστάκης δέν πιστεύει ὅτι οἱ ἀποφάσεις πᾶνε μαζί μέ τή σαφήνεια, μπορεῖ νά διαβαστεῖ στό ἐξοχο σαρκαστικό ποίημά του, «Ἡ Ἀπόφαση». Ἐκεῖ, σκηνοθετώντας ἕνα διάλογο μέ κάποιον πού ἀπαυτεῖ ἀπό αὐτόν μιὰ καθαρή ἀπόφαση «ναί ἢ ὄχι», γράφει:

Εἶστε ὑπέρ ἢ κατά;
Ἔστω ἀπαντεῖστε μ' ἕνα ναί ἢ μ' ἕνα ὄχι.
Τό ἔχετε τό πρόβλημα σκεφτεῖ
Πιστεῦω ἀσφαλῶς πῶς σᾶς βασάνισε
Τά πάντα βασανίζουν στή ζωή
Κι αὐτό σᾶς βασάνισε ἀσφαλῶς
Μιλᾶτε ὑπεύθυνα λοιπόν.
Ἔστω μέ ναί ἢ ὄχι.
Σέ σᾶς ἀνήκει ἡ ἀπόφαση.
Δέν σᾶς ζητοῦμε φρεσικά νά πάψετε
Τίς ἀσχολίες σας νά διακόψετε τή ζωή σας
Μία λέξη μόνο. Ἐμπρός λοιπόν: Εἶστε ὑπέρ ἢ κατά;
Σκεφθεῖτε το καλά. Θά περιμένα.

ΑΠΟ ΤΟ ΣΤΟΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ REMINGTON ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΜΟΝΗ ΟΡΘΟΚΩΣΤΑΣ

τοῦ Κώστα Βούλγαρη

Κυνουρία ονομάζεται ἡ λωρίδα ἀνάμεσα στήν ὄροσειρά τοῦ Πάρνωνα καί τόν Ἀργολικό Κόλπο. Τό νότιο τμήμα της ἀποτελεῖ τήν Τσακωνιά. Τό βόρειο χωρίζεται σέ δύο μέρη: τό παραλιακό, συνέχεια της Τσακωνιάς, περιλαμβάνει τόν κάμπο τῆς Θυρέας, ὅπου καί τό σημερινό Ἄστρος, καί ἀποτελεῖ τή φυσική ἐξοδο κάποιων ὁμορων ἡμιορεινῶν χωριῶν. Τό υπόλοιπο, βορειοδυτικό τμήμα τῆς Κυνουρίας, ξεκινᾷ βορείως τῆς ψηλότερης κορυφῆς τοῦ Πάρνωνα, ἀποτελώντας κατά τήν ἀρχαιότητα κοινό ὄριο τῆς Σπάρτης, τοῦ Ἄργους καί τῆς Τεγέας. Σ' αὐτή τήν περιοχὴ ὑπάρχουν τέσσερα μεγάλα χωριά, πού ἀκολουθοῦν τόν Πάρνωνα ὅπως σήνει πρὸς τόν βορρᾶ. Τό ἄγρονο τοῦ ἐδάφους καί ὁ βαρὺς χειμῶνας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα αὐτά τὰ χωριά νά ἀναζητήσουν καί ἀπό ἓνα χειμαδιό, ὅπου γιά κάποιους μῆνες κατέβαιναν ἄνθρωποι καί κοπάδια. Τό πρῶτο, δίπλα στήν κορυφή, ὁ Ἅγιος Πέτρος, βρῆκε διέξοδο πρὸς τὰ εὐφορα πεδινὰ τῆς Λακωνίας. Τό ἐπόμενο, τό Καστρί, ἀρχισε νά ἐπεκτείνεται μέσα στόν ἡμιορεινὸ ὄγκο, μέ κατεύθυνση ἀνατολική, πρὸς τή θάλασσα καί τήν ἐλιά, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργηθοῦν καμιά δεκαριά ἡμιορεινά Καστριτοχώρια. Τό τρίτο χωριό, τὰ Δολιανά, ἀναγκάστηκε νά ὑπερπηδήσει τὰ ἐνδιάμεσα Καστριτοχώρια καί νά καταλάβει γιά χειμαδιό τήν ὑπόλοιπη περιοχή, μέχρι τήν πεδιάδα τῆς Θυρέας, δημιουργώντας πέντε - ἕξι οἰκισμούς. Τέλος, τό τέταρτο χωριό, τὰ Βέρβαινα, μὴ θρῖσκοντας ἐλεύθερο χωρὸ, κατέλαβε τό ἀκρότατο τμήμα ἐνός μικροῦ βουνοῦ πού, φθάνοντας μέχρι τόν Ἀργολικό Κόλπο, ἀποτελεῖ τό βόρειο ὄριο τῆς Κυνουρίας πρὸς τήν Ἀργολίδα. Τὰ Δολιανά καί τὰ Βέρβαινα εἶχαν εὐκολὴ πρόσβαση στήν Τρίπολη τό καλοκαίρι καί στό Ἄργος τό χειμῶνα. Τὰ Καστριτοχώρια ἦταν σχετικὰ φτωχότερα καί ἀπομονωμένα, ἀλλὰ ἐφθάναν μέχρι τή σιδηροδρομικὴ γραμμή, ὅπου τό Ἐλαιχώρι καί φυσικά, στήν Κατοχή, οἱ Γερμανοί. Ὁμορο χωριό καί ἄμεσα ἐνταγμένο στήν ἐν λόγω πε-

ριοχὴ ἡ Ἀράχωβα (Καρυές), ἀπὸ τήν πλευρὰ τῆς Λακωνίας, τό χωριό τῶν Λεβεντάκη, Κονταλῶνη, Πρεκεζέ, Πανούση, πού δημιούργησαν μιά ἀπὸ τίς πρῶτες ὁμάδες τοῦ ΕΛΑΣ Πελοποννήσου. Ἀπὸ τὰ Δολιανά κατάγεται ὁ Γιάννης Πάνου καί ἀπὸ τό Καστρί ὁ Θανάσης Βαλτινός (καί τὰ δύο ψευδώνυμα). Στὰ Δολιανά θρῖσκεται ἡ «ἀφηγηματικὴ ἔδρα» τοῦ μυθιστορήματος τοῦ πρῶτου ... Ἀπὸ τό στόμα τῆς παλιᾶς Remington... καί στό Καστρί αὐτῆ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ δευτέρου Ὁρθοκωστᾶ. Ἔτσι, δύο ἀπὸ τὰ κατά τή γνώμη μου χαρακτηριστικότερα μυθιστορήματα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας συναντῶνται, ἀπροσδόκητα, σέ πρόσωπα, γεγονότα καί λεπτομέρειες, τήν ἴδια στιγμή πού ἀποκλίνουν ἀντιστικτικᾶ.

II

Ὁ χρονικὸς ὀρίζοντας τῆς Remington ἐκτείνεται ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μέχρι τίς μεταπολεμικὲς δεκαετίες, ἐνῶ ἡ Ὁρθοκωστᾶ ἐπικεντρώνεται στήν περίοδο 1943 - 45. Τό πρῶτο βιβλίο γράφεται στή δεκαετία τοῦ '70, ἀφοῦ ἤδη τό 1971 δημοσιεύεται στή συλλογικὴ ἐκδοση *Νέα Κείμενα* τό διήγημα «Ἐκεῖνα τὰ χρόνια», προπομπὸς τῆς Remington, ἐνῶ ἡ Ὁρθοκωστᾶ γράφεται ἢ ἔστω ὀλοκληρῶνεται στίς ἀρχές τοῦ '90. Ἡ Remington ἐκδίδεται γιά πρώτη φορά στή Θεσσαλονίκη τό 1981, σχολιάζεται θετικότερα, μποροῦμε νά ποῦμε πὼς δημιουργεῖ αἴσθηση, ἐνῶ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνακαλεῖται ὡς «ἡ θρυλικὴ Remington». Ἡ Ὁρθοκωστᾶ ἐκδίδεται τό 1994, ἀμέσως ξεσηκώνει θύελλα συζητήσεων καί καταχωρεῖται ὡς ἓνα βιβλίο ἀμφιλεγόμενο.

Καί τὰ δύο ξεκινοῦν μέ ἓνα εἰσαγωγικὸ κείμενο (πού δέν συνυπολογίζεται στήν ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων), τό ὁποῖο ὀρίζει τόν τόπο ἀναφορᾶς τῶν γεγονότων. Ὁ Πάνου ὀριοθετεῖ τήν Κυνουρία μέσω τῆς διαδρομῆς της στόν ἱστορικό χρόνο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τή μάχη τριακοσίων Ἀργείων καί ἰσάριθμων Σπαρτιατῶν. Οἱ

τριακόσιοι εκατέρωθεν είχαν επιλεγεί να πολεμήσουν μέχρι τέλους, με έπαθλο τόν έλεγχο της περιοχής και την οριστική έτσι διευθέτηση του ζητήματος, ή οποία όμως ουδόλως έπετεύχθη, παρά τόν θάνατο όλων, πλίν δύο Άργείων πού έσπευσαν να αναγγείλουν τή νίκη. Όμως, ό βαριά τραυματισμένος Σπαρτιάτης Όρθοκωστής, πριν πεθάνει, κατόρθωσε να στήσει τρόπαιο και έτσι ή μάχη ουδέν πρόβλημα έλυσε... Ό Πάνου συνοψίζει όλα τά σημαντικά ιστορικά γεγονότα πού συνέβησαν στην Κυνουρία, φθάνοντας μέχρι τό 1952, πού βρέθηκε νεκρός ό τελευταίος αντίρτης τής Πελοποννήσου. Ό Βαλτινός ήρίζει ως άφετηρία του τή μονή Όρθοκωστής, πού βρίσκεται στην Τσακωνιά, κοντά στην οριοθετική γραμμή μεταξύ αυτής και τής βόρειας Κυνουρίας, στην «καρδιά» τής επαρχίας. Προτάσσει περιγραφή τής ρεματιάς στην οποία είναι χτισμένη ή μονή, ύπογραφομένη από τόν «*Ισαάκιο, επίσκοπο Ρέοντος και Πραστού*», ό οποίος, όπως δηλώνεται στό ανάλογο επίλογικό κείμενο, «*έπιτιμηθείς από τό Πατριαρχείο για κακοδοξία και σιμωνία, έξεμέτρησε τό ζήν περιορισμένος, επί δωδεκαετίαν όλην, στη μονή τής Όρθοκωστής*».

Τό μοναστήρι χρησιμοποιήθηκε από τόν ΕΛΑΣ ως στρατόπεδο κρατουμένων, όπου πολλοί Καστρίτες έκρατήθησαν. Άπειλούμενο από τους Γερμανούς, τό στρατόπεδο άρχισε να μετακινείται βορειοδυτικά, φθάνοντας στά Καστριτοχώρια, όπου πάλι συναντά γερμανικά στρατεύματα και διαλύεται. Οι άφηγησεις κρατουμένων Καστριτών, για τήν κράτησή τους στό στρατόπεδο και για όλη τήν περίοδο τής Κατοχής, συγκροτούν τό βιβλίο του Βαλτινού, δημιουργώντας τή γνωστή όψη των γεγονότων. Παρ' ότι τό χωριό του Πάνου δέν ονομάζεται παρά μόνο μία φορά και αυτή μέσω τής μάχης των Δολιανών, του 1821, τό βιβλίο του θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως συνοπτικό αλλά ακριβέστατο χρονικό των Δολιανών, από τόν Μεσοπόλεμο μέχρι τά μεταπολεμικά χρόνια, ταυτόχρονα και ως ιστορικό των οικογενειών του πατέρα του, τής μητέρας του και τής δικής τους. Μά αυτή του ή διάσταση είναι έπιμελώς συσκοτισμένη από τόν συγγραφέα, παρ' ότι υπάρχει απόλυτη ταύτιση στα πρόσωπα, στις συγγενικές τους σχέσεις, στα ονόματά τους (πάντα τά μικρά ή έστω τά ψευδώνυμα), στις τοποθεσίες, στη θέση των σπιτιών του χωριού κλπ. Άντίθετα, στην Όρθοκωστή όλα είναι δηλούμενα και σημαίνοντα, ονόματα και έπωνυμα (λίγες μόνο φορές αντικαθίστανται), χωριά και τοπωνύμια. Ό Βαλτινός έπιμένει στη θέση όπου διαδραματίζονται σημαντικά ή όχι γεγονότα, αδιάφορο αν πρόκειται για χωριό, γειτονιά, συγκεκριμένο σπίτι, φούρνο, μαντρί, ληνό, χωράφι, περιδόλι, χάνι, νερόμυλο. Τό βιβλίο του Βαλτινού θα μπορούσε να χρησιμεύσει και ως όδοιπορικό των χωριών του Καστριού.

Η Όρθοκωστή εκκινεί από τόν τόπο έγκλεισμού και καταλήγει στην κοιτίδα, στό Καστρί. Μέ επάλληλες άφηγήσεις (σχεδόν πάντα από τήν πλευρά και μέ τό

λόγο «άπλών» ταγματσαφαιτών) περιγράφεται τό κάψιμο του χωριού από τούς αντίρτες του ΕΛΑΣ, τόν Ιούλιο του '44. Οι όποιες παρεκβάσεις προς Τρίπολη, Άργος και Άθήνα άφορούν τή διαφυγή των «διαφωνούντων» μέ τόν ΕΛΑΣ και γι' αυτό διωκόμενων Καστριτών. «Στό χωριό» του Πάνου, μεταπολεμικά, ένας περιουέων πορτρετίστας - φωτογράφος συναντιέται μέ τόν αντίρτη του ΕΛΑΣ Άριστείδη, τήν Τρίπολη τή γνωρίζουμε μέσα από τήν πολύβουη πλατεία του αιταροπάζαρου πού φέρει τό όνομα ενός δραστήριου δημάρχου, τό βιβλίο συναντά στό Λουτράκι τό θέατρο και τόν κινηματογράφο, στό Άργος των Καραγκιόζη, στην Άθήνα τό Μαράσλειο του δημοτικισμού και τή μεταξική δικτατορία, ό ήρωάς του, ό θεός του Δημήτριος, βρίσκεται δάσκαλος στη Μακεδονία και τήν Ξάνθη του Μεσοπολέμου, για αρκετά χρόνια στην Αίγυπτο του έρωτα και του πολέμου. Ό «κανόνας» του Πάνου είναι ή ιστορία, ή ζωή και ή κοινωνία: «*Η συνέπεια άπέναντι στο ύλικό και ό σεβασμός τής περιρρέουσας πραγματικότητας, ή προσήλωση δηλαδή στην έσωτερική και έξωτερική άλληλουχία των γεγονότων...*», μάς λέει στον Έπίλογο, όχι χωρίς μία δόση αυτοσαρκασμού, πού άφορά τήν άπόπειρα μυθιστοριοποίησης.

III

Ό Πάνου προτάσσει τή συνολική ιστορία τής Κυνουρίας, τίς μάχες για τόν έλεγχο της, τίς καθόδους των Σλάβων και Άλβανών, τόν καθυστερημένο έκχριστιανισμό των κατοίκων της και τίς βυζαντινές τους περιπέτειες, τίς έξεγέρσεις και τή συμμετοχή τους στην επανάσταση του '21, τόν έμφύλιο και τήν επίδρομή του Ίμπραήμ, τήν αντίσταση στην Κατοχή και τό δεύτερο αντίρτικο. Σ' αυτόν τόν τόπο, μέσα σε αυτό τό ιστορικό πλαίσιο, μέ συγκεκριμένα διακυβεύματα να κυριαρχούν κάθε φορά, οι οικογενειακές, προσωπικές και τοπικές ιστορίες ακολουθούν τή φορά του μυθιστορηματος. Άντίθετα, ό Βαλτινός επιλέγει τήν όδό του «παραβάτη», άφου ό «*έπίσκοπος Ρέοντος και Πραστού*», έπιτιμήθηκε «*από τό Πατριαρχείο*» και μάλιστα «*για κακοδοξία και σιμωνία*». Στο επίλογικό κείμενο φροντίζει να δείξει τή σχετική άνακρίβεια των λεγομένων του έπισκόπου, όσον άφορά τήν περί τή μονή Όρθοκωστής κοιλάδα, αλλά και να έπισημάνει τόν περιορισμό του «*επί δωδεκαετίαν όλην, στη μονή*». Έκτός, λοιπόν, από τήν έπίσημη ιστορία και αλήθεια, υπάρχει και ή «άλλη», ή άθέατη όψη, αυτή πού διώνεται από τους ανθρώπους του τόπου, πού τή βιώνουν όντας στο περιθώριο, κάποτε μάλιστα στο απόλυτο περιθώριο, ως έγκλειστοι. Και αν οι περιγραφές πού μάς παραδίδουν έχουν προβλήματα πληρότητας και ακρίβειας, τά βασικά, δηλαδή τά πρωτογενώς βιούμενα, γεγονότα και ό «όμιλών» τόπος όπου συμβαίνουν είναι πού έχουν σημασία. Μέσω αυτών προκύπτουν οι ιδιότητες και τά χαρακτηριστικά των προσώπων και συ-

ναρθρώνεται ἡ περιπέτειά τους. Ἡ προφορικότητα τοῦ λόγου χρωματίζει καθοριστικά τό βιβλίο, τίς περισσότερες φορές πρόκειται γιά ἐπεξεργασμένες ἀφηγήσεις στό μαγνητόφωνο καί μάλιστα ἀρκετοί ἀφηγητές εἶναι ἀναγνωρίσιμοι, τά πρόσωπα γνωστά σέ ὅλη τή βόρεια Κυνουρία, τά γεγονότα ἐπίσης γνωστά. Ἄν ὁ Βαλτινός ἐπιλέγει τήν «ἀποκλίνουσα» ἀλλά καί κατ' αὐτόν «ζῶσα» πλευρά τῆς Ἱστορίας, μέσω ἐπιλεγμένων «ἀπλῶν» ἀνθρώπων, ὁ Πάνου προτιμᾷ τό ἱστορικό γίγνεσθαι καί τή ζωή «κανονικῶν» ἀνθρώπων.

Καί τά δύο βιβλία βρίσκονται μπροστά στήν πρόκληση τῆς ἐντοπιότητας. Ὁ Πάνου δέν προσφεύγει στήν ἐπὶ κλήσῃ της, θά μπορούσαμε μάλιστα νά ποῦμε πῶς τό ἀποφεύγει μέ κάθε τρόπο. Τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς καί τοῦ χωριοῦ του τή γνωρίζει ἐπακριδῶς, τήν προϋποθέτει, τήν ἀξιοποιεῖ καί τήν ἐντάσσει ὀργανικά στό μυθιστόρημά του. Ἀντίθετα, ὁ Βαλτινός κάνει ἕνα «τοπικό μυθιστόρημα». Τό Καστρί, ἡ «ἀλήθεια» του καί οἱ ἀνθρώποι «του» κυριαρχοῦν, εἶναι πάντα παρόντες καί ἐμφανεῖς σέ κάθε πτυχή τοῦ βιβλίου, ἡ ἐντοπιότητα διεκδικεῖται συνεχῶς, θά ἔλεγα λυσσαλέα. Ἐντέλει, ἡ καθολικότητα τῆς ἀλήθειας καί τῆς περιγραφῆς τοῦ Πάνου ἐδράζεται στήν Ἱστορία, ἐνῶ τοῦ Βαλτινοῦ στόν Τόπο. Στό βιβλίο τοῦ Πάνου, ἡ Κυνουρία καί τά Δολιανά εἶναι ἀπλῶς ὁ τόπος ὅπου οἱ ἀνθρώποι δημιουργοῦν τήν Ἱστορία, συμμετέχοντας στά γεγονότα. Ἡ σημασία τοῦ τόπου ἀτονεῖ ὅσο προχωρεῖ ἡ ἀφήγησις, τά Δολιανά εἶναι ἀπλῶς ἕνα χωριό ἀπ' ὅπου ὁ ἥρωάς του, ὁ Δημήτριος, κατάγεται, βρίσκονται οἱ οἰκεῖοί του, περνᾷ τίς διακοπές του, εἶναι ἀπλῶς κάποιον χωριό ὅπου ζοῦν ἢ ἀπ' ὅπου καταγόναται ἀρκετά ἀπό τά πρόσωπα τοῦ βιβλίου (περίπου τά μισά). Στήν Ὁρθοκωστᾶ τοῦ Βαλτινοῦ, ἡ Ἱστορία, τρομακτική καί ἀνεξήγησις, ἰσοπεδώνει τόν Τόπο καί τοὺς ἀνθρώπους πού τόν κατοικοῦν, ὁ τόπος εἶναι ὀνοματισμένος μέχρι τήν τελευταία σπιθαμή, οἱ ἀνθρώποι ἀνήκουν σ' αὐτόν, ταυτότητά τους εἶναι τά Καστριτοχώρια.

Ὁ Πάνου ἀρνεῖται προγραμματικά τήν ἐκδοχή τοῦ «τοπικοῦ μυθιστορήματος» καί, ὅταν στόν *Ἐπίλογο* συζητᾷ τίς ἐπιλογές του γιά τό κλείσιμο τοῦ βιβλίου, «ἀπορρίπτει» μία ἀπό αὐτές, πού ἀφορᾷ τήν Τρίπολη:

«γ) Ὁ ἱστορικός πλάτανος τῆς κεντρικῆς πλατείας – Ἐπεισόδιο μέ Στρατιωτικό Διοικητή – Κουτσούλιμα τοῦ πηλικίου του ἀπό τά πουλιά τοῦ πλάτανου – Διαταγή γιά τό κάψιμο τοῦ ἱστορικοῦ δέντρου – Διάρκεια ἐργασιῶν 35 μέρες.

Παρ' ὅλο πού τά πραγματικά περιστατικά τῆς ἱστορίας εἶναι γνωστά σέ λεπτομέρειες, εἶναι πρόσφατα (1949) καί ἄρα προσπελάσιμα, παρέχουν τέλος ὅλες τίς ἐνκόλιες γιά τό πέρασμα ἀπό τό ἀπλό περιστατικό στή σφαιρική θεώρησις καί στήν ἀμείλικτη κατακραυγή τῆς στρατιωτικῆς ἀντίληψης καί νοημοσύνης, ἐντούτοις ὁ κίνδυνος γιά μερικῆς ἀκόμη ἀνετα καλογραμμένες σελίδες μικροαστικῆς μισοεπαναστατικῆς

λογοτεχνίας ἐλλοχεύει παντοῦ, χώρια πού τό δέντρο – σύμβολο, μέ τή ρωμαλέα πρός τά ἄνω τάση (φύλλωμα – κλαδιά) καί τήν πρός τά ἔσω καταβύθισις στήν οὐσία (ρίζες), ἐλάχιστα προσφέρεται στή σύγχρονη διαπραγματεύση».

IV

Ἐκτός ἀπό ἱστορικά στοιχεῖα καί τίς προσωπικές τους ἀναμνήσεις, ὄντως καί οἱ δύο συγγραφεῖς ἐπεξεργάζονται ἕνα παραδεδομένο πρωτογενές ὕλικό. Ὁ Πάνου τά ἡμερολόγια τοῦ θεῖου του Δημήτριου καί ὁ Βαλτινός τίς ἀφηγήσεις συγχωριανῶν του. Μά οἱ ἀφηγητές δέν εἶναι μόνο πραγματικά πρόσωπα καί ἐνδεικτικοί. Ὁ Δημήτριος εἶναι ἕνας μεσοπολεμικός ἀνθρώπος, πού μέ ἕνα «μέσο» τρόπο πορεύθηκε στίς δεκαετίες τοῦ '40 καί τοῦ '50. Οἱ ἀφηγητές τοῦ Βαλτινοῦ εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί Καστρίτες ταγματῆρες ἢ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους. Ὅπως ὅποτε ὁ κάθε συγγραφέας ἔχει τή δική του ἀφηγηματική στρατηγική, χειρίζεται μέ τόν δικό του τρόπο τό πρωτογενές ὕλικό καί αὐτός ὁ τρόπος θά πρέπει νά κρίνεται μέ κριτήρια λογοτεχνικά καί ὄχι ἱστορικά. Μά ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ δύο ἱστορικά καί ἐντόνως πολιτικά μυθιστορήματα, τά ὁποῖα μάλιστα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν στρατευμένα πολιτικά, γι' αὐτό καί ἡ ἀπομόνωση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τους νομίζω πῶς εἶναι ἀπόλυτα νόμιμη. Θά ἔλεγα μάλιστα πῶς τό πολιτικό φορτίο δημιουργεῖ τήν κεντρική συνιστώσα καί τῶν δύο βιβλίων, ἀφοῦ πάνω σ' αὐτήν ἐγγράφονται οἱ ὑπόλοιπες. Ὁ Πάνου ὑπερασπίζεται τή ζωή πού συνεχίζεται, πού πρέπει νά συνεχιστεῖ, τήν κοινωνία μά καί τήν Ἀριστερά ὡς κομμάτι της καί ἀποτέλεσμά της. Παρ' ὅτι διατρέχει ἐντόνως φορτισμένα ἱστορικά γεγονότα, μπορεῖ καί κρατιέται μακριά ἀπό ἀπλουστευτικές, μαρτυριολογικές καί δικαιωτικές ἐκδοχές. Ἐμφύλιος πόλεμος ὑπῆρξε, εἶχε νικητές καί ἠττημένους, εἶται γίνεται πάντα στήν Ἱστορία, καί ἂν ἡ μάχη τῶν τριακοσίων εἶχε ἀμφίβολη ἐκβασή, οἱ Σπαρτιάτες τελικά κατέλαβαν τήν Κυνουρία... Τό αἷμα εἶναι αἷμα, νά κάψουν τό σπίτι σου εἶναι πάντα ὀδυνηρό, ὁ πόνος εἶναι πόνος, μόνο πού αὐτός τῶν ἠττημένων διαρκεῖ περισσότερο. Ὁ Πάνου, ἐντέλει, ὑπερασπίζεται τήν πολιτική, ἀποκαθάρωντάς τήν ἀπό ὅποιαδήποτε μεταφυσική διάσταση, τοποθετώντας τήν μέσα στή ζωή, στήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλωστε καί ὁ Δημήτριος μέσα ἀπ' τήν προσωπική του διαδρομή τήν συναντᾷ, ἐμπλέκεται, διαμορφώνεται, συμμετέχει, λοξοδρομεῖ...

Ὁ Βαλτινός ὑπερασπίζεται τήν ἀλήθεια τῶν νικητῶν, τήν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασμένη ἀλήθεια τους. Ἡ Ὁρθοκωστᾶ δέν ἀφορᾷ μόνο τήν περιπέτεια κάποιων ἀμήχανων, φοβισμένων, καιροσκόπων, ἔστω μόνο δεξιῶν Καστριτῶν, πού κατέφυγαν στήν Τρίπολη καί τά Τάγματα, ὅταν αὐτά δημιουργήθηκαν τήν

άνοιξη του '44. Ένσωματώνει τον πολιτικό λόγο συγκεκριμένων και διακεκριμένων ταγματασφαλιτών, συνεργατών των Γερμανών καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής, δοσιλόγων και εκτελεστών. Υπάρχουν ολόκληρα κεφάλαια που βασίζονται στις αφηγήσεις τέτοιων «άπλων ανθρώπων», οι οποίοι δεν μιλούν για την προσωπική τους περιπέτεια (αυτό όντως θά είχε ενδιαφέρον), αλλά εκφέρουν τον λόγο του νικητή, που επειδή είναι νικητής μπορεί και «διευθετεί», άμεσα και προκλητικά, την Ιστορία και επιβάλλει την αλήθεια «του».

Η *Όρθοκωστά* δεν μπορούσε να εκδοθεί πριν από το '89, πριν το ρεύμα αναθεώρησης που απειλεί να σαρώσει τά πάντα, πριν από τις κορόνες περί του τέλους της Ιστορίας, της πολιτικής και όλων των δεινών που βρήκαν τόσοσους άθώους ανθρώπους, όπως αυτούς εκεί στα Καστριχώρια, που μάζευαν ρίγανη και τσάι, καλλιεργούσαν δυό θραγιές κήπο και άλλο τόσο άμπέλι και κουτσά στραβά τά έφεραν βόλτα. Η πολιτική δεν υπάρχει πουθενά στην *Όρθοκωστά*, δεν υπάρχει ένταξη στην αφήγηση και στον όριζοντα των ανθρώπων της, είναι έξωτερική (ξενοκίνητη...) και περιττή. Αν τό βιβλίο εκδιδόταν μερικά χρόνια νωρίτερα και χωρίς την υπογραφή του Θανάση Βαλτινού, απλώς θά πέραγε στην κατηγορία των γραφικών ταγματασφαλίτικων αφηγήσεων.

Η *Remington* φέρει τό στίγμα της εποχής της, δηλαδή των δεκαετιών του '70 και '80, κυρίως όσον άφορᾶ τίς αφηγηματικές της τεχνικές και άναζητήσεις, αλλά όπωσδήποτε ξεπερνᾶ την εποχή της και μάλιστα οργανώνει ή ίδια ένα διαχρονικό πλαίσιο ένταξής της. Στην *Όρθοκωστά* ό τόπος, ό χρόνος και ή όπτική του βιβλίου δημιουργούν μία κλειστή περιοχή, όπου δεν μπορεί νά φυτρώσει τίποτα, όπου άπονεκρώνονται και χάσκουν άμήχανα και αυτά τά θαυμάσια προφορικά έλληνικά, που ό συγγραφέας διαθέτει στό ύλικό του.

Βέβαια, ή *Όρθοκωστά* είναι μυθιστόρημα, αυτόν τό ρόλο διεκδικεί, αλλά την ίδια στιγμή, για καμιά δεκαριά χιλιάδες ανθρώπους, που ζούν ή κατάγονται από την περιοχή, είναι ένα ντοκουμέντο, από τά ελάχιστα, ένεχει θέση τοπικής ιστορίας, δεν μπορούν νά τή δούν και νά τή διαβάσουν άλλως, φροντίζει τό ίδιο τό βιβλίο γι' αυτό. Είναι έφιαλτική ή προοπτική νά ξεπηδήσουν κάμποσα ανάλογα βιβλία, τότε ή ιστορία θά έν-γραφεί, όριστικά, μέ αυτόν τον τρόπο, ή λογοτεχνικότητα του κειμένου θά καταντήσει άλλοθι.

V

Ένα σπίτι καίγεται στή *Remington*, είναι τό πατρικό του Δημήτριου, καίγεται όταν, χειμώνα του '48-'49, ό αδελφός του Γεώργιος, διαβλέποντας την έκβαση του Έμφυλιού, φεύγει από τον Πάρωνα και τον Δημοκρατικό Στρατό, παραδίδεται στην Τρίπολη δηλώνοντας πώς βρέθηκε στό βουνό παρά τή θέλησή του και έτσι επιβιώνει, αν και κανείς δεν πειθεται πώς

ήταν άντάρτης μέ τή βία, για έξι ολόκληρους μήνες. Τό σπίτι τους τό καίει ό Έρωτας μέ την ομάδα του, ό Έρωτας γειτονόπουλο, τό δικό του σπίτι ακριβώς στην άπέναντι πλευρά του δρόμου, ό Έρωτας πού ποτέ δεν γύρισε, είναι ό ίδιος Έρωτας του διγήματος *Έκείνα τά χρόνια*, πού χάθηκε (τήν άνοιξη του '49) χωρίς κανείς νά μάθει πώς ακριβώς (ποτέ δεν βρέθηκε τό πτώμα του, οίγουρα κυνηγημένος και πεινασμένος κατά τίς «έκκαθαριστικές έπιχειρήσεις», μάλλον πνιγμένος στον Λάδωνα ή τον Έρύμανθο). Ο Έμφύλιος λοιπόν είναι τόσο κοντά, τά δεινά είναι αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης, του πολέμου δυό αντίπαλων παρατάξεων, στις δυό πλευρές του ίδιου δρόμου, δίπλα στην δημόσια στέρνα απ' όπου και ό Έρωτας και ό Γεώργιος έπιναν νερό, στην δημόσια στέρνα πού γέμιζε απ' τό μοναδικό ποτάμι του χωριού, μέ τό αυλάκι της νά περνᾶ ανάμεσα στα δύο σπίτια... Τά πρόσωπα όμως δρουν πολιτικά, την ίδια στιγμή πού έχουν άδυναμίες και όρια ανθρώπινα. Αντίθετα, στην *Όρθοκωστά* δεν υπάρχουν πρόσωπα, μόνο κυνηγημένα ζουλάπια, ζωώδης ή συμπεριφορά τους, τρομαγμένα από τή φωτιά στή φωλιά τους, δεν υπήρχε λόγος νά καεί τό Καστρί, παρά μόνο προσωπικές έμπάθειες, ευθύνες και τραγωδίες. Η στρατηγική θέση του χωριού, σαν τό κεφαλοχώρι του Πάρωνα, ή συνεργασία πολλών Καστριτών μέ τους Γερμανούς, ή μαζική ένταξη τους στα Τάγματα, οι συστηματικές καταδόσεις, οι παγίδες μέσα στό χωριό, ό πόλεμος πού μαινεται δεν υπάρχουν πουθενά. Δεν υπάρχει πουθενά και καμιά έξήγηση γιατί κάηκε σχεδόν όλοσχερῶς τό Καστρί και όχι τά υπόλοιπα χωριά – πλύν μεμονωμένων σπιτιών – δεν γίνεται λόγος για όσα σπίτια, στα ίδια χωριά, έκαψαν οι ταγματασφαλίτες.

VI

Υπάρχουν πολλά σημεία όπου τά δυό μυθιστορήματα συναντιώνται, αλλά μία από αυτές τίς φορές πρόκειται για καθαρή σύγκρουση, θά έλεγα μετωπική. Ο άντάρτης του ΕΛΑΣ πού ό Πάνου επιλέγει νά περάσει στό βιβλίο του, ως πρόσωπο ολοκληρωμένο, είναι ό Άριστείδης και πρόκειται για τον πρώτο Δολανίτη άντάρτη, τον 17ο πού ανέβηκε στον Πάρωνα, τίς πρώτες μέρες του 1943. Η ιστορία μ' ένα φορτίο λίρες πού τό μετέφερε άκέραιο, μ' ένα μουλάρι, από τον Πάρωνα στό Μαίναλο είναι μάλιστα ακριβής, όπως και τά υποδηλούμενα στοιχεία της προσωπικότητάς του, ή έπιδεξιότητά του στό σάκι, μά και τά ψυχολογικά προβλήματα πού αντιμετώπιζε, έπιβαρημένος από τους άτέλειωτους ξυλοδαρμούς, τά βασανιστήρια και τίς κακουχίες, τό καφενείο του υπάρχει ακόμα.

Ένα από τά βασικά κεφάλαια του Βαλτινού, αυτό πού χρησιμοποιήθηκε και ως όπισθόφυλλο στό βιβλίο, άφορᾶ τό θάνατο του αδελφού του Άριστείδη, του Γιάννη (στό βιβλίο, για εύνόητους λόγους, αποδίδεται στην οικογένεια τό έπώνυμο Βασιλήμης). Ο Άριστεί-

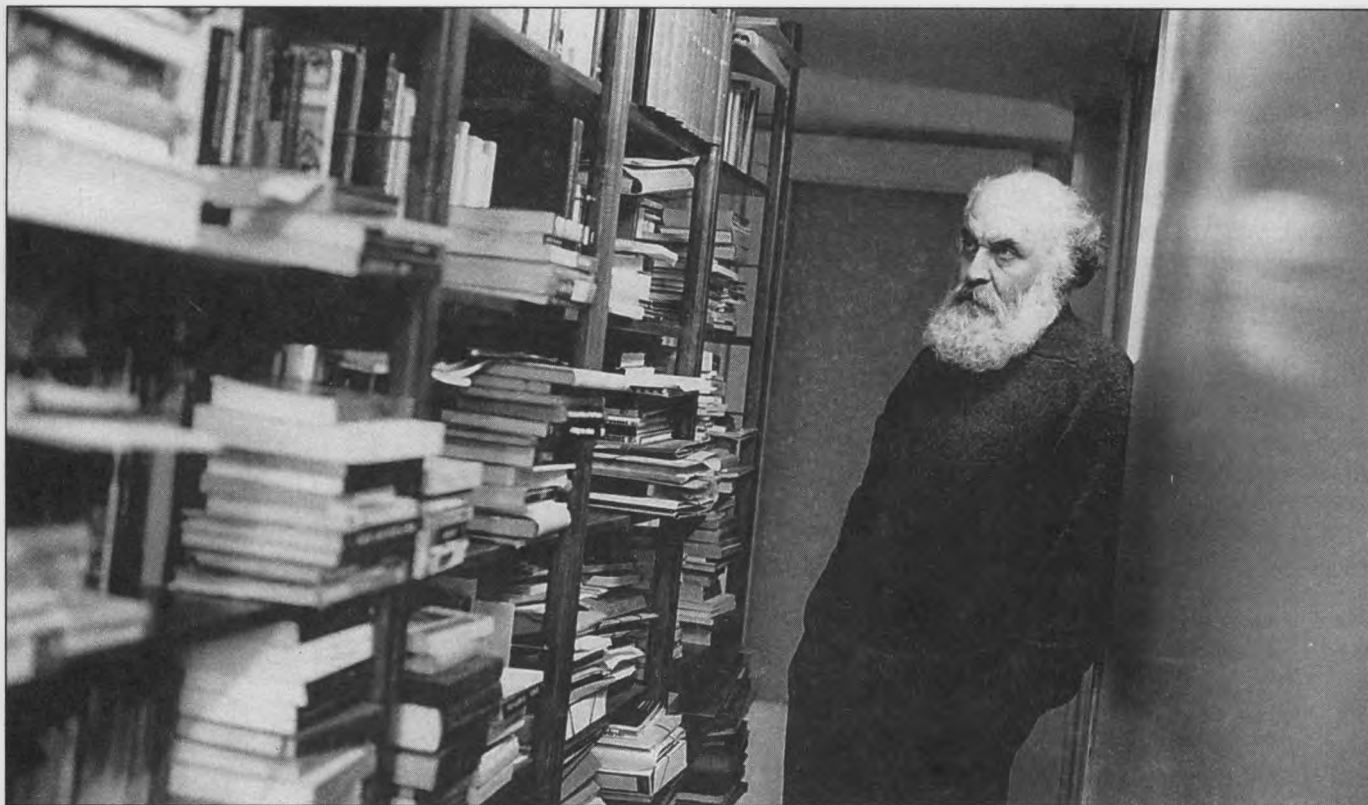
Ὁ καπετάνιος τοῦ ΕΛΑΣ Ἀριστείδης πού ἀναφέρεται στό μυθιστόρημα τοῦ Γ. Πάνου Ἀπό τό στόμα τῆς παλιᾶς Remington, ὅπως ἐπίσης καί στήν Ὁρθοκωστά τοῦ Θ. Βαλτινοῦ. Φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ '60 μέ τήν ἀνηψιά του.

Ἡ φωτογραφία ἀναδημοσιεύεται ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γιώργου Βουνελάκη - Θαλασσινοῦ Ὀδοιπορικό. Μνήμες καί ἀπόψεις (ἐκδ. Γιαννίκος, Ἀθήνα 1997). Ἐπτά κεφάλια ἀνταρτῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ περιβάλλον τόν ὀλόσωμο νεκρό, τόν διοικητή τοῦ ἀρχηγείου Πάρωννα, ταγματάρχη τῆς 3ης Μεραρχίας Πελοποννήσου Γιώργη Ἀντζακλή ἀπό τόν Βρονταμᾶ Λακωνίας. Τά κομμένα κεφάλια τῶν ἀνταρτῶν σύμφωνα μέ τόν Κ. Παπακωνσταντίνου (Μπελά), Ἡ Νεκρή Μεραρχία, ἐκδ. Ἀλφειός 1986, σελ. 1338, ἀνήκουν στούς: Βασίλη Μαντηλάρη (Μεσσηνία), Γιάννη Ἀσογιάννη (Μεσσηνία), Δημήτρη Ζουρντό (Μολάοι), Δημήτρη Ἀλεβίζο-Κοτρωνάκη (Λακωνία), Δημήτρη Λυμπέρη (Σκάλα Λακωνίας), Γιάννη Δ. Δούμουρα (Δραγουμάνο Ἀρκαδίας). Καί ἡ ἱστορία τῆς φωτογραφίας: Ἐνας τσαγκάρης ἀπό το Βρονταμᾶ, σφοδρός ἐθνικόφρων, φωτογράφησε τά κομμένα κεφάλια καί τόν νεκρό Ἀτζακλή καί κρέμασε στό μαγαζί του τή φωτογραφία. Ὁ παραγός του, φεύγοντας μετανάστης στήν Αὐστραλία ἐκλεψε τή φωτογραφία καί τήν πήρε μαζί του. Τήν παρουσίασε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὅταν γύρισε στο χωριό του. Οἱ ἀποκεφαλισθέντες τῆς φωτογραφίας εἶναι οἱ νεκροί τῆς μάχης πού ἔγινε στίς 6.4.1949 στό Βρονταμᾶ Λακωνίας.

δης λοιπόν εἶναι ἀντάρτης, ὅπως καί ὁ δεῦτερος ἀδελφός, ὁ Κώστας, ἐνῶ ὁ Γιάννης βρίσκεται στήν ἄλλη πλευρά. Ἄν προσθέσουμε καί τόν Γιώργη, τόν ἀδελφό τῆς γυναίκας τοῦ Γιάννη, ἔχουμε τρεῖς ἀντάρτες, τόσο κοντινοῦς συγγενεῖς τοῦ Γιάννη, ὅλους στόν Πάρωννα, ὅλους στελέχη τοῦ ΕΛΑΣ. Παραφωνία λοιπόν ὁ Γιάννης, ὄντως πέθανε μέ τόν τρόπο πού περιγράφεται, ἀλλά πουθενά δέν ὑπάρχει τό γιατί. Ποινεμένες καί δύσκολες ἱστορίες ὅλα αὐτά, μιά βόλτα στά Δολιανά ἢ τό Καστρί ἀρκεῖ γιά νά μάθει ὅποιος ἐνδιαφέρεται τίς αἰτίες, ἐδῶ ἄς ποῦμε μόνο πῶς ὁ Γιάννης Βασίλημης ἦταν, ἀπό πολλές ἀπόψεις, τό ἀντίθετο τοῦ Ἀριστείδη. Στήν Ὁρθοκωστά, ἡ μόνη ἐνδειξη πού ἔχουμε περί τοῦ «γιατί» εἶναι αὐτή: Τόν Βασίλημ τόν σκότωσε ἓνας ἀδερφός του. Παρακάτω, μέσα ἀπό ἄλλα γεγονότα, συσχετίζονται τά πρόσωπα, ἀλλά σιγματίζεται καί τό τέλος τοῦ Ἀριστείδη... ὁ Γιάννης Βασίλημης. Ἀδερφός τοῦ καπετάν Βασίλημ τοῦ Κώστα. Καί τοῦ ἄλλουνοῦ τοῦ Ἀριστείδη. Πού τρελάθη καί πέθανε τελευταῖα. Μά ἡ ἀφήγηση γιά τό θάνατο τοῦ Γιάννη Βασίλημ συνεχίζει, ἀνοίγοντας καί ἄλλα θέματα: Τόν Βασίλημ τόν σκότωσε ἓνας ἀδερφός του. Ἐνας ἀδερφός του καί ὁ Μαυρόγιαννης. Ὁ Μιχάλης Μαυρόγιαννης πού παίρνει τώρα καί σύνταξη γιά ἀντίσταση. Ἐσφαξε τόν ἄνθρωπο παίρνει καί σύντα-

ξη. Ἡ εὐγενική φυσιογνωμία τοῦ Ἀριστείδη τῆς Remington καί κυρίως τό νόημα τῆς συμμετοχῆς του στό ἀντάρτικο πλήττονται ἐμμέσως καί σέ ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς Ὁρθοκωστᾶς, μέσω τῆς ἀναφορᾶς στόν Κονταλῶνη (ἀπ' τοὺς ἡγέτες τοῦ ΕΛΑΣ καί τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ στήν Πελοπόννησο), τόν ὁποῖο ὁ Πάνου τόν ἔχει περιλάβει στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς Remington, πού ἐπιγράφεται Ἱστορική εἰσαγωγή γιά τόν τόπο, καί καλῶς, γιατί εἶναι τό πρόσωπο πού συμβολίζει τά δύο ἀντάρτικα στόν Πάρωννα καί τήν Κυνουρία. Στήν Ὁρθοκωστά λοιπόν ὁ Κονταλῶνης: Εἶχε κάνει ἐργοστάσιο ξυλείας μετά... Μέ τίς ἐγγλέζικες λίρες. Στήν Ὁρθοκωστά, μέ χρόνο ἀναφορᾶς ἀρκετές δεκαετίες μετά, ἐκτός ἀπό τίς λίρες πού τελικά ἔγιναν ἐργοστάσιο ξυλείας καί τήν ἀντιστασιακή σύνταξη, αὐτό πού ἀπομένει καί λειτουργεῖ, σέ «ἀνθρώπινο» ἐπίπεδο, εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστείδης τρελάθηκε, μά καί οἱ τύψεις τῶν φονιάδων πού ὑπόρρητα συσχετίζονται μέ τήν τρέλα τοῦ Ἀριστείδη, ἀφοῦ ἓνας ἀπ' τοὺς φονιάδες, ἔκατσε στή φυλακή κάμποσα χρόνια. Κάπου τόν εἶχανε σέ κάποια φυλακή. Καί τώρα λένε πετάγεται στόν ὕπνο του, τόν κνηγᾶει τό αἷμα. Ἀντίθετα, ἡ Remington προσεγγίζει τήν ἀνάμνηση καί τίς πληγές τοῦ Ἐμφυλίου μέ τρόπο διαφορετικό καί μάλιστα μιλώντας γιά τή δεκαετία τοῦ '50: Χρόνο

Γιάννης Πάνου, 1998

μέ τό χρόνο όμως ή πολωμένη αυτή κοινωνική συμπεριφορά άρχισε νά άμβλύνεται, ξαναγύριζαν σιγά σιγά οι ανθρώπινες καθημερινές σχέσεις, στίς αυλές ξεπετάχθηκαν καινούργια παιδιά. Τό μόνο πού έμεινε ήταν τά μαύρα πανιά (στά άνώφλια) και ή σκληρή ανάμνηση του νεκρού. Τά γεγονότα του πολέμου έγιναν ιστορίες πού ακούγονταν τά βράδια στο καφενείο ή στά σπίτια γύρω από τή φωτιά. Μεγαλύτερη πέραση είχαν οι κάπως εντράπεζες ιστορίες ή αυτές πού άφορούσαν πρόσωπα μέ ιδιαίτερο χιούμορ, πού άκόμη και μέσα στη φωτιά του πολέμου διατήρησαν τήν ξεχωριστή τους προσωπικότητα... Έδω έντάσσει και τήν ιστορία του Άριστεΐδη μέ τίς λίρες.

Και μόνο αυτό τό παράδειγμα, κατά τή γνώμη μου, άρκεί για νά μιλήσουμε για πολιτική στράτευση των δύο μυθιστορημάτων, νά αξιολογήσουμε τό πολιτικό φορτίο πού φέρουν, νά δούμε τά πολιτικά αποτελέσματα πού παράγουν. Άρκεί για νά χαρακτηριστεί ή Όρθοκωστά μισαλλόδοξη. Η σκηνή του θανάτου του Γιάννη Βασίλημη είναι άκριβέστατη σε όλα τά περιγραφικά της στοιχεία, αλλά από τό πραγματολογικό υλικό τροποποιούνται, σχεδόν «άθωα», εκείνα τά σημεία πού αναδεικνύουν τήν πολιτική διάσταση, παράγον τά πολιτικά συμπεράσματα, πού τόσο έμφανή προκύπτουν τελικά.

Αντίθετα, οι πλευρές του Άριστεΐδη πού παρουσιάζονται

στη *Remington* είναι όντως οι χαρακτηριστικότερες, ή δέ άναφορά στον Άριστεΐδη είχε και συνεχίζει νά έχει αυτή τή χροιά για τή μικρή κοινωνία του χωριού, είναι τό βάλαμο στις πληγές, πού τίς βοηθά νά «θρέψουν» αφήνοντας για ανάμνηση τίς ούλες. Παρ' ότι και άλλοι από τά Δολιανά υπήρξαν καπετάνιοι, μέ σημαντική μάλιστα θέση στην άντάρτικη ιεραρχία (π.χ. ο Γιώργης, ο άδελφός της γυναίκας του Γιάννη Βασίλημη, είναι ο καπετάνιος της πυροβολαρχίας πού διοικούσε ο Ευάγγελος Μαχαΐρας), ο Άριστεΐδης ήταν ο μόνος τόν όποιο, για πολλά χρόνια άκόμη, συνέχιζαν (και συνεχίζουν) νά τόν άποκαλούν μέ σεβασμό καπετάνιο, δεξιοί και άριστεροί, δηλαδή ή «τοπική μνήμη», ή τόσο σημαίνουσα και διεκδικούμενη... Αυτή ή τοπική μνήμη, στο έρώτημα «γιατί», γιατί σκοτώθηκε ο Γιάννης Βασίλημη, έχει νά απαντήσει μία σειρά από λόγους και βέβαια κανένας δέν θά ύπαινηχθεί όποιαδήποτε άνάμειξη του Άριστεΐδη. Δέν ξέρω, όμως, άν τό ίδιο θά συμβαίνει μία - δυό γενιές άργότερα. Άλλωστε, ή Όρθοκωστά διαβάζεται από άρκετούς κατοίκους της Άρκαδίας σαν τοπικό ιστορικό, ενώ ή *Remington* από λιγότερους (πάνω - κάτω άπ' όσους άναγνώστες της άναλογούν στον πληθυσμό ενός νομού) και μόνο σαν μυθιστόρημα...

VII

ΠΧ

Remington, *Ἐπίλογος*: «Ἐχοντας πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ἀδιεξόδου καί θέλοντας μέ κάθε θυσία νά ἀποφύγω τό φαντεζί ἐκρηκτικό κλείσιμο, ἀποφασίζω μιά τελευταία ἀπέλπιδη ἔρευνα στά τέσσερα στοιχειωμένα ξύλινα κιβώτια μέ τό φυλαγμένο ὑλικό τῆς σπαταλημένης ζωῆς. Αυτό πού ἀνακάλυψα – γιά νά ἀποδειχθεῖ ἄλλη μιά φορά πώς τίποτα σ' αὐτό τόν κόσμο δέν ἔχει τέλος – θά μπορούσε ἄλλοτε, λίγα χρόνια νωρίτερα, νά μεταβάλει τήν κοίτη αὐτῆς τῆς ἱστορίας, χωρίς κανεῖς νά ξέρει σέ ποιές μαῦρες θάλασσες θά μᾶς ξέχυνε, τώρα ὁμως, ἤ μέ τόσους κόπους ἀποχτημένη ψυχραίμη ματιά μέ κάνει ν' ἀντιμετωπίζω τά πράγματα σίς φυσιολογικές τους διαστάσεις. Ἔτσι, ἴσως εἶναι προτιμότερο νά ἀποσιωπήσω ἕνα γεγονός πού μόνο σκιά μπορεῖ νά ρίξει στά τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Δημητρίου». Στή δεκαετία τοῦ '50, κάποιοι ἀριστεροί τῆς Τρίπολης πέρασαν στούς μάρτυρες τοῦ Ἰεχωῶ καί ἄλλοι σέ «περιέργες» δραστηριότητες...

Ὅταν οἱ Γερμανοί ἀποφάσιζαν νά ἐκτελεστοῦν κάποιοι κρατούμενοι τῆς Τρίπολης, τό μόνο πού προσδιόριζαν ἐπακριβῶς ἦταν ὁ ἀριθμός. Τήν ἐπιλογή τῶν κρατουμένων τήν ἔκαναν οἱ δοσίλογοι. Παροιμιώδης δέ ἡ εὐρηματικότητα τοῦ ἀφηγητῆ τοῦ κεφαλαίου 44 τῆς Ὁρθοκωστᾶς, ὁ ὁποῖος, κάθε φορά πού κατέβαινε στά κρατητήρια, γι' αὐτόν τό σκοπό, ἔβρισκε καί ἕναν νέο τρόπο ἐπιλογῆς. Γιά παράδειγμα, ἕνα βράδυ διέταξε τους κρατουμένους νά ἀπλῶσουν τά χέρια τους μέ τίς παλάμες πρὸς τά πάνω: ὅσοι εἶχαν σκληρά, δουλεμένα χέρια, τή γλίτωσαν, ἐνῶ ὅσων οἱ παλάμες ἦταν τρυφερές καί ἄμαθες ἐκτελέστηκαν... Ἀργότερα, ψήφισε καί ΠΑΣΟΚ.

ΙΧ

Μετά, ἐπικράτησε μιά θορυβώδης σιωπή...

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

τοῦ Γιώργου Φαράκλα

- Πολιτικές τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐκδ. Ἀξιολογικά / Ὁ Πολίτης, Ἐξάντας.
Β. Γρηγοροπούλου, Γνώση, πάθη καί πολιτική στή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα, Ἀλεξάνδρεια.
Α. Μπαλτάς, Στό περιθώριο ἐπιστήμης καί πολιτικῆς, Ἐκκρεμές.
Π. Μπασάκος, Ἐπιχείρημα καί κρίση, Νῆσος.
Κ. Ψυχοπαίδης, Ὁ φιλόσοφος, ὁ πολιτικός καί ὁ τύραννος, Πόλις.

Ἀνά τα πέντε βιβλία, γραμμένα ἀπό Ἕλληνες, πού κυκλοφόρησαν φέτος μαρτυροῦν πρῶτα πρῶτα τήν ἀνθησι τῆς φιλοσοφίας, γεγονός εὐχάριστο, ἐφόσον σημαίνει ὅτι τό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο ἔχει περιέλθει ἡ χειραφετητική σκέψη δέν ὀδηγεῖ τούς πάντες σέ παραίτηση. Οὔτε ἔστω στήν ἐκλεπτυσμένη μορφή παραίτησης πού κρύβει συχνά ἡ ἐπίκληση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, μιά ἐννοια πού μπορεῖ νά ἐφαρμόζεται κατά τό δοκοῦν μέσα στά χαλαρά ὄρια πού ἀφήνει ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρας της. Πράγματι, ἂν ἡ φιλοσοφία γίνεται πάντα περιζήτητη ὅταν ὑπάρχει «κρίση θεμελιῶν», αὐτό μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι τήν ἐπικαλούμαστε γιά νά θυθίσουμε τόν πολιτικό λόγο στήν ἀσάφεια, ὅπως μέ τήν ἐπικρατέστερη χρήση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἢ γιά νά σκαλίσουμε τό ἀδιέξοδο, ν' ἀνατάμουμε τήν ἀμχανία μας, ὥστε νά βγοῦμε κάποτε ἀπό τήν κατάσταση αὐτή, πού σ' ἀρχαῖα λέγεται «ἀπορία».

Τά βιβλία αὐτά ἐντάσσονται στή δεύτερη προσπάθεια. Ὅτι τό πρῶτο, συλλογικός τόμος πού συγκεντρώνει ἀνακοινώσεις ἀπό διήμερο τοῦ *Πολίτη* καί τῶν *Ἀξιολογικῶν* τό 1996 γιά τόν Καρτέσιο, περιέχει κείμενα τῶν συγγραφέων τῶν ἄλλων τριῶν βιβλίων, ἐνῶ ὁ Μπασάκος συμμετεῖχε κι αὐτός στό συνέδριο, αὐτό δείχνει, ἀπό τήν ἄλλη, ὅτι ὁ κύκλος ὅσον ἀσχολοῦνται μ' αὐτά τά θέματα εἶναι ἀκόμη περιορισμένος (μάλιστα ζητῶ συγγνώμη πού παρουσιάζω καί αὐτό τό βιβλίο παρ' ὅλο πού συμμετέχω κι ἐγώ σ' αὐτό).

Ἡ ἀνθησι εἶναι ἀκόμη εὐάλωτη, μπορεῖ νά χαθεῖ ἂν δέν προλάβει ν' ἀπλώσει ρίζες. Πράγμα πού σημαίνει ἐδῶ κυρίως τό ἐξῆς: Τά παραπάνω βιβλία δέν σπεύδουν πρὸς συμπεράσματα, ἐρευνοῦν, τό πρῶτο τόν Καρτέσιο, τό δεύτερο τόν Σπινόζα, τό τρίτο τόν Ντερριντά, τό τέταρτο τή θεωρία τοῦ ἐπιχειρήματος ἀπό τόν Ἑρμαγόρα ἕως τόν Τούλμιν καί τόν Χάμπερμας, τό τέταρτο τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη. Καί ὅταν ἔχουν περισσότερο τό βλέμμα τοῦ μελετητή, ὅπως τῆς Γρηγοροπούλου ἢ τοῦ Μπασάκου, ἀλλά καί ὅταν θέλουν ἄμεσα νά μπουν σέ διάλογο

μέ τόν ὑπό μελέτη φιλόσοφο, ὅπως τοῦ Μπαλτά καί τοῦ Ψυχοπαίδη, δέν γράφονται πάντως πρὸς ἐπικύρωση ἤδη γνωστῶν λύσεων, ὅπως συνέβαινε στό παρελθόν (βλ. λ.χ. Κ. Ἰμβριώτης, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Μαρξιστική θεώρηση*, Διογένης, Ἀθήνα 1974). Ἀναλαμβάνουν τόν κίνδυνο τῆς δοκιμῆς, ἐκθέτουν πορεῖες σκέψης χωρίς ἐγγυημένη ἔκβαση, ἀκροβατοῦν χωρίς δίχτυ, δηλαδή φιλοσοφοῦν.

Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπό τόν ἀρχαῖο στοχαστή τῆς «ἀπορίας», τόν Πλάτωνα, τότε τό ὅτι φιλοσοφοῦν σημαίνει ὅτι πολιτεύονται. Τώρα πού ὅλα μοιάζουν χαμένα σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τό πολιτεῦσθαι, τώρα πολιτεύονται οἱ στοχαστές, γιατί ἡ φιλοσοφική δουλειά παύει νά εἶναι ἕνα κόμημα πού δέν ἀφορᾷ ἄμεσα τήν πράξη, τό νά μελετᾷ τήν ἠθική στόν Καρτέσιο, τή σχέση ψυχῆς καί σώματος, τήν οικονομία τῶν ἐπιθυμιῶν, τήν ἀναγκαιότητα τῶν μεταφυσικῶν τοῦ ἐννοιῶν, τίς προεκτάσεις καί ἀνατροπές του στίς σημερινές ἐπιστήμες, τίς στρατηγικές τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου του δέν εἶναι μιά περιττή ἐνασχόληση. Τώρα πού τά ζητήματα εἶναι ἀπό μίαν ἀποψη πύο φλέγοντα παρά ποτέ – μετά πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια παγκόσμιας κρίσης –, τώρα ἀκριβῶς τά φλέγοντα ζητήματα ἀπαιτοῦν τήν ὑπομονετική ἐντρυφήσι σέ ζητήματα ἐννοιολογικῶν διαρθρώσεων. Αὐτό, πού πολλοί τό θεωροῦν ἀπλῶς σύμπτωμα κατάπτωσης, πρέπει ἀντίθετα νά ἰδωθεῖ ὡς τεκμήριο ἀνάκαμψης.

Τό πρῶτο βιβλίο Ἑλληνα γιά τόν Σπινόζα, ἀπ' ὅσο ξέρω, εἶναι ἡ μελέτη τῆς Β. Γρηγοροπούλου. Εἶναι μιά γενική εἰσαγωγή στόν Σπινόζα ὑπό τό πρίσμα τῆς πολιτικῆς καί πρὸς τή δική της κατεύθυνση, πού ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε πῶς ὁ Σπινόζα – ὁ μοναδικός κλασικός φιλόσοφος πού τάχθηκε ἀνεπιφύλακτα ὑπέρ τῆς δημοκρατίας – ἐπιχειρεῖ νά λύσει τό κεντρικότερο ἴσως πρόβλημα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας: Τό πῶς ἡ δίκαιη, ὀρθολογική πολιτεία μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ προϊόν τῶν παθῶν, δηλαδή τῆς ἰδιοτέλειας πού χαρακτηρίζει ἀξίωματικά κάθε ἐμβίως ἐνστικτο αὐτοσυντήρησης. Ἐδῶ ἀνασυγκροτεῖ ἡ Γρηγοροπούλου τόν ὀρίζοντα τῆς (ἀτελῶς καταγραμ-

μένης λόγω του θανάτου του) πολιτικής σκέψης του Σπινόζα ως κατασκευή ιδεοτύπων πολιτικών καθεστώτων, ή όποια υπηρετεί την επανόρθωση της δημοκρατικής ταύτισης ιδιωτικού και πολιτικού, κοινωνίας και κράτους (σ. 173 κ.έ.), καθώς καταδεικνύει τον δημοκρατικό πυρήνα στο θεμέλιο κάθε πολιτεύματος, πέραν της δημοκρατίας της ίδιας. Έτσι συμβάλλει συνάμα σ' ένα πρόγραμμα που αναπτύσσεται γύρω από τις θέσεις του Κ. Ψυχοπαίδη, ο οποίος ερμηνεύει τη μαρξιστική θέση για τη σύγκρουση «παραγωγικών δυνάμεων» και «παραγωγικών σχέσεων» μ' ένα τέτοιο σχήμα: Ο πυρήνας της κοινωνίας είναι ένας τρόπος συνύπαρξης ο οποίος προϋποθέτει μία μορφή καθ' όλα διαφορετική από τη σημερινή καπιταλιστική ιδιοτέλεια των δρώντων. Έτσι η Γρηγορούλου διαφοροποιείται από το κύριο ερμηνευτικό ρεύμα του Σπινόζα στο βαθμό που διακρίνει ένα τέτοιο σχήμα σ' αυτόν, το οποίο είναι για μās διαλεκτικό.

Γιατί, από την άλλη, όπως υπενθυμίζει ο Ψυχοπαίδης προλογίζοντας το βιβλίο (σ. 15), ο Σπινόζα κρίνεται για μās στην αφετηρία μās αντιδιαλεκτικής παράδοσης: Η νεότερη διαλεκτική, που ανάγεται από τον Έγελο στον Κάντ, δέχεται την απόφαση του Λάμπριτς να δώσει το προβάδισμα στο άτομο έναντι της καθολικής «ουσίας» της σπινοζικής *Ηθικής*. Όντως, η μαρξιστική παράδοση χωρίσθηκε μετά το '60 σε διαλεκτικό και αντιδιαλεκτικό ρεύμα, και δέν είναι τυχαίο ότι το δεύτερο αναφέρεται στον Σπινόζα, όχι στον Έγελο, για να όρεισει τις φιλοσοφικές προκείμενες του μαρξισμού. Δέν είναι τυχαίο, εφόσον συνάμα αυτό το ρεύμα, ο δομισμός, φιλοδοξεί να αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα χωρίς να προσφεύγει στην έννοια του υποκειμένου, αφαιρώντας από τά αναλυτικά εργαλεία του όχι μόνο την έννοια «συλλογικό υποκείμενο» (τύπου Λούκατς), αλλά και τη δομή ατομικού υποκειμένου.

Αυτό μās φέρνει στο βιβλίο του Μπαλτά, που είναι ένταγμένος στην παράδοση του δομισμού, προτού επιστρέψουμε στη διαλεκτική παράδοση με τον Μπασάκο και τον Ψυχοπαίδη. Το βιβλίο του, το πρώτο για τον Ντερριντά στα ελληνικά, παρ' όλο που δέν αποτελεί ενιαία μελέτη, έχει μία ενιαία πορεία σκέψης που διατρέχει τά έξι κείμενα και αποτελεί ακριβώς ένσωμάτωση του ντερριντιανού εγχειρήματος σ' ένα άλτουσερικό, δηλαδή μαρξιστικό - δομιστικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό δέν λογίζεται όμως πιά με τον τρόπο που αντικρούεται συνήθως από τους αντιπάλους του καθώς τώρα, σύμφωνα με την εξέλιξη της σκέψης του Άλτουσέρ, έχει ένσωματώσει από τη μεριά του τό απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε θεωρίας δομών, δηλαδή τό αστάθμητο της μεταβολής τους. Έτσι ο δομισμός τηρεί τό όρθολογικό θεωρητικό του πρόταγμα αλλά συγχρόνως έχει επίγνωση ότι δέν είναι πλήρως επιτεύξιμο. Αυτή η διττή στάση προετοίμασε την ύποδοχή του Ντερριντά από τον

Άλτουσέρ, καθώς αυτός ο φιλόσοφος επιδιώκει ακριβώς να σκεφθεί ταυτόχρονα την απαραίτητη απαίτηση θεμελίωσης του όρθου λόγου και την αδυναμία μās τέτοιας θεμελίωσης (βλ. λ.χ. ενάντια στον Λεβί-Στρως *Πολίτη Δεκαπενθ.* 39, 1997, σ. 33-41).

Η ιδιομορφία του Μπαλτά είναι ότι συνδέει τό ντερριντιανό εγχείρημα με την καθαυτό πολιτική σκέψη, όταν συνήθως η ντερριντιανή πολιτική διαβάζεται ως μορφή ήθικης. Τό κατορθώνει αυτό επειδή έντάσσει τό εγχείρημα σε επιστημολογικό πλαίσιο. Τό θεώρημα του Γκαϊντελ και γενικότερα η πορεία της νεότερης φυσικής, βασιλισσας των σύγχρονων επιστημών και προτύπου όρθολογικότητας, καταδεικνύουν στα μάτια του φυσικού Μπαλτά ότι τό ίδιο αυτό σχήμα της θεμελιωτικής αξίωσης και θεμελιωτικής αδυναμίας είναι συγκροτητικό του επιστημονικού εγχειρήματος ως τέτοιου. Έτσι, αντί να αναγάγει τη ντερριντιανή πολιτική σε μία επανάληψη της ήθικης της δεξίωσης (Λεβινάς), αντιμετωπίζει τη στρατηγική του, έως και σε θέματα «δεξίωσης» (σ. 77 κ.έ.), ως έγγενως πολιτική: Σχετική με τη συγκρότηση πολιτικής αξίωσης, ή όποια δέν συγκροτείται λοιπόν παρά τά όρια της, αλλά με αφετηρία τά όρια της θεμελίωσης.

Παρά τά φαινόμενα, τό πρόβλημα της θεμελίωσης μās πολιτικής αξίωσης είναι τό νήμα του βιβλίου του Μπασάκου για τη θεωρία του επιχειρήματος. Άκολουθώντας τό παράδειγμα του Τούλμιν και του Χάμπερμας, αλλά με πολύ ευρύτερο πολιτικοφιλοσοφικό στόχο, ο Μπασάκος αναβιώνει τη θεωρία αυτή που ιστορικά περιορίσθηκε στη δικανική πρακτική και της ξαναδίνει την καθαυτό φιλοσοφική έμβελειά της. Ανακατασκευάζει και προεκτείνει την έλληνοιστική θεωρία των «στάσεων» για να την επανεντάξει, σύμφωνα με την αρχική της αξίωση, στο πλαίσιο της διαλεκτικής, που θά πεί της αναζήτησης των αρχών.

Αυτή η προσέγγιση του επιτρέπει να αναγνώσει, φερ' ειπείν, τη στρατηγική του Καρτέσιου όταν θεμελιώνει τη βεβαιότητα στο υποκείμενο. Με μία τέτοια θεωρία μπορεί κανείς να φιλοδοξεί ότι τό «μη άποφασίσμο» της θεμελίωσης που καταδεικνύει ο Ντερριντά - και που ο Μπασάκος προτείνει να όνομασθεί «μη επικρίσιμο» (σ. 83, 122, 138) - είναι δυνατόν να αναγνωσθεί μέσα από τό όρθολογικό πλαίσιο της διαλεκτικής, όπως αυτό τουλάχιστον αναδιατυπώνεται και τυποποιείται στη θεωρία των στάσεων. Αυτό όμως θά σημαίνει ότι οι ίδιες οι άλλαγές των πλαισίων, που κατά τον Ντερριντά ύποδεικνύουν τά όρια της όρθολογικής ανακατασκευής, μπορούν οι ίδιες να ερμηνευθούν όρθολογικά. Δηλαδή μπορούμε να εύελπιστούμε ότι είναι συγκροτήσιμη σ' αυτή τη βάση μία έννοια όρθολογικότητας ικανή να εκπληρώσει την ίδια την επιθυμία του ντερριντιανού στοχαστή της αδύνατης αλλά απαραίτητης θεμελίωσης, και του άλτουσερικού στοχαστή της δομής και του αστάθμητου. Αυτό σημαίνει ότι ο Μπασάκος στοχεύει σε

μά έννοια όρθολογικής κατασκευής έννοιών, καθώς μ' αυτό τόν τρόπο οι μετατοπίσεις νοημάτων, πού παρατηροϋνται μοιραία σέ κάθε μετάβαση από ένα πλαίσιο έννοιών σέ άλλο («μετάληψις», σ. 95), μποροϋν νά γίνουν άντικείμενο μελέτης και άνακατασκευής. Τότε ή άπαιτηση του νέου, κάθε πολιτική άξίωση, μπορει νά γίνει όρατή από τή θεωρία και ένδεχομένως νά νομιμοποιηθεί.

Αυτό τό σχέδιο άνακατασκευής τών άλλαγών πλαισίων και συνεπώς κατασκευής έννοιών ύπάρχει ήδη στη Λογική του Έγγελου, πού στηρίζεται στην Κριτική τής κριτικής δυνάμεως του Κάντ. Από αυτές τίσ πηγές τό άντλει ό Ψυχοπαίδης, πού προχωρεί τώρα για πρώτη φορά στην άνάλογη προσέγγιση τής αρχαίας πολιτικής σκέψης. Τό σχήμα θεμελίωσης τής πολιτικής άξίωσης πού προτείνει και επιδιώκει μέ τά τελευταία έργα του νά προσδιορίσει ό Ψυχοπαίδης, αυτό πού μνημονεύθηκε ήδη έν συντομία, έχει ως έξής: Τό στοιχείο εκείνο πού είναι άπαραίτητο για τήν ύπαρξη μιās κοινωνίας, αλλά συγχρόνως απειλείται από τή μορφή τής κοινωνικής ύπαρξης, συγκροτείται ως σκοπός, αίτημα. Γίνεται, από όρος άναπαραγωγής, *άξία*. Τό σχήμα ισχύει για τή συνεργασία: Ο σοσιαλισμός διεκδικεί τούς όρους πού θά πάψουν νά απειλούν αυτή τήν άναγκαία προϋπόθεση κάθε κοινωνικής ζωής. Ισχύει για τόν άέρα πού άναπνέουμε: Η πολιτική οικολογία διεκδικεί τούς όρους διατήρησης αυτής τής προϋπόθεσης τής ζωής.

Όμως αυτό πάλι μπορει νά εξηγήσει τί είναι ή δικαιούση στην πλατωνική Πολιτεία: τό «ύπολειμματικό εκείνο μέγεθος, τό όποιο παρέχει τή δυνατότητα στίς άρετές [...] νά συγκροτηθοϋν και νά συγκροτήσουν τήν πόλη» (σ. 32). Ο Πλάτων κατασκευάζει τήν πολιτεία ως άξία έφόσον θέτει μιá έννοια αλήθειας όπου ό λόγος δέν άποτυλώνει μόνο τήν πραγματικότητα, αλλά τήν κρίνει γνωρίζοντάς την. Κάτι πού συνεπάγεται τό έξής παράδοξο, ότι για ένα *κακό άντικείμενο* ισχύει ή έσφαλμένη θεωρία (ή σοφιστική για τό διεφθαρμένο πολίτευμα, σ. 46). – Αυτή ή θέση, ότι τό λάθος είναι όρθό για τό «λάθος» άντικείμενο, χαρακτηριστική τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, άνάγεται στον Πλάτωνα. Ο πλατωνισμός είναι ή παράδοση τής άξιολόγησης του άντικειμένου, και, άντίστοιχα, τό τυπικό έπιχείρημα τής Κριτικής Θεωρίας είναι πλατωνικό.

Παρά τή διαφορά του από τόν Πλάτωνα, τό γεγονός ότι παραιτείται από τήν έπίκριση πρós όφελος τής *εξήγησης* (όπως ό Σπινόζα), ό Άριστοτέλης διατηρεί τόν άξιακό πυρήνα τής *άρετής*, πού δηλώνει τή μή συμβατική συνύπαρξη τών δρώντων (σ. 101). Έτσι ό Ψυχοπαίδης μπορει νά ύποστηρίξει πώς είναι δημοκρατικός παρά τίσ κριτικές του στίς ύπαρκτες δημοκρατίες, άφού διακρίνει τήν άξιακά συγκροτημένη δημοκρατία όπου άρχει ό νόμος άπ' αυτήν τών «ψηφισμάτων» (σ. 105).

Θά μπορούσαμε νά ποϋμε, προεκτείνοντας τό λόγο του, ότι ή δεύτερη είναι εκείνη όπου κυριαρχεί τό «έπιτελεστικό» στοιχείο, σύμφωνα μέ τό όποιο «δέν ύπάρχει νόμος, ύπάρχει μόνον ό κυρίαρχος λαός», κατά τή φράση του Α. Παπανδρέου πού ύπονοούσε –όπως ήδη τόν καιρό του λαού στό δημαγωγό, ό όποιος έχει συμφέρον νά καταστρέψει «τό ποιοτικό στοιχείο τής έλευθερίας και τής παιδείας» και νά διατηρήσει μόνο «τό ποσοτικό τής πλειοψηφίας» (πρβλ. σ. 105), νά άρει τίσ άξίες –έννοια «νόμου»– πού «κάνουν δυνατή τήν εκδήλωση πλειοψηφικών αποφάσεων χωρίς άντινομίες, και άρα δέν μποροϋν οι ίδιες νά καταργηθοϋν μέσω πλειοψηφικών αποφάσεων» (σ. 108). Αυτές οι άξίες είναι λοιπόν κι αυτές όροι άναπαραγωγής, έν προκειμένω τής δημοκρατίας.

Αυτό τό σχήμα του Κ. Ψυχοπαίδη φαίνεται ικανό νά γεφυρώσει τή διάσταση μεταξύ διαλεκτικών και μή μαρξιστών – φιλοδοξία πού ένυπάρχει στον Ψυχοπαίδη –, καθώς ή εμφάνιση του «άστάθμητου» (Άλτουσέρ) είναι έδώ τό «άπροσδιόριστο» πού άπορρέει από τή συνύπαρξη άντινομικών στοιχείων στό άντικείμενο, ένw τό ίδιο μπορει νά πορευθεί όρθολογικά, κατ' έμάς, όποτεδήποτε αυτοαναιρείται ως άπροσδιόριστο θεσπίζοντας μιá άλλη δομή πού άποτελεί άρση του άνελεύθερου τρόπου ύπαρξης του έλευθεριακού πυρήνα πού είναι άπαραίτητος για τή διαβίωσή μας. Θά μπορούσαμε νά ποϋμε ότι ή άπροσδιοριστία τής θεωρητικής κατασκευής πού καταδεικνύει ό Ντερριντά και τήν έντοπίζει ό Μπαλτάς ως και στη φναική άπορρέει από μιá τέτοια άντινομική συγκρότηση, ή όποια δέν εμφανίζει πιά τίσ μετατοπίσεις έννοιών ως άνορθολογικότητες, αλλά ως προϋποθέσεις κάθε όρθολογικότητας, σύμφωνα μέ τόν όρίζοντα τής πρότασης του Μπασάκου.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ Ή ΜΟΝΟΜΕΡΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ;

Διάλογος με τον Νίκο Θεοτοκά

Σέ άρθρο του, στό τεύχος 'Ιουλίου-Αυγούστου του *Πολίτη*, ό σύντροφος Νίκος Θεοτοκάς «προσπαθεί νά κατανοήσει τό έπιχειρήματα των άριστερών πού εισηγούνται τήν πολιτική των ίσων 'άποστάσεων» στόν πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας.

Συμμεριζόμενος και εγώ πολλές από τις ανησυχίες, τις ευαισθησίες και τις επισημάνσεις του σ. Ν. Θεοτοκά, θέλω νά προσπαθήσω νά τον βοηθήσω νά κατανοήσει τις κατ' έμέ ένστάσεις στό κείμενό του:

1. Μπορεί ίσως νά συνάγεται από τά γενικώς «συμφραζόμενα», αλλά εγώ τουλάχιστον, αντίθετα με τον ισχυρισμό του, δέν είδα πολλά «τεκμήρια γραφής και μνήμης της τελευταίας δεκαετίας» των γραφιάδων της ανανεωτικής 'Αριστεράς, τά όποια «μαρτυρούν» ρητά, σαφώς, κατηγορηματικά και όμόθυμα τήν καταδίκη των Σέρβων έθνικιστών και του καθεστώτος Μιλόσεβιτς. Για τήν ακρίβεια, δέν είδα πολλά «ανανεωτικά» κείμενα πού άσχολούνται γενικά με τό θέμα.

Όταν οι άριστεροί της ανανέωσης κατέβαιναν μαζί και φύρδην μίγδην με τους «666» στις διαδηλώσεις κατά των ΝΑΤΟϊκών βομβαρδισμών, ό *Γκάσμεντ Καπλάνι*, πρόεδρος του Φόρουμ των 'Αλβανών μεταναστών, ρώταγε (Αύγη, 7/4/99): «Καλά, τόσους μήνες πού ό Μιλόσεβιτς κάνει ένθοκάθαρη στό Κόσοβο, έσεις πού δέν είσθε ύποκριτές, γιατί δέν κάνατε μία καθιστική διαμαρτυρία έξω από τή Γιουγκοσλαβική πρεσβεία;».

Στό έρώτημα αυτό, ό Γκ. Καπλάνι δέν πήρε άπάντηση, παρά μόνο από τή Διεθνή 'Αμνηστία. Ήταν ή μόνη όργάνωση πού κάλεσε δημόσια τους πολίτες, μαζί

και εκείνους της ανανεωτικής 'Αριστεράς (βλ. *Αύγη*, 18 Σεπτεμβρίου 1998), σέ εκδήλωση διαμαρτυρίας έξω από τήν πρεσβεία της Γιουγκοσλαβίας ένάντια στις δολοφονίες και τά βασανιστήρια άμάχων στό Κόσοβο. Τήν επόμενη μέρα, στην εκδήλωση, τά μέλη της Διεθνούς 'Αμνηστίας ήσαν άπελπιστικά μόνα.

2. Δέν συμμερίζομαι τή θεωρία της «κύριας αντίθεσης», κατά τήν όποια «όλα τά όπλα είναι στραμμένα στόν κύριο έχθρό» και συνεπώς πρέπει νά *άποσιωπούνται* τά έγκλήματα του Μιλόσεβιτς, για νά μή δώσουν «έπιχειρήματα» στους βομβαρδίζοντες ιμπεριαλιστές, τήν όποια εφάρμοσαν πολλοί άριστεροί της ανανέωσης, καθώς και ό ΣΥΝ. Η θεωρία της «κύριας αντίθεσης» είχε άναγκάσει τους άριστερούς, μέχρι τή διάσπαση του ΚΚΕ τό 1968, νά άποσιωπούν τά έγκλήματα της σοβετικής νομενκλατούρας, έπειδή «κύριος έχθρός» ήταν ό δυτικός ιμπεριαλισμός. Τους είχε άναγκάσει νά άποσιωπούν τις αυθαιρεσίες και τους διωγμούς της ήγεσίας και του μηχανισμού του κόμματός τους (του ΚΚΕ), έπειδή «κύριος έχθρός» ήταν ό ταξικός αντίπαλος.

Αυτή ή πρακτική όδήγησε τά μέν καθεστώτα του ύπαρκτου σοσιαλισμού στην κατάρρευση, τά δέ κόμματα της 'Αριστεράς στην άναξιοπιστία και τή συρρίκνωση. Άν όχι άποκλειστικά, συνέβαλε τουλάχιστον άποφασιστικά σ' αυτό. Όπως πιστεύω, και ή στάση του ΣΥΝ συνέβαλε στην καθήλωση του ποσοτού του.

3. Η θεωρία για τή νέα στρατηγική των ΗΠΑ, του ΝΑΤΟ, των ιμπεριαλιστών, ότι δηλαδή τά «άνθρώπινα δικαιώματα» αποτελούν τό σύγχρονο πρόσχημά τους

για στρατιωτικές έπεμβάσεις και παγκόσμια ήγεμονία, έχει λογική και πιθανότατα είναι όρθή. Αυτό όμως όδήγησε πολλούς άριστερούς της ανανέωσης νά καταφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, κατά των ίδιων των άνθρωπίνων δικαιωμάτων. Νά τά σχετικοποιούν (έπικαλούμενοι τις διαφορετικές παραδόσεις των λαών), νά τά αντιπαραθέτουν στό «δικαιώματα του πολίτη» (ένώ τά πρώτα είναι προϋπόθεση για τά δεύτερα), νά θέτουν προτεραιότητες σέ αυτά (πρώτα νά γεμίσει τό άδειο στομάχι και μετά ή πολυτέλεια της δημοκρατίας) κλπ. Έφθασα νά διαβάσω (Λίλα Χαμπίτη, *Αύγη* 11.7.99) ότι: *Η σύγχρονη ιδεολογία των παγκοσμιοποιημένων άτομικών δικαιωμάτων, παρά τις περί του άντιθέτου διακηρύξεις της, τελικά πιστεύω πως ίσοπεδώνει τήν άνθρώπινη αξιοπρέπεια!*

Προφανώς, δέν χρεώνω στόν σ. Ν. Θεοτοκά τις άπόψεις αυτές και προφανώς, δέν τον έγκλώ επί φιλομιλοσεβιτισμών. Ούτε άνήκω σ' εκείνους πού «άποδέχονται τους βομβαρδισμούς ως άναγκαίο κακό πού είναι λιγότερο κακό από τό κακό στό όποιο άπαντούν».

Είμαι πεισμένος για τό δικαίωμα (και τήν άνάγκη) επέμβασης της διεθνούς κοινότητας σέ περιπτώσεις «άνθρωπιστικών καταστροφών», όχι όμως με μεθόδους (όπως ό επίδικος βομβαρδισμός), πού και εκ του άποτελέσματος άποδεικνύουν ότι «είναι περισσότερο κακό από τό κακό στό όποιο άπαντούν».

Συμφωνώ με τον σ. Ν. Θεοτοκά στην άπερίφραστη καταδίκη των βομβαρδισμών και ζητώ, όπως και ή Διεθνή 'Αμνηστία, τήν προσαγωγή των ύπευθύνων του ΝΑΤΟ ένώπιον του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, για δολοφονίες άμά-

χων εκ προμελέτης.

Τόν καλῶ, ὅμως, νά συμφωνήσει καί αὐτός μαζί μου, ὅτι δέν εἶναι νοητό νά «χαρίζει» ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά στό ΝΑΤΟ καί τούς ἰμπεριαλιστές τήν κατάκτηση τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, τά ὁποῖα κερδήθηκαν μέ ἀγῶνες καί αἷμα, μόνο καί μόνο ἐπειδή τό ΝΑΤΟ καί οἱ ἰμπεριαλιστές τά χρησιμοποιοῦν γιά πρόσχημα.

Ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης (στά «Ἐνθέματα» τῆς Αὐγῆς 6.6) ἐπεσήμανε ὅτι παλαιότερα οἱ ἰμπεριαλιστές χρησιμοποιοῦσαν ὡς προσχήματα τῶν ἐπεμβάσεων τους τόν ἐκχριστιανισμό, τόν ἐκπολιτισμό, τήν ἐλευθερία (πού τήν ἀπειλοῦσε ὁ ὀλοκληρωτισμός τοῦ κομμουνισμοῦ). Ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά δέν «χάρισε», οὔτε ταύτισε μέ τούς ἰμπεριαλιστές εἴτε τόν χριστιανισμό (θά μπορούσε νά εἶναι ὁποιαδήποτε θρησκεία καί τό θέμα τῆς θρησκείας, μέ τόν ἀντιφατικό ἀνά τόν κόσμο καί τίς

ἐποχές ρόλο της, εἶναι σύνθετο), εἴτε τόν πολιτισμό, εἴτε τήν ἐλευθερία.

4. Τέλος, ἴσως ἔχει δίκιο ὁ σ. Ν. Θεοτοκᾶς πού δέν μπορεῖ νά καταλάβει τήν «ἐγκληση ἐπί ἀντιευρωπαϊσμοῦ τοῦ ΣΥΝ». Ἴσως εἶναι ὑπερβολική, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ ΣΥΝ ἐκτιμᾷ ὅτι ἔχασε ψήφους στίς εὐρωεκλογές γιά τόν ἀντίθετο λόγο, δηλαδή τό φιλοευρωπαϊσμό του. Ὅμως, γιά νά τόν βοηθήσω νά καταλάβει τήν ἀγωνία τῶν ἐγκαλούντων θά τοῦ παραθέσω κείμενο ἀνθρώπου πού δέν μπορεῖ νά κατηγορηθεῖ γιά φιλοΝΑΤΟισμό: τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη καί πάλι («Ἐνθέματα», Αὐγῆ 18.7):

«Αὐτή ἡ ἴδια ἀντι-ΝΑΤΟϊκή ἀντιπολεμική στάση καί παρά τήν κατ' ἀρχήν εὐθυβολία της, ἐκτρέφει ἀφ' ἐνός τόν λαϊκιστικό ναρκισσισμό [...] πάνω στόν ὁποῖο μποροῦν νά κεντήσουν καί κέντησαν διάφορα ἰδεολογήματα ἢ χυδαιολογήματα [...] καί ἀφ' ἑτέρου

αὐτός ὁ λαϊκισμός μπορεῖ νά ἐπιβάλλει μιά τύφλωση, μιά στρατεύση πύ σωστά, ὑπέρ καταστάσεων καί φαινομένων, πού κάθε ἄλλο παρά ὑποστηρίξιμα θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀπό μιά πραγματικά δημοκρατική καί ἀντιπολεμική κοινή γνώμη».

Αὐτόν τόν κίνδυνο τοῦ λαϊκισμοῦ καί τῆς τύφλωσης τόν ἔλαβε ὑπόψη του ὁ ΣΥΝ στήν προεκλογική του ἐκστρατεία; Τόν ἔλαβε ὑπόψη του στή μετέπειτα ἀπόφαση τῆς ΚΠΕ, πού ἀναπροσανατολίζει «ἐπί τό ἀριστερότερον» τήν πολιτική τοῦ κόμματος, προτείνοντας «ἀριστερή διακυβέρνηση τῆς χώρας» (!) μέσα ἀπό τήν «ἐπίδιωξη μορφῶν συντονισμοῦ καί κοινῆς δράσης μέ τά ἄλλα κόμματα πού ἀντιπολιτεύονται ἐξ ἀριστερῶν (sic) τήν κυβέρνηση: ΚΚΕ, ΔΗΚΚΙ»;

Προσπαθῶ κι ἐγώ, μέ τή σειρά μου, νά κατανοήσω...

Διονύσης Γουσέτης

ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Διάβασα μέ ἐνδιαφέρον καί προσοχή τό κείμενο τοῦ Διονύση Γουσέτη. Ἐνα πράγμα συγκρατῶ μέ χαρά. Ὅτι, ἐπιτέλους, ἀποφασίζουμε ὅτι μπορούμε νά κουνεντιάσουμε. Μποροῦμε, δηλαδή, νά ὀρθοθετήσουμε τίς συμφωνίες καί τίς διαφωνίες μας, νά ἀναζητήσουμε, δηλαδή, τρόπο νά ξαναφτιάξουμε κοινούς τόπους. Οἱ ἐνστάσεις του γιά ὅσα ὑποστήριξα, ἔτσι τουλάχιστον κατάλαβα, δέν ἀφοροῦν στήν ἀποψή μου γιά τήν «πολιτική τῶν ἰσῶν ἀποστάσεων» στόν πόλεμο τοῦ ΝΑΤΟ ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἀντίθετα, ἀν διάβασα σωστά, συμμερίζεται τήν κριτική μου «σ' ἐκείνους πού ἀποδέχτηκαν τούς βομβαρδισμούς ὡς ἀναγκαῖο κακό πού ἦταν λιγότερο κακό ἀπό τό κακό στό ὁποῖο ἀπαντοῦσαν».

Κατά τ' ἄλλα, συνεχίζω νά πιστεύω πώς, τήν ὥρα τῶν βομβαρ-

δισμῶν, μιά «καθιστική διαμαρτυρία ἔξω ἀπό τή γιουγκοσλαβική πρεσβεία» ὑπέρ τῶν δικαιωμάτων τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Κόσσοβο θά ἔμοιαζε μᾶλλον ἀπολιτική ἢ καί φιλονατοϊκή. Νομίζω ἀκόμα ὅτι ὁ Δ. Γουσέτης ἀδικεῖ τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά γράφοντας πώς δέν βρῆκε στό παρελθόν τεκμήρια τῆς στάσης της ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιλόσεβιτς. Ἄς ἀφήσουμε, ὡς περιθωριακή, τή σχετική ἀρθρογραφία στά μικρῆς κυκλοφορίας ἐντυπα τῆς ἀνανέωσης. Ὁ ἴδιος ὁ ΣΥΝ, τόν καιρό πού οἱ ΝΑΤΟϊκοί χάιδευαν τόν Μιλόσεβιτς, εἶχε μέ καθαρότητα καταγγεῖλει τήν πολιτική τῆς καταστολῆς τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν καί τῆς ἐθνικῆς καταπίεσης πού ἀσκοῦσε. Δικαίως, βέβαια, θά μπορούσε κανεῖς νά θέσει τό ἐρώτημα: Καλά, ἔστω ὅτι στά λόγια καί στά χαρτιά, ὁ ΣΥΝ

καί οἱ γραφιάδες τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς ἔχουν νά παρουσιάσουν τεκμήρια ἐγνοίας γιά τά δικαιώματα τῶν λαῶν καί τῶν πολιτῶν τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας. Στήν πρᾶξη ὅμως τί ἔκαναν;

Ὁ Δ. Γουσέτης λησμονεῖ πώς ἡ σημερινή Ἀριστερά τείνει νά πάρει διαζύγιο μέ τήν πρᾶξη. Δυστυχῶς, ὁ ΣΥΝ εἶναι κόμμα πού δέν παρᾶγει παρά θέσεις καί ἀνακοινώσεις. Δέν εἶναι κόμμα πού θέλει ἢ πού μπορεῖ νά κινητοποιήσει τούς ἀνθρώπους. Εἶναι κόμμα χωρίς ὀργανώσεις. Ἀκριβό τίμημα γιά νά πληρωθεῖ τό διαζύγιο τῆς Ἀριστερᾶς μέ τό σταλινισμό. Κι ἐδῶ, ὁ πόλεμος ἔφτιαξε κάτι διαφορετικό, ὑπενθυμίζοντας ἀπωθημένα αὐτόνοητα. Κάτι πού καλό θά ἦταν νά τό εἶχαμε ἀπό πρῖν καί καλύτερο θά εἶναι νά τό κεφαλαιοποιήσουμε γιά νά τό ἔχουμε αὔριο. Οἱ ἀριστε-

ροί πολίτες βγήκαν στους δρόμους, άναρωτήθηκαν για τό πρακτέο, σήκωσαν τό τηλέφωνο για νά βρεθοῦν μέ σημερινούς καί παλιούς συντρόφους στίς πορείες κι ὄχι στίς ταβέρνες. Ξαναγυρίσαμε, λοιπόν, στά πεδιά τῆς πολιτικῆς. Καί ἡ πολιτική ἔχει τούς ὅρους τῆς, τίς αἰχμές τῆς.

Θεωρῶ ἄδικη γιά τήν ἀνανεωτική Ἀριστερά καί γιά τόν ΣΥΝ τήν ἔγκληση ὅτι «ἀδιαφορεῖ γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα», ὅπως τουλάχιστον φαίνεται νά τά ἔννοεῖ ὁ Δ. Γουσήτης. Ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζω εἶναι ὅτι ἡ Ἀριστερά, ἀνεξάρτητα ἀπό τά

ἄλλοθι πού ἐπικαλεῖται ἐπιδεικνύοντας τίς κατά καιρούς ἀποφάσεις τῆς καί ἀνακινώσεις τῶν κομματικῶν ὀργάνων, πρέπει νά ἀνασυντάξει τούς κώδικες τῆς πολιτικῆς, νά ἀνασυγκροτήσῃ τίς ἔννοιες καί τά ἐργαλεῖα τῆς, νά ξαναμάθῃ νά λεπτολογεῖ στήν ἀνάδειξη τῶν ἀντιθέσεων καί, κυρίως, νά ξαναβρεῖ τούς τρόπους νά δρᾷ μέ τούς ἀνθρώπους καί διά τῶν ἀνθρώπων τῆς. Κοντολογίς, νά ἀνοίγῃ μέτωπα, νά κάνει πολιτική, προγραμματικές ἢ συγκυριακές συμμαχίες.

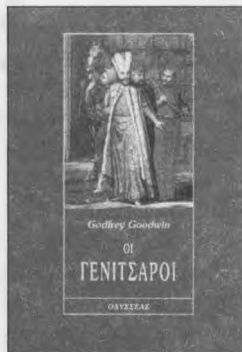
Ὅντως, συμφωνῶ μέ τόν σ. Γουσήτη ὅτι τό ἀντιπολεμικό μέ-

τωπο συγκροτήθηκε ἀπό ἑτερόκλητες δυνάμεις. Καί σήμερα, πρὶν ἀλέκτωρ λαλήσῃ τρίς, οἱ δυνάμεις αὐτές εἶναι ἀναγκασμένες νά κεφαλαιοποιήσουν τόν ἀντιπολεμικό τους λόγο σέ σχέση, λόγου χάριν, μέ τά ἑλληνοτουρκικά. Νά λοιπόν ἔνα σημεῖο ὅπου εἶναι περισσότερο ἀπό ὀρατή ἡ διάσταση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς ἀπό τόν ἀντινατοϊκό λαϊκισμό καί τήν τύφλωση πού ἐπισημαίνει. Κατά τ' ἄλλα, τά περισσότερο θεωρητικά, ὄρεξη νά ἔχουμε νά συζητᾶμε. Καί, ὡς γνωστόν, ἡ πράξη ἀνοίγῃ τήν ὄρεξη.

Νίκος Θεοτοκάς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

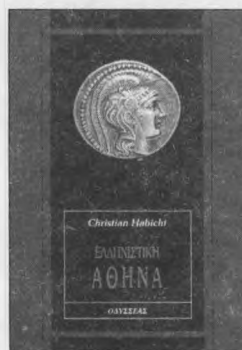
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Godfrey Goodwin
ΟΙ ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ
Ακμή και παρακμή του φημισμένου στρατιωτικού σώματος των Οθωμανών.

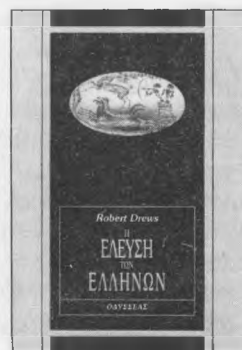
Angus Fraser
ΟΙ ΤΣΙΓΓΑΝΟΙ
Καταγωγή, ιστορία και γλώσσα μιας κατατρεγμένης εθνοτικής ομάδας.

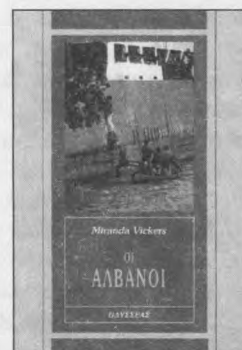
Christian Habicht
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ
Η πρώτη συνοπτική ιστορία της πόλης στην ελληνιστική περίοδο.

Christian Habicht
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΞΕΝΟΙ
Οι αντιλήψεις των Ελλήνων για τους ξένους κατά την αρχαιότητα.

Robert Drews
Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Πότε και πώς επικράτησαν οι Έλληνες σ' αυτό τον τόπο;

Miranda Vickers
ΟΙ ΑΛΒΑΝΟΙ
Η συνοπτική ιστορία του γειτονικού έθνους από τον μεσαίωνα μέχρι σήμερα.

ΑΝΔΡΕΑ ΜΟΡΑΪΤΗ 3 - 114 71 ΑΘΗΝΑ - ΤΗΛ. 36.24.326, 36.25.575 - FAX 36.48.030
ΒΙΒΛΙΟΠΛΕΙΟ: ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 - ΤΗΛ. 32.12.111

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

● VIRGINIA WOLF, *Δοκίμια*, μετάφραση 'Αργυρώ Μαντόγλου, επιμέλεια Σπύρος Τσακνιάς, εκδόσεις Scripta, 'Αθήνα 1999, σελ. 97.

‘Αν κάποιος δέν σταθεῖ στήν εἰσαγωγή ἀλλά πάει κατευθείαν στό πρῶτο ἀπό τά κείμενα τοῦ τόμου, πράγμα φυσιολογικό ἀφοῦ φέρει τόν τίτλο *Πῶς πρέπει νά διαβάσει κανεῖς ἕνα βιβλίο*, σκέφτεται ἄν ὑπῆρχε κάποιος ἰδιαίτερος λόγος γιά τή μετάφραση τοῦ ἐν λόγω κειμένου στή γλώσσα μας. Ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα κείμενο πού περιλαμβάνει τρόπους νά προσλάβουμε τήν κριτική ἐνός βιβλίου, μιά ἀπό «τά μέσα» ἐνημέρωση γιά τά προβλήματα τοῦ συγγραφέα, ἐν γένει ὁδηγίες πρὸς ἀναγνώστες καί, τό κυριότερο, ὅλα αὐτά νά ἐπενδύονται, ἄλλοτε διακριτικά καί ἄλλοτε ἀπροσχημάτιστα, στήν κολακεία τοῦ ἀναγνώστη, δηλαδή ἐκείνου τοῦ κοινωνικά καί ἰδεολογικά αἰτάρκους ἀναγνώστη καί συγκεκριμένα, τοῦ περί τό '30 Ἄγγλου μεσοαστοῦ. Ὁ λόγος εἶναι ἀφόρητα περιγραφικός καί ὅταν συναντᾶ τά πραγματικά προβλήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει μέ βάση τό ἀντικείμενο τῆς συζήτησης, καταφεύγει σέ συνεχεῖς ἀνούσιες μεταφορές, καταστρέφοντας διά τῆς καταχρήσεως τήν ἀναμφισβήτητη σπιρτάδα καί χάρη πού διαθέτει: *Τώρα πού τά βιβλία πηγαίνουν στήν κριτική, ὅπως πᾶνε τά ζῶα στό σφαγεῖο, τώρα πού ὁ κριτικός ἔχει μόνο ἕνα λεπτό στή διάθεσή του γιά νά ὀπλίσει, νά στοχεύσει καί νά πυροβολήσει, πρέπει νά συγχωρεῖται ἄν ξεγελαστῆ καί περάσει τά κουνέλια γιά τίγρεις, καί τοὺς ἄετούς γιά σπουργίτια ἢ ἄν ἀστοχήσει ἐντελῶς καί χάσει τή βολή του πάνω σέ κάποια φιλήσυχη ἀγελάδα πού μασάει στό γρασίδι. Ἄν πέρα ἀπό τοὺς ἀνεύθυνους πυροβολισμούς τοῦ τύπου, ὁ συγγραφέας αἰσθάνονταν πῶς ὑπῆρχε καί κάποιου ἄλλου εἴδους κριτική, ἢ γνώμη τῶν ἀνθρώπων πού διαβάζουν ἀπό ἀγάπη γιά τήν ἀνάγνωση, ἀργά καί ἐρασιτεχνικά καί πού κρίνουν ἀφ' ἐνός μὲν μέ μεγάλη συμπάθεια ἀφ' ἐτέρου δέ μέ μεγάλη ἀυστηρότητα, αὐτό δέν θά μπορούσε νά βελτιώσει τήν ποιότητα τῶν γραπτῶν του;» (1932)*

Στό σημεῖο αὐτό ἢ ἔστω μετά τό διάβασμα ἐνός ἀκόμα δοκιμίου, εἶναι ἀναμενόμενη ἢ κίνηση τοῦ ἀναγνώστη πρὸς τήν εἰσαγωγή τῆς Ἄργυρως Μαντόγλου, ἀναζητώντας τό λόγο πού ἐκδόθηκε τό βιβλίο. Καί ἐδῶ τά πράγματα ἀρχίζουν νά φωτίζονται, μᾶς καί ἡ Μαντόγλου διαχωρίζει τή μυθιστοριογράφο ἀπό τή δημοσιογράφο Βιρτζίνια Γούλφ: ἡ

πρῶτη ὑπέγραφε μέ τό ὄνομά της, ἐνῶ τά κείμενα τῆς δεύτερης συνήθως εἶναι ἀνυπόγραφα καί τά περισσότερα γράφονται γιά βιοποριστικούς λόγους. Μά ἔτσι προκύπτει τό ἐρώτημα: γιάτί τά ἐν λόγω κείμενα νά ὀνομαστοῦν *Δοκίμια* καί ὄχι, ἀπλούστατα, *Ἄρθρα*; Ἄς ποῦμε λοιπόν πῶς ἐπρόκειτο γιά μιά ἀτυχή ἐπιλογή τίτλου, ἔστω παραπλανητικῶς γιά τόν ἀναγνώστη καί ἀδικῶς γιά τή συγγραφέα, πού ὅμως δέν παύει νά στεγάζει κάποια κείμενα τῆς Γούλφ. Ἀκόμα κι ἔτσι ἡ Μαντόγλου δέν τά θεωρεῖ πάρεργα τῆς συγγραφῆς, ἀλλά ὡς πρώτη ὕλη μᾶς περαιτέρω ἐπεξεργασίας καί μάλιστα παρατηρεῖ πῶς πολλά ἀπό αὐτά ὁδηγοῦν σ' ἕνα κεφάλαιο κάποιου μυθιστορήματος ἢ ἄλλα προετοιμάζουν ἕνα «κανονικό» δοκίμιο. Μέ ὅλα αὐτά λοιπόν συνεχίζουμε, συνυπολογίζοντας καί τό χρόνο δημοσίευσης τῶν κειμένων, ἀφοῦ δέν πρόκειται γιά πρωτόλεια ἀλλά, τά περισσότερα, καλύπτουν τή δημιουργική της περίοδο.

Τί ψάχνουμε ἐδῶ; Μό τόν δημόσιο λόγο τῆς Γούλφ, τή στάση τῆς ἐπί σημαντικῶν θεμάτων, τά ὁποῖα πραγματεύονται τά κείμενά της. Ἐνδεικτικοί ἄλλωστε καί οἱ τίτλοι τους: *Γυναικεῖα ἐπαγγέλματα, Καλλιτέχνες καί πολιτική, Ἡ παρακμή τῆς δοκιμογραφίας, Τό σύγχρονο μυθιστόρημα...* Χαρακτηριστικό εἶναι τό δημοσιευμένο τό 1936 κείμενό της *Καλλιτέχνες καί πολιτική*, κείμενο «διμέτωπο», ἀπέναντι στό φασισμό καί τόν κομμουνισμό, ὅπου ὑπερασπίζεται τήν ἀνεξαρτησία τῆς τέχνης καί τοῦ δημιουργοῦ, ἀντιμετωπίζοντας τήν ἐμπλοκή μέ τήν πολιτική καί τά κοινωνικά δρώμενα ὡς μιά καταναγκαστική συνθήκη, μέ τήν ὁποία ὁ δημιουργός πρέπει νά συμβιβαστῆ καί νά συνυπάρξει. Ἐνδεικτική ἢ ἀκροτελεύτια φράση τῆς: *Δυό θεμελιώδεις ἀρχές γιά αὐτόν διακυβεύονται: Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τήν ἐπιβίωσή του καί ἡ δεύτερη τήν ἐπιβίωση τῆς τέχνης του.*

Ὅπως ὁποῦτε τά κείμενα αὐτά τῆς Γούλφ μᾶς βοηθοῦν νά ἀποκτήσουμε μιά σαφέστερη εἰκόνα γιά τήν προσωπικότητά της, σίγουρα φωτίζουν κάποιες πτυχές τοῦ ἔργου της, ἀλλά, ἐπί τῆς οὐσίας, ἐλάχιστα μποροῦν νά ποῦν σέ ἕνα σημερινό ἀναγνώστη. Ἡ Ἄργυρως Μαντόγλου φαίνεται νά γνωρίζει πολύ καλά τή Γούλφ καί τόν ἀγγλικό μοντερνισμό, ὅπως συμπεραίνουμε καί ἀπό τό προσφάτως ἐκδοθέν μυθιστόρημά της Βιρτζίνια Γούλφ *Café*, ἀλλά ἡ ἀγάπη γιά μιά συγγραφέα καί τό ἐνδιαφέρον γιά τή γυναικεῖα θεματική καί γραφή δέν ἀρκοῦν γιά νά γίνει πραγματικά ἐνδιαφέρον καί ἕνα βιβλίο σάν τό προκειμένο...

Κώστας Βούλγαρης

• ΔΟΚΙΜΙΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ

Άπό τόν Γουτεμβέργιο στό Internet, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 145.

Κώστας Σταμάτης, *Η ανάκτηση του μέλλοντος*, έκδόσεις Νήσος, Άθήνα 1999, σελ. 121.

Γιώργος Παπαγούνος, *Κείμενα ήθικης*, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 156.

Ίωσήφ Σολομών (έπιμέλεια - εισαγωγή), *Εσωτερική αξιολόγηση και προγραμματισμός του εκπαιδευτικού έργου στή σχολική μονάδα. Ένα πλαίσιο εργασίας και ύποστήριξης*, έκδοση Παιδαγωγικού Ίνστιτούτου, Άθήνα 1999, σελ. 200.

• ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Άνδρέας Μπαγιάς, *Έγχειρίδιο Άρχαιονομίας. Η έπεξεργασία ενός ιστορικού αρχείου*, έκδόσεις Κριτική, Άθήνα 1999, σελ. 251.

Βαγγέλης Παπανίκος, *Ο Νίκος Ζαχαριάδης στό Νταχάου. Μαρτυρία μιάς έποχής*, έκδόσεις Φιλίστωρ, Άθήνα 1999, σελ. 167.

Μάικλ Ράινερ, Μάικλ Στίβεν Σμίθ, *Ο Τσέ Γκεβάρα και τό FBI. Ο άπόρρητος φάκελος τών αμερικανικών*

κων μυστικών υπηρεσιών, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, έκδόσεις Μαύρη λίστα, Άθήνα 1999, σελ. 238.

Κώστας Κόμης, *Δημογραφικές όψεις τής Πρέβεζας, 16ος - 18ος αιώνας*, έκδοση Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, Ίωάννινα 1999, σελ. 541.

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τόν 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, έκδοση Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών, Άθήνα 1999, σελ. 540.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

Θεόδωρος Κ. Πελαγίδης, *Η διεθνοποίηση τής ελληνικής βιομηχανίας: εύελιξία και αναδιάρθρωση*, έκδόσεις Έξάντας, Άθήνα 1997, σελ. 277.

Γαβριήλ Ν. Άμίτσης (έπιμ.) *Ευρωπαϊκός κοινωνικός χάρτης. Τό θεσμικό πλαίσιο*, πρόλογος Νικήτας Αλιπραντής, μτφρ. Άντώνης Λαναράς, Βίκυ Ζίττα, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1999, σελ. 540.

Νίκος Μουζέλης, *Έπιστροφή στήν κοινωνιολογική θεωρία. Η έννοια τής ιεραρχίας και τό πέρασμα από τήν μικρο- στή μακρο-κοινωνιολογία*, έκδόσεις Θεμέλιο, Άθήνα 1999, σελ. 274.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ρ Ο Ο Π Τ Ι Κ Ε Σ

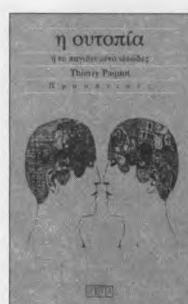
ROGER DADOUN
Η ΒΙΑ

MICHEL HAAR
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ

ALAIN BADIOU
Η ΗΘΙΚΗ

THIERRY PAQUOT
Η ΟΥΤΟΠΙΑ

CHRISTIAN RUBY
Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

FRANCOISE DASTUR
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529